

KA 1759

**M A G Y A R
K Ö N Y V -
S Z E M L E**

**KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT**

**REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE**

113. évfolyam

1997

3

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI HONGROISE DES SCIENCES POUR
FOLYÓIRATA L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

113. ÉVFOLYAM 1997/3. SZ.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

BORSA GEDEON

FÜLÖP GÉZA

KULCSÁR PÉTER

MONOK ISTVÁN

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

TÓDOR ILDIKÓ

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlap-üzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219–98636, 021–02799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: az Akadémiai Kiadó *Magiszter* könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház u. 1.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.).

Előfizetési díj 1997-től egy évre 1000 Ft.

Külföldön terjeszti a HESS ANDRÁS KERESKEDELMI KFT. (H-1300 Budapest, 3. Pf. 290.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézirathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrekktúra visszaküldésével egy időben.

BORECZKY ANNA

Mikor és hol készült Lossai Péter kódexe?

Az Országos Széchényi Könyvtár Cod. Lat. 197-es jelzettel őriz egy latin nyelvű, tollrajzokkal illusztrált kéziratot,¹ mely, ahogy a f. 1r rubrikája meghatározza, „a hozzáférhető és hozzá nem férhető tárgyak magasságának, valamint síkon és mélyben létesített, mérendő hosszúságú, szélességű és mélységű tárgyak geometriai úton végzett megméréséről” szól.² A tizenhat főlőből álló kézirat tizenhét, a szöveghez szorosan kapcsolódó rajzot tartalmaz. Ezek közül tizennégy (ff. 3v, 4v, 5r, 6r, 7r, 7v, 9r, 10v, 12r, 12v, 13r, 13v, 14v, 15v) az asztrolábium,³ vagy más eszköz segítségével történő mérési eljárások tájképi, vagy városlátképi háttérrel kiegészített illusztrációja, a többi három a mértékegységeket (f. 2r), az asztrolábiumot (f. 16r), valamint az asztrolábium skáláját (f. 2v) mutatja be. A rajzok közül öt egész oldalas (ff. 7r, 10v, 14v, 15v, 16r), a többi a szöveg terjedelme által meghatározott kisebb-nagyobb helyen a lap alján, illetve két esetben a lap tetején (ff. 2v, 12r), egy esetben pedig a lap szélén (f. 2r) helyezkedik el. Az ábrákon kívül a kéziratot több tollrajzos iniciálé díszíti, ezek közül a leggazdagabb a f. 1r szövegkezdő M iniciáléja.

A kezdő sorok és a már említett rubrika között a „propositio quinquagesima octava” felirat olvasható. Eszerint az általunk ismert mű vagy egy eredetileg teljesebb kézirat töredéke, vagy egy terjedelmesebb műből kiválasztott részletnek a másolata.

A kéziratban annak készítőjére/készítőire, a szöveg szerzőjére nézve semmilyen említés nem történik. Az írás, annak ellenére, hogy az íráskép nem teljesen egységes, nagy valószínűséggel egy kéz munkája,⁴ az illusztrációk stílusa egy-

¹ A barnás, helyenként vöröses tintával írt és rajzolt papírkódex 27,4×21,7 cm-es, a f. 4r-ig egy teljes oldalon 20, a f. 4r-től egy teljes oldalon 25 sor található.

² De geometricis mensurationibus, rerū, altitudinū, accessibiliū, et inaccessibiliū, etiā rerū in planicie, et profunditate constitutarū in longū, latū, et profundū, mensurandarū. A fordítást a kézirat hasonmás kiadásából idézem (*Petri Lossai Notationes et Delineationes 1498*. Szerk.: PÓRONYI Zoltán, FLECK Alajos. Pécs, 1970. 53.)

³ Szögmérésre szolgáló eszköz, nem azonos a csillagkoordináták meghatározására szolgáló, azonos nevű szerszámmal.

⁴ A kéziratban kétféle írás figyelhető meg. E kettő különbsége legjobban a f. 8r-n látható; a felső 15 sor apróbb, az alsó 9 sor nagyobb, döltebb betűkkel íródott. A margókon, valamint az ábrák mellett található rövid megjegyzések írása a f. 8r alsó sorainak írására hasonlít, a f. 8v-n is ez a

máshoz olyannyira hasonló, hogy azokat minden bizonnyal egy rajzoló készítette. Az, hogy az írás és a rajzok vajon egy kéztől származnak-e, a kézirat alapján nem dönthető el, azt azonban megállapíthatjuk, hogy az illusztrációk a szöveggel közel egy időben készültek. Erre enged következtetni, hogy az ábrákon látható, azokat értelmező szavak írása a szövegével megegyezik. A művet az írás-kép a 15. század végére, a 16. század elejére datálja.

A kódex jelenleg kötetlen, megerősítésére csupán a f. 16v-ra ragasztott lap szolgál, amelyről nem tudjuk, hogy eltakar-e bármilyen, akár a kéziratnál későbbi szöveget vagy ábrát. Mindenesetre a mű befejezettnek látszik.

A kézirat készülési körülményeiről mindössze annyit tudunk, amennyit a hozzá csatolt 19. századi előzéklap Miller Jakab Ferdinánd (1749–1823), az OSzK első öre által írt szövege elárul.⁵ Ez a következőképpen szól:

PETRI LOSSAI
Hungari ouáriensis
in Lithuania Geometrae Practici
De
Geometricis mensurationibus, rerum altitu/
dinum, accessibilium, et inaccessibilium,
etiam rerum in planicie, et profun/
ditate constitutarum in longum,
latum, et profundum mensu/
randarum
NOTATIONES, et DELINEATIONES
quas
Bononiae, in Studiis anno 1498 existens
confecit.⁶

Ezen az előzéklapon, valamint a f. 1r-n az „Ex Bibl. Com. F. Széchenyi” feliratú pecsét látható, eszerint a kézirat Széchenyi Ferenc könyvtárából került a Nemzeti Könyvtárba. Széchenyi a Nemzeti Könyvtárnak több ízben ajándékozott könyveket, ezért a pecsét alapján nem tudjuk pontosan meghatározni, hogy a kézirat mióta van az OSzK tulajdonában.⁷

dőltebb írás folytatódik. Ugyanakkor a f. 8r 1. sorában olvasható „puncta umbrae” írása a f. 8v 13. sorában olvasható azonos két szó írásával egyezőnek látszik. A kézirat más oldalain is a kétféle írás akár néhány szavanként is váltakozva jelenik meg. A mű paleográfiai vizsgálatában nyújtott szíves segítségéért Dr. Fodor Adrienne-nek tartozom köszönettel.

⁵ Miller Jakab Ferdinánd szignált leveleinek az írása (OSzK Kézirattár, Levelestár, Miller Jakab Ferdinánd Horváth Istvánhoz) megegyezik az előzéklap írásával.

⁶ Lossai Péter óvári magyar embernek, a Litvániában működő földmérőnek... Jegyzetei és Ábrái, amelyeket Bolognában tanulva az 1498. évben szerzett. (A kipontozott rész a rubrika szövegével azonos.) A fordítás PORONYI Z., FLECK A. *i. kiad.* 1970. 51.

⁷ Széchenyi 1802-ben, a Nemzeti Könyvtár alapításakor nagycenki, az 1810-es évek végén soproni tékáját adományozta a Nemzeti Könyvtárnak. Meg kell jegyeznünk, hogy a kézirat sem a nagycenki könyvtár katalógusában (TIBOLTH Mihály: *Catalogus Bibliothecae Hungaricae Francisci Com. Széchenyi.* I–II. Sopron 1799.), sem az ún. soproni jegyzékben (OSzK Kézirattár,

Minthogy az előzéklapon olvashatókon és az említett pecséten kívül semmilyen, a kézirat készülésére, illetve provenienciájára vonatkozó információval nem rendelkezünk, nem tudjuk azt sem, hogy Miller Jakab Ferdinánd adatai honnan származnak. Amennyiben ezek az adatok helytállóak, a kódex a legkorábbi magyar, földméréssel foglalkozó könyv, s mint ilyen, vele legtöbbet a geodéták foglalkoztak.⁸

A kutatások egyrészt Lossai Péter személyének, származási helyének és tanulmányainak, másrészt az egykor talán terjedelmesebb kódex tartalmának, forrásainak a meghatározására irányultak.

Bendefy László Lossai Péter származási helyét a Mosonmagyaróvár közelében fekvő mai Nagylózzsal azonosította,⁹ Reuter Camillo ezzel szemben azt állította, hogy a Nagylózzst birtokló Lózsi család 1434-ben kihalt, továbbá, hogy Losa/Lossa nevű község Magyarországon nem volt, Litvániában azonban igen, a Njemen (Memel) folyó Loscha nevű mellékfolyójának közelében. Reuter ezekből az adatokból nem Lossai Péter litvániai származására következtet; elképzelése szerint a Lossai név Miller Jakab Ferdinánd elírásával a Lassai/Lászaai családnévből keletkezett. Miller feltételezett tévedésére alapozva Lossait

Fol. Lat. 51.) nem szerepel. Lehetséges, hogy az ún. horpácsi töredékben említik (OSzK Kézirtár, Fol. Lat. 3816.), ennek azonban kicsi a valószínűsége, mert a horpácsi könyvtár anyaga később a soproni könyvtárba került. Elképzelhető, hogy az említett katalógusok készültékor a kézirat még egy kolligátum részét képezte, s így nem lett külön katalogizálva.

⁸ A kézirrattal foglalkozó publikációk a megjelenés időrendjében a következők: HOFFMANN Edith: *A Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárának illuminált kéziratjai*. Bp. 1928.; MÜNSTER László: *A Bolognai Collegio Ungarico-Illyrico és magyar vonatkozású freskói*. = Magyar Művészet 1928. 426–431.; BARTONIEK Emma: *Codices manu scripti latini*. Vol. 1. Codices latini medii aevi. Bp. 1940. (A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának címjegyzéke XII.) (Bartoniek a Millernél szereplő „confecit” szó helyett „scripsisset et delineasset” szavakat használ, könyvének indexében pedig geometria címszó alatt Lossai neve mellett minden kommentár nélkül Lóssay névváltozatot közöl. Hogy Bartoniek ezt a névváltozatot ismerte-e valamilyen forrásból, sajnos nem tudjuk, az MTA Kézirtárában és az OSzK Kézirtárában lévő hagyatékában erre nézve információt nem találtunk. Elképzelhető, hogy az OSzK Kézirtárának feldolgozatlan iratai között található még egy-egy Bartoniek Emmától származó irat, de kevés a valószínűsége, hogy ezekben Lossai Péterre utalás található.); BERKOVITS Ilona: *Miniatori Ungheresi nel „Dictionnaire des Miniaturistes”*. = Corvina 1941.; VERESS Endre: *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai*. Bp. 1941.; BENDEFY László: *Szombathelyi Benedek rudasmester*. Adatok a középkori magyar földmérés történetéhez. Bp. 1959.; *Magyar geodéziai irodalom*. Szerk.: BENDEFY László. Bp. 1964.; *Petri Lossai Notationes et Delineationes 1498*. Szerk.: PORONYI Zoltán, FLECK Alajos. Pécs, 1970.; REGŐCZI Emil: *A Lossai kódex és hasonmása*. = Geodézia és Kartográfia 1972. 128–133.; REUTER Camillo: *Petrus Lossai*. = Geodézia és Kartográfia 1972. 133–136.; BENDEFY László: *Lossai Péter 1498. évi Geometria Practicájával kapcsolatban felvetődő kérdések*. = Geodézia és Kartográfia 1973., MKsz 1974. 118–126.; PORONYI Zoltán: *A Lossai-kódex szövege egy 16. századi könyvben*. = Geodézia és Kartográfia 1974. 443–449.; FLECK Alajos: *Kommentárok a Lossai-kódex második kiadásához*. = P(écsi) G(eodéziai és) T(érképészeti) V(állalat Tájékoztatója) 1985. 14–18.; HOFFMANN Edith: *Régi magyar bibliofilek*. Szerk.: WEHLI Tünde. Bp. 1992. 267.

⁹ BENDEFY: *i. kiad.* 1964. 42.

az 1523-ban Rómában elhunyt, humanista műveltségű telegdi főesperes, gyulafehérvári kanonok, majd szentszéki magyar gyóntató Lászlai János (Iohannes Lazo) rokonának tartja, ugyanakkor megállapítja, hogy a Lászlai családdal a magyarországi Óvár nevű községek egyike sem hozható kapcsolatba.¹⁰ Bendefy Reuter állításának cáfolatára közli, hogy a 15. században nagyrészt horvátok által lakott Nagylózs horvát neve Losha, Lossa volt.¹¹

Lossai Péter külföldi tanulmányaival Veress Endre foglalkozott. *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai* című, 1941-ben megjelent művében a következőket írja: „Az egyik (ti. megemlítendő dolog), helyreigazítása annak az irodalomba is bejutott régi téves adatnak, hogy az óvári Lossai Péter 1498-ban Bolognában tanult és geometriai jegyzeteit maga illusztrálta kedves tollrajzokkal”.¹² A Veress könyvénel későbbi szakirodalomban, amennyiben egyáltalán megemlítik, Veress Endre véleményét – ahogy később látni fogjuk – megalapozatlanul figyelmen kívül hagyhatónak tartják.

Az eddigieknél több szerencsével jártak azok a vizsgálódások, amelyek a kódex forrásainak a felkutatását célozták. A Verband Deutscher Vermessungsingenieure, Arbeitskreis Geschichte des Vermessungswesens kutatói a kézirat tartalmának jelentős részét megtalálták Johann Stöffler tübingeni professzornak, több asztronómiai tárgyú mű szerzőjének, *Elucidatio fabricae ususque Astro-labii* című, először 1513-ban Oppenheimben kiadott könyvében.¹³ A kézirat és a könyv összevetésével megállapítható, hogy az előbbiben a ff. 1r–13v között olvasható szöveg és a hozzátartozó illusztrációk megfelelnek a könyv második rész 58.(!)-64. propositióinak, Stöffler munkájának utolsó, 65. propositiója azonban a kéziratban nem szerepel. Ehelyett a ff. 14r–15v között ismeretlen eredetű szöveget és két ábrát találunk. A f. 16r-n látható rajz ismét Stöffler könyvéből, az első rész végéről való. A két mű közötti szoros kapcsolat Poronyi Zoltán szerint három módon képzelhető el: 1. mind Lossai, mind Stöffler munkája egy ismeretlen, harmadik előképre vezethető vissza, ez azonban – Poronyi szerint is – kevéssé valószínű; 2. Stöffler írása kézirat formában már 1513 előtt is ismert volt, így Lossai Péter azt 1498-ban lemásolhatta; 3. a kézirat a könyv 1513-as megjelenését követően készült.¹⁴ Ez utóbbi esetben a Lossai kódex előképe Stöffler munkájának csak az 1513-as első, vagy az 1524-es második

¹⁰ REUTER: *i. h.* 1972. 136.

¹¹ BENDEFY: *i. h.* 1973–1974. 124.

¹² VERESS: *i. kiad.* 1941. LXXXVII.

¹³ Ezt az eredményt publikálta: PORONYI: *i. h.* 1974. Az OSZK tulajdonában lévő, J. Stöffler különböző, nyomtatásban megjelent műveit tartalmazó könyvek (Ant.533., Ant.1145., Ant.1678./1, 2, Ant.1679., Ant.3527., Ant.3528., Ant.3529., Ant.3530., Ant.5540., Ant.7171.) egyikéről sem feltelezhetjük, hogy az korábban tartalmazta volna a Lossai kódexet. (l. a 7. jegyzetet).

¹⁴ PORONYI: *i. h.* 1974. 448–449. Az az egyébként sem valószínű feltevés, hogy a nyomtatott könyvnek a Lossai kézirat lett volna az előképe, már csak azért is kizárható, mert a f. 7v-n a könyv szövegének egy hibája a kézirat scriptora által javítva van. (Erről: FLECK: *i. h.* 1985. 17.)

kiadása lehetett, a későbbiekben ugyanis a kéziratnak megfelelő rész nem az 58., hanem a 60. propositio számmal kezdődik.¹⁵

Az eddigieket végigkövetve elmondhatjuk, hogy a kutatás a kézirat szövegének meghatározásában jelentős eredményeket ért el, ugyanakkor nem tudta forrással (forrásokkal) alátámasztani Miller Jakab Ferdinánd adatainak egyikét sem. Nem született megnyugtató válasz azokra a kérdésekre, amelyek Lossai Péter személyével, származási helyével, bolognai tanulmányaival kapcsolatban merültek fel, nem történt meg továbbá az alaposabb tanulmányozásra érdemes illusztrációk művészettörténeti szempontú feldolgozása sem. A következőkben ezeket a hiányokat igyekszünk pótolni, előbb azonban a földmérés – egykori terminológia szerint geometria practica – tudományának a Lossai kézirrattal egyidejű jelentőségéről, magyarországi művelőiről szeretnénk beszélni.

A földmérés szerepe, magyarországi művelői a 15., 16. században

A földmérésnek, mely nemcsak az egyes földterületeknek és különböző objektumoknak, hanem magának a Földnek és a világegyetemnek a felmérésével is foglalkozik; a reneszánsz, a teremtett világ iránti élénk érdeklődés idején, abban az időben, amikor a ptolemaioszi világgéppel kapcsolatban felmerülő problémák megoldása egyre sürgetőbbé vált, a teremtés rendjének a megismerésében különös jelentősége volt. (Tárgyalása nem hiányozhatott a korszak széles körben ismert enciklopédikus munkájából, Gregor Reisch *Margarita Philosophicá*jából sem.) A mérésre, a helyes arányok megtalálására a természettudományokon kívül az építészetelméletben, sőt az ábrázoló művészetekben is fontos szerep hárult.¹⁶ Azon túl, hogy az ember által életre hívott „második természet” harmóniáját éppen a makrokozmosz arányainak alkalmazásával próbálták megvalósítani, a hét szabad művészet közé tartozó geometriával való kapcsolaton keresztül a vizuális művészeteknek a szabad művészetek közé emelését, mintegy természettudománnyá válását igyekeztek elérni.¹⁷

Mindezek tudatában nem meglepő, hogy a reneszánsz legnagyobb művészei közül többen is foglalkoztak geometria practicával. L. B. Alberti *Ludi rerum mathematicarum* című, olasz nyelvű munkája – amely más megfogal-

¹⁵ FLECK: *i. h.* 1985. 17. oldalon szereplő megállapítással szemben a Lossai kódexben szereplő rész nem csak J. Stöffler könyvének 1513-as, de az 1524-es kiadásában is az 58. propositio számmal kezdődik.

¹⁶ Az építészeti gyakorlat és a geometria practica kapcsolata természetesen a 15. századnál jóval korábbra datálódik. Már Villard de Honnecourt vázlatkönyvében található távolság- és magasságmérést illusztráló ábrákat. (Erről l.: HAHNLOSER, Hans Robert: *Villard de Honnecourt*. Kritische Gesamtausgabe des Bauhüttenbuches ms. fr 19093 der Pariser Nationalbibliothek. Graz, 1972. 2. kiad.)

¹⁷ A művészet arányainak a világegyetemével való összehangolásának gondolata részben a szintén a szabad művészetek közé tartozó zeneművészetből ered, hiszen a zenei hangsorok arányait már az ókortól a bolygók alkotta szférák távolságának arányaival egyezőnek tartották.

mázásban bár, de a Lossai kódex ff. 14r–15v-ján található, ismeretlen eredetű, az optika törvényeire épülő, tükör segítségével történő mérési eljárást is közli¹⁸ – kézirat formában Leonardo könyvtárában is megvolt;¹⁹ Dürer *Unterweisung der Messung* című írása többek között magasság- és távolságmérésről is szól.²⁰

A geometria practicanak a hozzá hasonló jellegű méréseken alapuló asztronómiával is kapcsolatos tudománya egyebek mellett olyan gyakorlati feladatok megoldásában volt szükséges, mint a földrajzi felfedezések korában kiemelkedő jelentőségű hajózásban alkalmazott navigálás és térképezés; ez utóbbi a hadászatban is fontos szerepet játszott. Nagy valószínűséggel épp egy megbízható, a török fenyegettség korában már elengedhetetlenül hiányzó Magyarország-térkép elkészítésének a szándékával, és nem kizárólag a humanista természettudományos érdeklődéssel – amelyről Janus Pannoniusnak Gazulus, ragusai csillagászhoz írt, annak könyvéért köszönetet mondó levele²¹ mellett az is tanúskodik, hogy Mátyás udvarában más tudósok mellett a kor kiváló asztronómusai; a ferrarai Antonio Torquato, a Bécsben tanult, de Magyarországra Itáliából érkező Regiomontanus (Johann Müller von Königsberg), valamint tanítványa, Hans Dorn is megfordultak²² – magyarázható a geometria practica magyarországi jelentőségének a 15. századtól megfigyelhető növekedése.²³

Az első jelentős, magyar vonatkozású geometria practica munka Georgius Peuerbach 1460-ban id. Vitéz Jánosnak írt, *Canones pro compositione et usu gnomoni* című, 1516-ban *Quadratum geometricum praeclarissimi mathematici Burbachii* címen nyomtatásban is megjelent traktátusa volt, mely a quadratum geometricum (egy Peuerbach által Vitéz számára is elkészített mérőeszköz) alkalmazásáról szól.²⁴ Peuerbachnak, aki 1446-ban Bécsben, majd Bolognában, Rómában, Ferrarában és Padovában tanult, később pedig a bécsi egyetemen oktatott, már az 1460-as évek előtt is voltak magyar kapcsolatai; 1454-ben V. László udvari csillagászként működött.²⁵

¹⁸ GRAYSON, Cecil: *L. B. Alberti: Opere volgari III*. Bari, 1973. 138.

¹⁹ RETI, Ladislav: *The Library of Leonardo da Vinci*. L. A. California, 1972.

²⁰ HAHNLOSER: *i. kiad.* 1972. 120, 255.

²¹ FLECK Alajos: *Janus Pannonius, Gazulus és a gyűrűs asztrólábium*. = Geodézia és Kartográfia 1984. 441–445.

²² PORONYI Zoltán–FLECK Alajos: *Ch. Pühler Geometria Practicája 1563-ból*. Pécs, 1974. 42.

²³ Nem kizárt, hogy az 1470-es években Magyarországon járt Francesco Roselli grafikus-kozmoográfus fiának, Alessandro Rosellinek 1528-as hagyatékában említett Magyarország-térképet, még magyarországi tartózkodása idején, Francesco Roselli készítette. (Erről: BALOGH Jolán: *Mátyás király és a művészet*. Bp. 1985. 324–325.)

²⁴ Az OSzK Cod. Ital. 1. jelzetű, 16. századi, olasz kódexe – bevezetője szerint – G. Peuerbach írásának átdolgozásával jött létre. Ennek ff. 49v–50r-ján a Lossai kézirat azonosítatlan forrású részében leírt mérési eljárás, Lossai kéziratának (és Alberti írásának) szövegétől eltérő leírását találjuk.

²⁵ PORONYI–FLECK: *i. m.* 1974. 37–38.

A legkorábbi fennmaradt, Lázár deák féle Magyarország-térképen 1514-től már biztosan dolgoztak,²⁶ megjelenítésére azonban csak 1528-ban Ingolstadtban került sor. Ennek elkészítésében olyan neves tudósok vettek részt, mint az Ingolstadtban Conrad Celtistől, majd a Bécsben tanult és 1503-tól ott is tanító, 1513–14-től a bécsi Sodalitast vezető Georg Tanstetter (Collimitus),²⁷ a szintén Ingolstadtban tanult, 1512–14 között ugyancsak Bécsben tanító, 1514–20 között Magyarországon működő Jacob Ziegler,²⁸ vagy az 1516-tól a lipcsei, 1519-től a bécsi egyetemen tanult Petrus Apianus, császári matematikus, aki 1527-től 1552-ben bekövetkezett haláláig az ingolstadti egyetemen adott elő.²⁹

Petrus Apianus tanulótársa volt az egykor Sopron megyéhez tartozó Siklósról (ma Sigless) származó Christoph Pühlernek, akit az 1563-ban Dillingenben megjelent *Ein kurtze und grundliche anlaytung zu dem rechten verstand Geometriae* című geometria practica traktátus szerzőjeként ismerünk.³⁰ Pühler 1517-ben iratkozott be a bécsi egyetem osztrák nációjába, ahol 1521-ben az artista fakultáson baccalaureusi fokozatot ért el.³¹ Munkájában a hibák kijavítására kéri „barátját”, Petrus Apianus fiát, Philippust, aki strassburgi, franciaországi és bolognai tanulmányai végeztével, apja halálától 1569-ig az ingolstadti, majd 1583-ig a tübingeni egyetem tanára volt.³²

Mindezeket összefoglalva elmondhatjuk, hogy a földmérés tudományának az ingolstadti és a tübingeni egyetem (1472-től az előbbiben tanult, 1511-től az utóbbiban oktatott Johann Stöffler is!),³³ kiváltképp azonban a bécsi egyetem igen jelentős központjai voltak,³⁴ továbbá, hogy éppen ezek a központok voltak azok, melyekkel a magyar földmérők, főként a 16. századtól szoros kapcsolatban álltak.

A kézirat illusztrációi

A továbbiakban a kódex iniciáléival (1., 2. kép) és azzal a tizennégy rajzzal (3–7., 9., 10. kép) foglalkozunk, melyek a különböző geometria practica eljárásokat illusztrálják;³⁵ ezek a mérési módszerek pusztán bemutatásánál lényegesen gazdagabbak. A mérési eljárások ábrázolása mindig a kép előterében, a képsík-

²⁶ PLIHÁL Katalin: *A Magyarországot ábrázoló első ismert részletes térkép készítője a források tükrében.* = Geodézia és Kartográfia 1990. 217–221.

²⁷ PORONYI-FLECK: *i. m.* 1974. 41.

²⁸ Uo. 42.

²⁹ Uo. 49.

³⁰ Uo. 46.

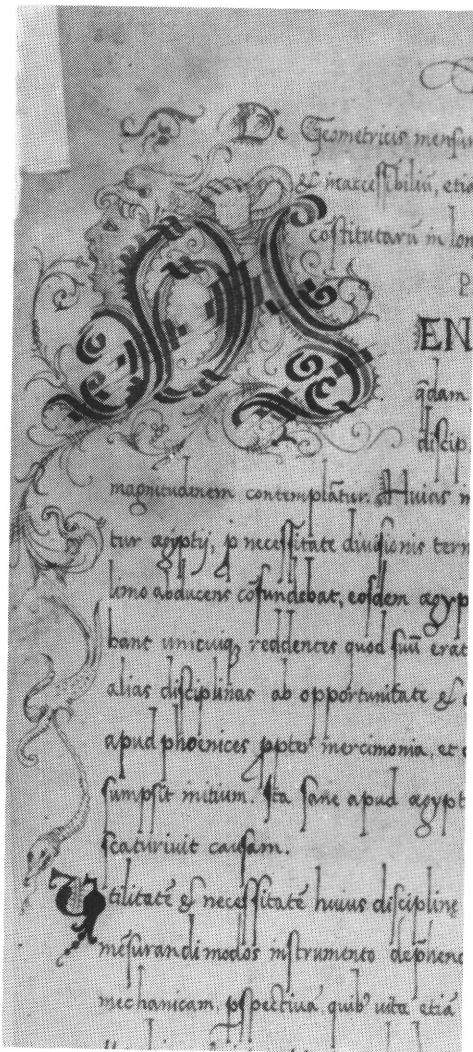
³¹ Uo. 48.

³² Uo. 51.

³³ PORONYI: *i. h.* 1974. 444.

³⁴ A bécsi egyetemen már a 15. században három olyan híres tanár követte egymást, mint Johann von Gmünd, tanítványa, G. Peurbach, majd annak tanítványa, Regiomontanus.

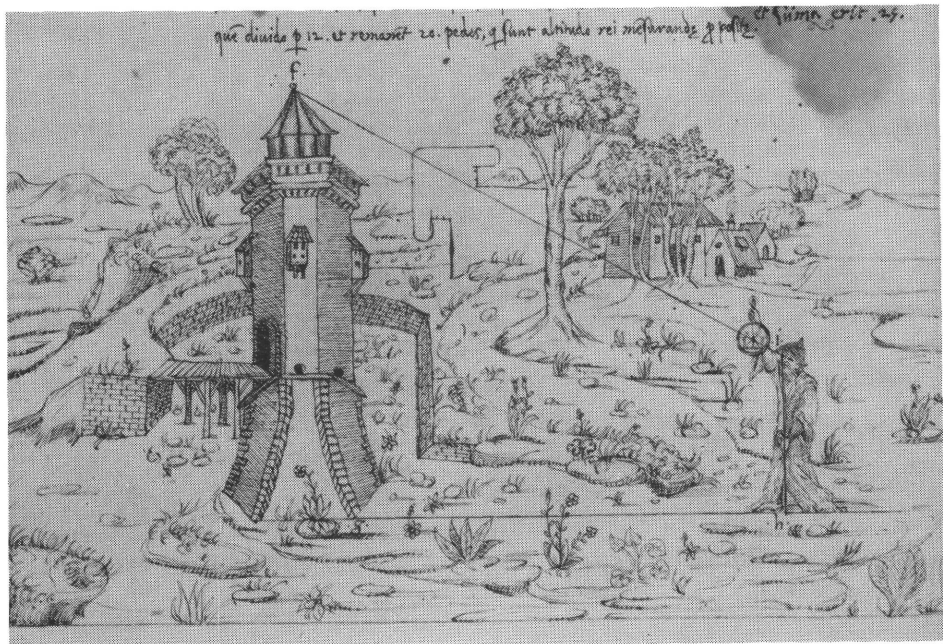
³⁵ A fennmaradó három ábra számunkra lényeges információval nem szolgál.

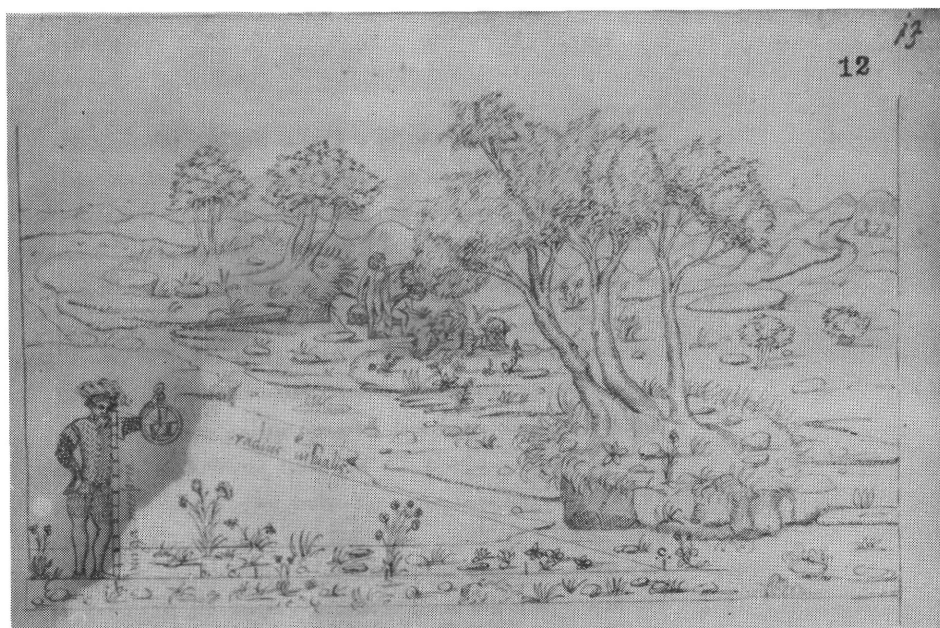
1. kép: Lossai kódex
(OSzK; Cod. Lat. 197.); f.1r
szövegkezdő M iniciálé

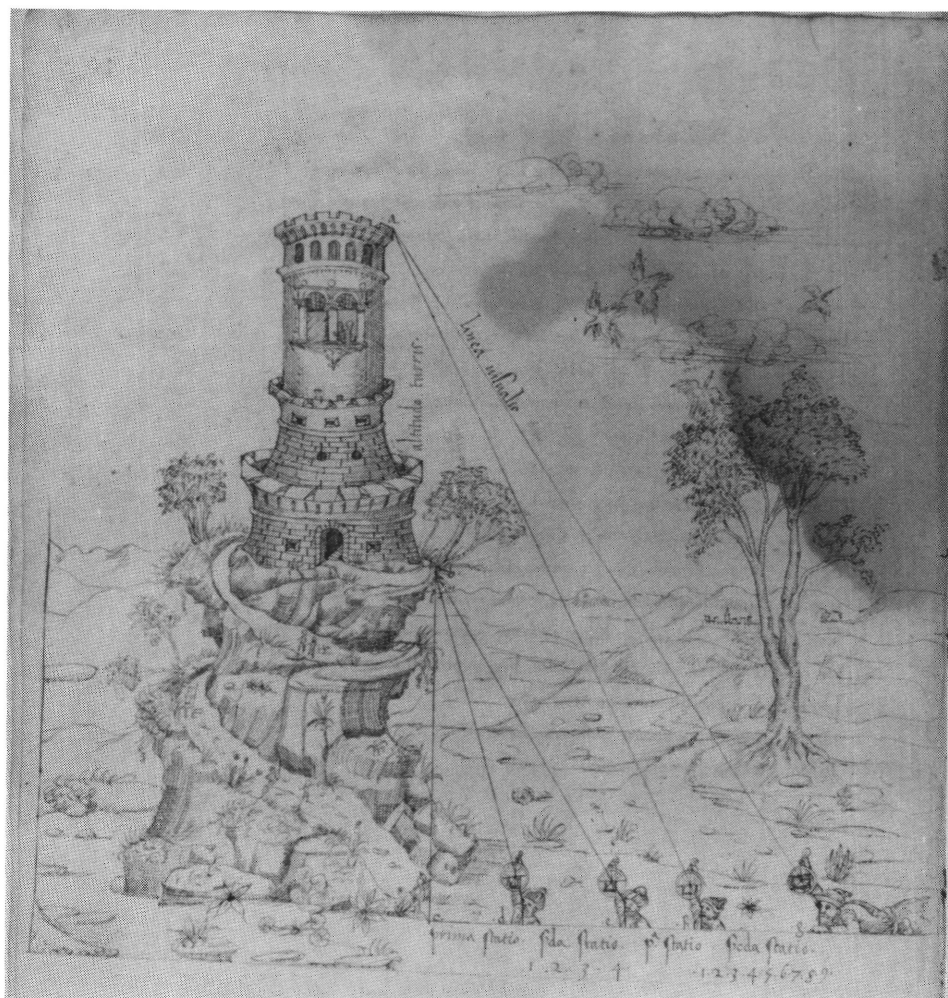
2. kép: Lossai kódex; f.14r

3. kép: Lossai kódex; f.7v

4. kép: Lossai kódex; f.12r

5. kép: Lossai kódex; f.10v

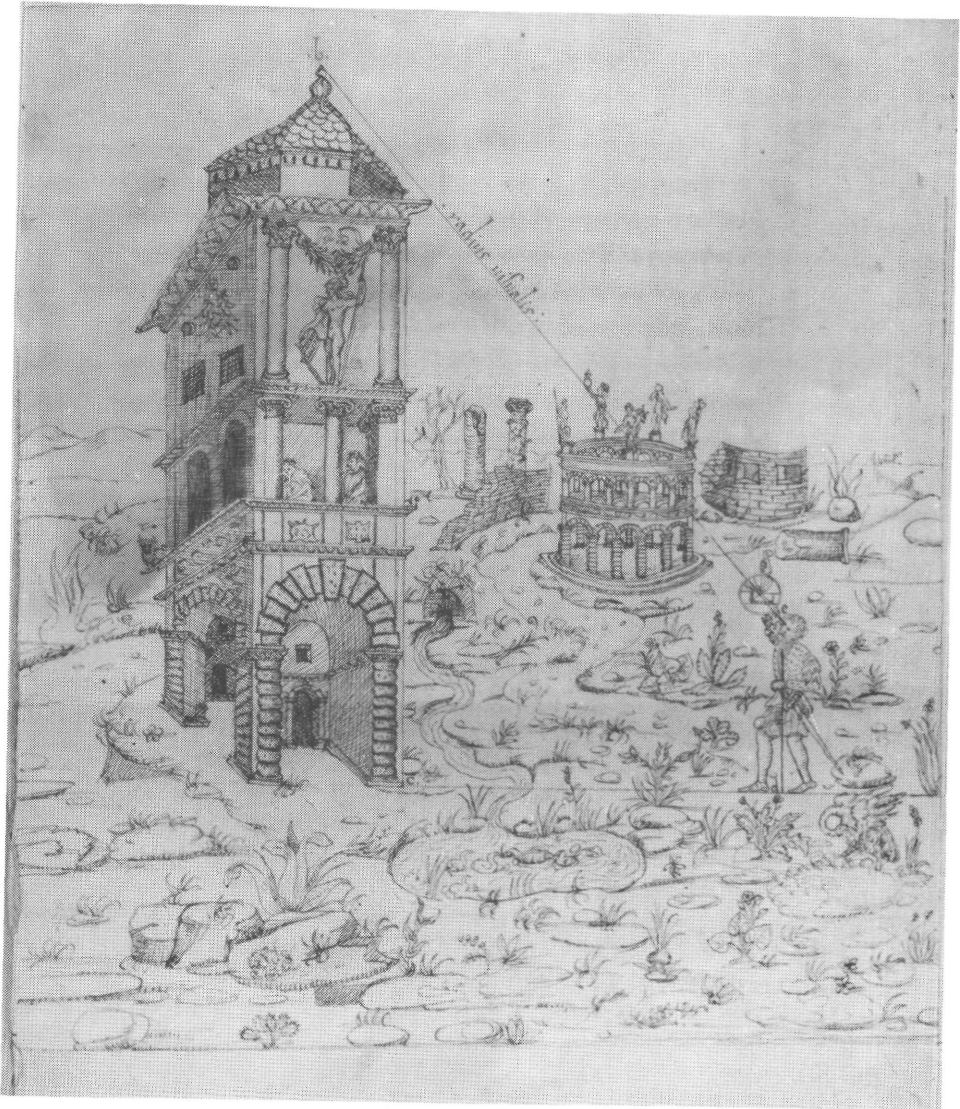
kal párhuzamosan történik; a ff. 12r–v-n két pont távolságának (4., 7. kép), a ff. 13r–v-n egy-egy kút mélységének, a legtöbbször azonban a megméréendő objektum – torony, vagy bástyaszerű épület – magasságának a megméréséről van szó.

A mérést végző, néhol fiatalabb, általában szakálltalan, néhol idősebb, szakállas figurák változatos öltözetekben, a korszaknak megfelelő elegáns ruhában (4. kép), esetenként karddal felszerelve (6., 7. kép), vagy az egyidejű orientalizációt követve keleties köpenyben és turbánban (3., 5. kép), két rajzon pedig ruhátlanul jelennek meg (9. kép). A háttér – egy perspektivikus utcakép kivételével – patakokkal, helyenként barlangokkal tarkított tájképek alkotják. A szinte kivétel nélkül dombos környezetet életképszerű elemek (egy torony kiugró alapzatán ülő horgász, egy, talán gyümölcsöt szedő társaság (4. kép), egy vödörket cipelő alak), két rajzon a háttérben megbúvó, csak jelzésszerűen ábrázolt kis falvak, egy esetben reneszánsz díszkút gazdagítják (10. kép); ezeken, valamint az utcaképpel kiegészített illusztráción is, különböző növények és állatok, a főalakoknál jóval kisebb mellékalakok, elvéve egyszerű kis házak, két ábrán pedig antik romok láthatók (6., 9. kép). Több rajzon a nézetek érdekes keveredését figyelhetjük meg, sőt, a f. 7v-ra egy, a tájképbe nem illeszkedő bástya-alaprajz is került (3. kép).

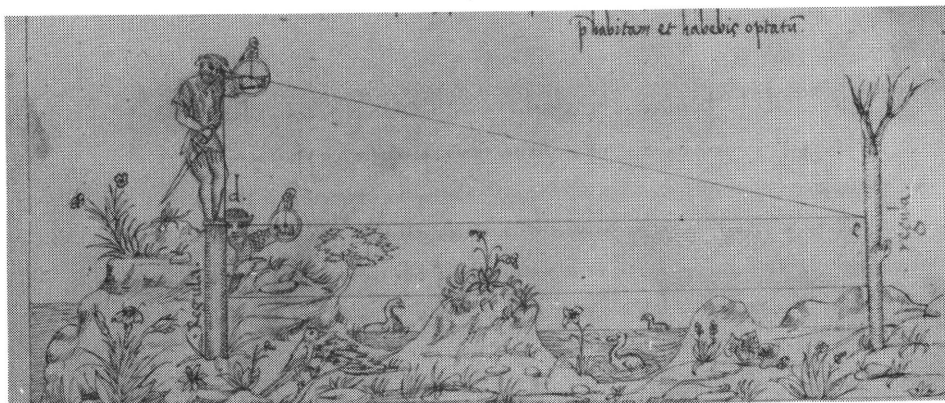
Az illusztrációk az itáliai reneszánsz művészet stílusában készültek, s abból, hogy a f. 7r tornyán az oszlopok egymás fölött szabályos dór, ion, korinthuszi sorrendben helyezkednek el (6. kép), talán még a rajzoló művészetelméletben való bizonyos fokú jártasságára is következtethetünk. Mindazonáltal a képeken sok ügyetlenséggel találkozunk. A részletek gyakran nem egységes térben jelennek meg, a f. 7r háttérében látható antikos épület a mögötte lévő romokhoz, illetve az előtérben álló toronyhoz képest túl kicsi, a f. 14v előtérébe helyezett torony nem illeszkedik a háttér perspektivikus utcarészletéhez (9. kép), a f. 15v háttérében látható díszkút az előtér épületével szinte azonos nagyságú (10. kép). Mindezek alapján nem feltételezhetjük, hogy az illusztrációkat elsőrangú, hivatásos rajzoló készítette.

Az épületek legtöbb esetben nem mutatnak olyan jellegzetes vonásokat, hogy azokat természet utáni rajzoknak gondolhatnánk,³⁶ néhány illusztráció pedig biztosan grafikai előképek – helyenként figyelmetlen – felhasználásával készült. Ezzel magyarázhatjuk, hogy míg a f. 14v utcaképén a bal oldali árkádsor ábrázolása a perspektíva szabályait követi, addig a jobb oldali helytelenül van megrajzolva, hogy ugyanitt a jobb oldali ház homlokzata – bár annak teljes bemutatására bőven lett volna hely – csak részletében látható: az épület rajza egy éles vonallal hirtelen véget ér (9. kép). Az hogy a kézirat ábráinak bizonyos részletei (a f. 12v-n egy cölöptől kissé jobbra ülő madár, a f. 13v-n a korábban már említett vödörket vivő figura) Stöffler könyvének megfelelő metszetein is

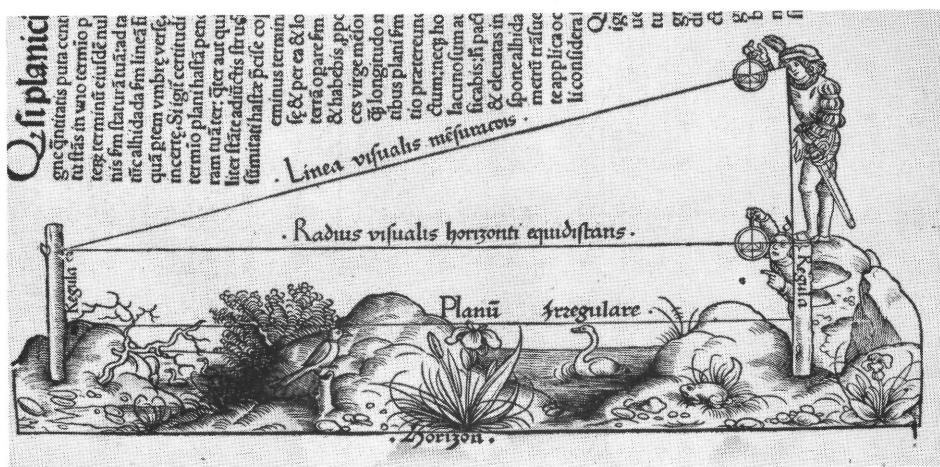
³⁶ Egy fantázia épületeket tartalmazó, 1470 előtt készült előképekre visszavezethető kézirat-csoportról l.: SCAGLIA, G.: *Fantasy Architecture of Roma Antica*. = Arte Lombarda 1970. 9–24.

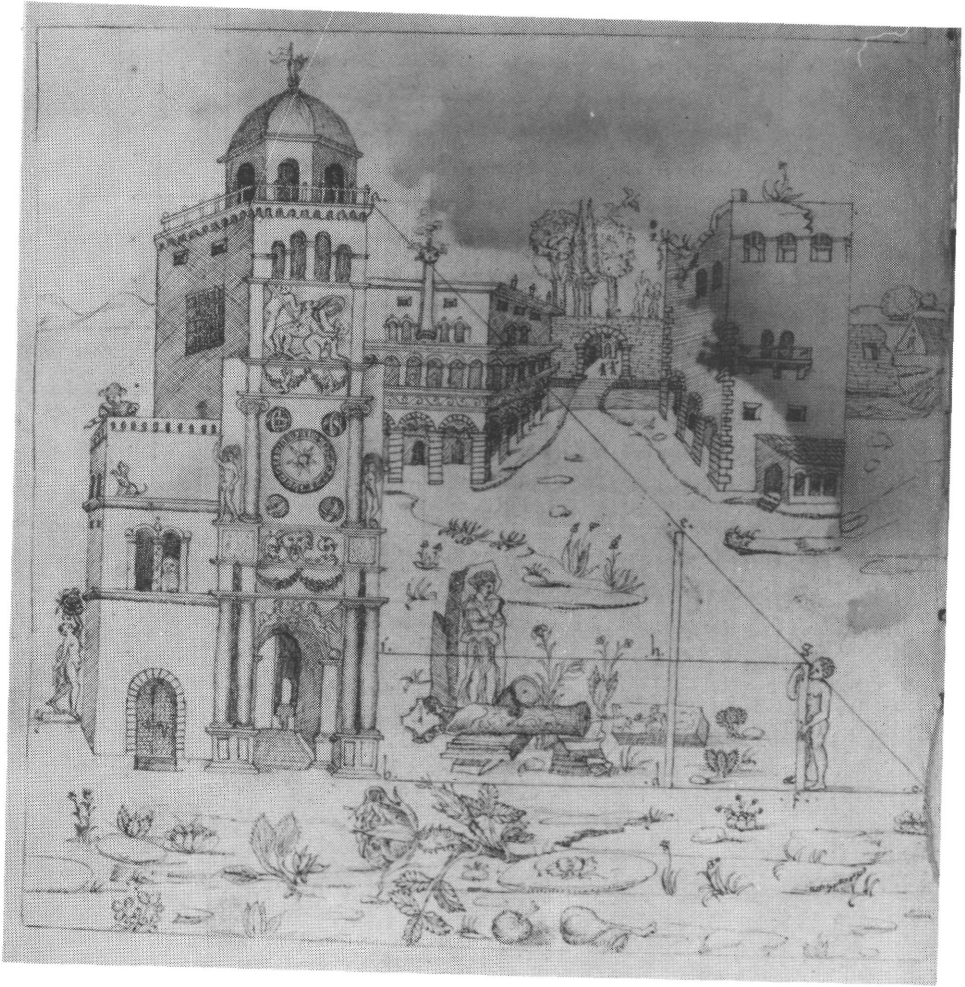
6. kép: Lossai kódex; f.7r

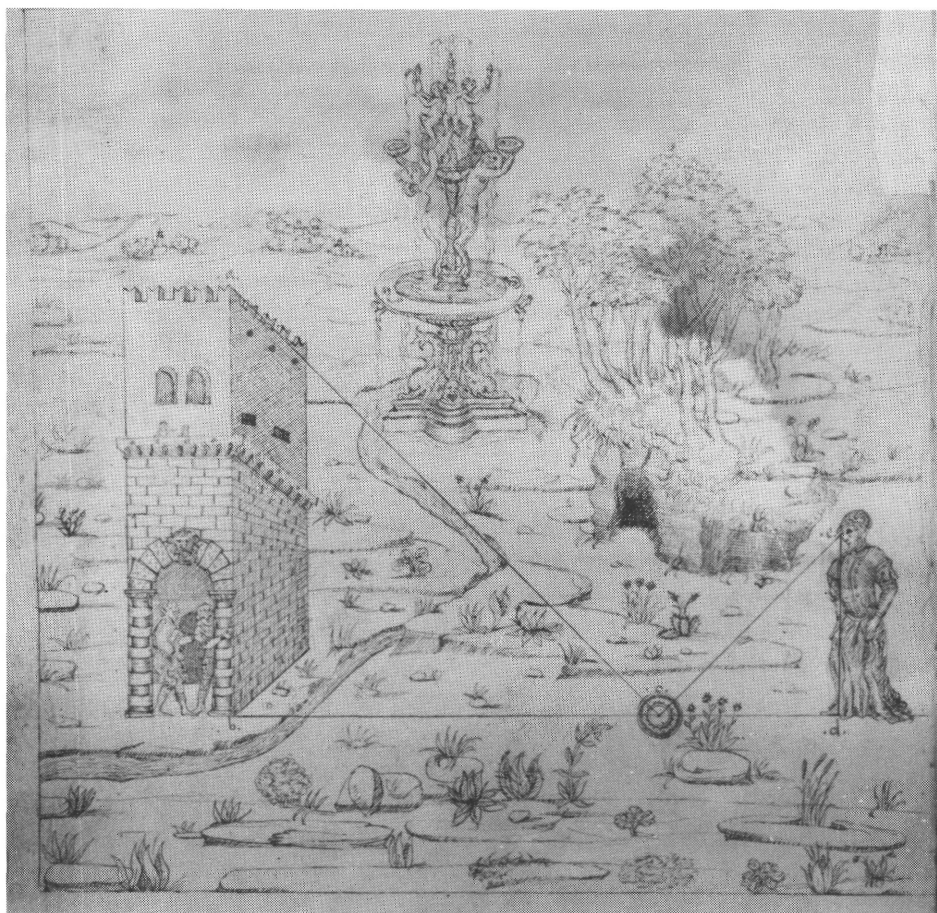
7. kép: Lossai kódex; f.12v

8. kép: Johannes Stöffler: *Elucidatio fabricae usuque Astrolabii*. Oppenheim, 1513.; f.76r (Budapest, Egyetemi Könyvtár, Ősny. 1044.)

9. kép: Lossai kódex; f.14v

10. kép: Lossai kódex; f.15v

megtalálhatók (7., 8. kép), szintén grafikai előképek alkalmazásáról tanúskodik.³⁷

Az illusztrációk épületeit részletekbe menően megfigyelve azt a lényeges megállapítást tehetjük, hogy azok egyes elemei, így a rusztikus, egyhelyütt záradékdíszes kapuzatok (6., 10. kép), a f. 14v-n látható páros oszlopok (9. kép) nem annyira a 15. század végének, mint inkább a 16. század elejétől kibontakozó érett reneszánsz építészetének a formanyelvére jellemzők.³⁸ Bár az iniciálék többsége készülhetett a 15. század végén (2. kép), az hogy a szövegkezdő M iniciálé (1. kép) az 1520-as évek nyomtatott könyveiben előforduló iniciálékat idézi, valamint hogy Stöffler munkájának 15. századi, kéziratos formában fennmaradt példányai utáni kutatásaink teljes eredménytelenséggel jártak, így annak széles körben való elterjedtségét a 15. században nem feltételezhetjük, szintén a kézirat 1498-nál későbbi keletkezése mellett szól.³⁹

* * *

Az illusztrációk datálására vonatkozó megállapítások alapján, figyelembe véve a magyar földmérőknek a bécsi egyetemmel való szoros kapcsolatáról mondottakat, nem érezzük meglepőnek, hogy Lossai Péterre egy 1519. szeptemberében a bécsi egyetem osztrák nációjába Petrus Neitel ex Losa néven, az artista fakultásra Petrus Neitl de Losa néven beiratkozott,⁴⁰ úgy tűnik, baccau-

³⁷ A konkrét előképek keresése során főként a következő kiadványokat használtuk: Gian Alberto dell'ACQUA, bev.: *Arte Lombarda dei Visconti agli Sforza*. Milano, é. n.; Phyllis Barbara Pray BOBER–Ruth RUBINSTEIN: *Renaissance Artists and Antique Sculpture: a Handbook of Sources*. London, Oxford, 1986.; *Humanismus in Bologna 1490–1510*. Wien, Graphische Sammlung Albertina, 20. Mai–26. Juni 1988, Katalógus. Szerk.: Marzia FAIETTI, Konrad OBERHUBER. Bologna 1988.; Christoph Luitpold FROMMEL: *Baldassare Peruzzi als Maler und Zeichner*. = Beiheft zum Römischen Jb. Für Kunstgeschichte 1967–68.; Ernst Hans GOMBRICH–Manfredo TAFURI–Sylvia Ferino PAGDEN–Christoph Luitpold FROMMEL–Konrad OBERHUBER et al.: *Giulio Romano*. Milano, 1989.; Arthur Magger HIND: *Early Italian Engraving*. London, 1938–1948.; Walter L. STRAUSS (kiadásában): *The Illustrated Bartsch 8–20., 23–27. kötetek*; Pietro TOESCA: *Arte miniatura nella Lombardia*. Milano, 1912.; Heinrich WURM: *Baldassare Peruzzi*. Architekturzeichnungen, Tafelband. Tübingen, 1984.; valamint VITRUVIUS traktátusának Fra GIOCONDO és CESARIANO féle kiadásait.

³⁸ Köszönettel tartozom Dr. Hajnóczy Gábornak, amiért ezekre a jellegzetességekre volt szíves felhívni a figyelmemet.

³⁹ BENEFY: *i. m.* 1959. a kéziratot, mint Lossai munkájának 16. századi másolatát említi. Ezt az állítását későbbi publikációiban nem erősítette meg.

⁴⁰ GALL, Franz–SZAIVERT, Willy: *Die Matrikel der Universität*. Wien III. (1518/II–1579/I). Wien–Köln–Graz, 1971. 5.; Archiv der Universität Wien, Matricula Facultatis Artium (Ph 1. 62. film) f. 119v. Bár a bécsi egyetemen működött magyar náció, az a tény, hogy Lossai Péter az osztrák nációba iratkozott be, nem szól a magyarországi származása ellen, mert az egyetemi hallgatók bármely nációba szabadon beiratkozhattak. Ch. Pühler, siklósi származása ellenére szintén az osztrák nációba iratkozott. Itt szeretnénk köszönetet mondani az Archiv der Universität Wien dolgozóinak, különösen Dr. Lössl Ágnesnek, amiért az Archivumban való kutatásomban segítségemre voltak.

reusi fokozatot el nem ért hallgató személyében sikerült rátalálnunk.⁴¹ Mindezek fényében Lossai Péter kódexének készülési körülményeit a következőképpen rekonstruálhatjuk: a kéziratot – annak ügyetlenségeiből ítélve – a minden valószínűséggel a nagylózi származású Lossai Péter feltehetően tanulóévei alatt, 1519 körül Bécsben, Stöffler könyvének 1513-as (esetleg 1524-es) kiadása alapján, itáliai grafikai előképek felhasználásával, minden bizonnyal maga másolta és díszítette.

ANNA BORECZKY

Quand et où s'est préparé le codex de Péter Lossai?

L'étude examine les circonstances de l'origine d'un manuscrit de langue latine du XVe siècle, illustré de dessins à la plume, conservé à la Bibliothèque Nationale Széchényi (Cod. Lat. 197.). Étant donné que ce codex est le livre hongrois le plus ancien s'occupant de la géodésie, ce sont surtout les géodètes qui s'en sont occupés. Les recherches se dirigeaient jusqu'ici surtout au personnage de Péter Lossai et à la définition des sources du codex. Tandis que sous dernier rapport on a vu naître des résultats considérables, beaucoup de lacunes restaient encore concernant le personnage de Péter Lossai et l'élaboration artistique des illustrations. L'auteur du présent étude se proposa de les combler. Après avoir rendu compte du rôle de la géodésie aux XV–XVIe siècles et de ses représentants hongroise, elle analyse à fond les illustrations du manuscrit. À la base de ses constatation se rapportant à la datation de ces dernières, elle reconstruit les circonstances de la naissance du codex comme suit: selon toute vraisemblance, ce fut Péter Lossai qui copia et décora le codex de ses propres mains, durant ses années d'études, vers 1519, à Vienne, à la base du livre de 1512 (éventuellement de 1524) de J. Stöffler, en utilisant des modèles graphiques italiens.

⁴¹ Az Acta Facultatis Artiumban (Archiv der Universität Wien Ph9. 66.film) nem sikerült Lossai Péter egyetemi előmeneteléről szóló bejegyzést találnunk.

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ

Neves possessorok újabban felismert kötetei II.

A korábbi évszázadok magyarországi olvasmánykultúrájának egyre hitelesebb megismeréséhez fontos adalékokat szolgáltatnak a kötetekben fennmaradt possessor-bejegyzések. A számtalan nem azonosítható külföldi könyvtulajdonostól származó bejegyzések, valamint a nem ritka olvasati problémák miatt a possessor-bejegyzések feltárása még egy-egy gyűjtemény esetében sem csekély feladat. Ennek ellenére néhány könyvtár jelentős régi könyvtulajdonosairól éppen a legutóbbi évtizedekben jelentek meg alapvető tanulmányok, közlések¹ s az ilyen irányú kutatás több könyvtárban tervszerűen folyik.

Jelen dolgozat az Országos Széchényi Könyvtár antikva-gyűjteményéből továbbá neves possessorok eddig publikálatlan köteteit ismerteti a könyvtulajdonosok szerzői betűrendjében.² Tételként közli a possessorra vonatkozó legfontosabb adatokat, a kérdéses könyv bibliográfiai leírását, egykori magyar, vagy magyar szempontból is érdekes tulajdonosaik possessor-bejegyzéseit, a kötések jellemzését, történeti kötések esetében azok részletesebb tárgyalását, szignált kötésekénél a könyvkötő meghatározását.

¹ A Debreceni Egyetemi Könyvtár possessorairól I. OJTOZI Eszter: *Die ausländischen Bücher und ihre Possessoren in der Universitätsbibliothek zu Debrecen zwischen 1651–1699*. Debrecen, 1994. – Uő.: *Die ausländischen Bücher... zwischen 1601–1650*. Debrecen, 1996. Uő.: *Possessori bejegyzések a Debreceni Egyetemi Könyvtár 17. századi külföldi könyveiben. I–IV*. = MKsz 1994. 404–407.; 1995. 172–176, 432–436.; 1996. 508–514.

A gyöngyösi volt ferences könyvtár egykori könyvtulajdonosairól I. SOLTÉSZ Zoltánné: *XVI. századi könyvgyűjtők kötetei a gyöngyösi műemlékkönyvtár antikva-gyűjteményében*. Bp. 1968. (Klny. az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyvének 1965–1966. évi kötetéből.) – Uő.: *A gyöngyösi ferences könyvtár ősnymtatványainak possessorai*. = MKsz 1993. 129–145. – A győri Székese gyházi Könyvtár köteteinek egykori tulajdonosairól I. VÁSÁRHELYI Judit: *A győri Székese gyházi Könyvtár possessorai I–IV*. Bp. 1980. (Klny. a MKsz 1980. évi 4. számából.) – A szegedi Egyetemi Könyvtár antikváinak possessorairól I. KEVEHÁZI Katalin – MONOK István: *Régi könyveink és kéziratunk katalógusai. XVI. századi könyvek*. Szeged, 1986. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae Acta Bibliothecaria Tomus IX. Fasc. 3.)

² Ilyen témájú korábbi munkáim: *Révay Mártonné Esterházy Zsófia Isocrates-kötetének kötése és későbbi possessorai*. = MKsz 1995. 131–141. – *Neves possessorok újabban felismert kötetei*. = MKsz 1996. 451–460. – *Egy 1580. évi Augustana confessio-kiadás reneszánsz kötése és possessorai*. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1991–1993. Bp. 1997.

Balassa (Gyarmathi) Pál báró (1660–1705)

Neves főpap és királyi tanácsos. Előbb Nagyszombatban, majd Grazban filozófiát és teológiát tanult. 1669–1676 között nagyszombati jezsuita tanár. A rendből kilépve 1677-től esztergomi kanonok, 1684-től szentgyörgymezei, majd egyben aradi prépost, 1689-től sasvári főesperes, 1690-től rosoni címzetes püspök és királyi tanácsos. 11 éven át esztergomi érseki helynök.³

JOSEPHUS FLAVIUS: *Opera*. (Ed., trad. Sigismundus Gelenius. Desiderius Erasmus.) – Francoforti, 1580. (In fine:) Impensis Sigismundi Feyerabendt. – 2° (8) 934 (44) pp. – Jelzet: Ant. 9327. – Soltész–Velencei–W. Salgó⁴ J 216.

Possessor-bejegyzések: F. a₂ rektón: Pauli Balassa de Gyarmath Eppi Rosonensis S. C. Rque Mattis Consiliarii, generalis vicarii Strigoniensis. Ugyanitt: Ex dono... Danielis Gregorii Bihari de Felhőviz,^{4a} a lap alján Anno 1691 és más kéztől eléje írva 1681 et Balassa Pál bejegyzése az utolsó lapon, az impresszum alatt megismétlődik. A címlap verzóján pecsét: OSzK lelt. Régi R. Ny. 435(65) 1983.

Kötés: Barna borjúbőr papírtáblákon (355×235 mm). Csak a gerinc 8 bordája között van aranyozott díszítés; az első és a második borda között aranyozva OPERA IOSEPHI // VIRI INT. IUDEOS // 18. század.

*Bihari Gergely Dániel l. Balassa Pálnál.**Brassicanus, Johann Alexander (1500–1539)*

A tübingeni professzor, Johann Brassicanus fia. 1515-ben Tübingenben matriculált, 1517-ben ugyanott szerezte meg a magister artium címet. 1519-ben néhány latin verset publikált, 1524-től a bécsi egyetemen a retorika professzora. Több mint 1300 kéziratot és nyomtatványt tartalmazó könyvtárát örökösei Johann Faber bécsi püspöknek adták el.⁵

Goldschmidt egy Philostratus-könyvének kötését publikálta.⁶ A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban fennmaradt Cassianus-ösnymtatványáról⁷ Klinda Mária adott hírt.⁸

³ NAGY Iván: *Magyarország családai*. I–XXI. Pest, 1857–1865. I. 126. – SZINYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. I–XIV. Bp., 1891–1914. I. 397–398. hasáb. – KOLLÁNYI Ferenc: *Esztergomi kanonokok 1100–1900*. Esztergom, 1900. 297–298. – PINTÉR Gábor (SZABÓ Géza közreműködésével): *Régi magyarországi szerzők*. Bp. 1989. 17. 1. – A rosoni püspökségről I. GAUCHAT, Patricius: *Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi*. Monasterii, 1935. IV. 297.

⁴ SOLTÉSZ, Elisabetha – VELENCZEI, Catharina – W. SALGÓ, Agnes: *Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum qui in Bibliotheca Nationali Hungariae Széchényiana asservantur*. Editiones non Hungarice et extra Hungariam impressae. I–III. Bp. 1990.

^{4a} A Bihari-családot l. KEMPELEN Béla: *Magyar nemes családok*. II. Bp. 1911. 203.

⁵ JÖCHER, Christian Gottlieb: *Allgemeines Gelehrten-Lexikon*. I–IV. Leipzig 1750–1751. I. 342. hasáb. – GOLDSCHMIDT, Ernst Philipp: *Gothic et Renaissance Bookbindings*. I–II. Nieuwkoop–Amsterdam 1967. I. Nr. 146.

⁶ GOLDSCHMIDT: *i. m.* Nr. 146.

⁷ SAJÓ, Géza – SOLTÉSZ, Erzsébet: *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*. I–II. Bp. 1970. Nr. 935/b.

⁸ KLINDA Mária: *Bejegyzések vizsgálata 1601 előtti nyomtatványainkban*. = A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Évkönyve XXIV. 1991–1993. Bp. 1994. 87.

Antikva-gyűjteményünkől az alábbi három könyvét ismertetjük:

ARRIANOS: *Peri Alexandrou anabaseós historión biblia októ.* (Ed. Nicolaus Gerbel). – De rebus gestis Alexandri Magni regis Macedonum. (Ed. Jacobus Curulus. Trad.: Bartholomaeus Facius.) – Basileae. (In fine:) Analómasi Robertou tou Cheimerinou, 1539. – 8° 13 (643); (16) 397 (3) pp. – Jelzet: Ant. 7051 (csak a pars Latina.) – Soltész–Velencei–W. Salgó A 614.

Possessor-bejegyzések: A címlapon: ... Sigismundo Baroni ab Erberstain patrono pervedori Brassicanus. – Ugyanitt pecsét: Residentiae Ginsiensis O.S.B. – Az első kötéstábla belsején nyomtatott ex libris: Ex Bibliotheca Conventus Leucensis ad SS. Nicolaos Ord. Erem. S. P. Augustini. – A címlap verzóján pecsétek: A Népkönyvtári Központtól. – Orsz. Széchényi-Könyvtár B Növedéknapló 1994/2129.

Kötés: Vaknyomásos barna bőr papírtáblákon (158 x 105 mm). Mindkét tábla három azonos görgetővel díszített. A külső keretben (20 mm.) a következő három jelenet ismétlődik: Kálvária 1540-es dátummal, a keresztet tartó gyermek Jézus, mint Salvator, feltámadt Krisztus. Az ezt követő belső keretben (8 mm.) levélbélyegzők lenyomata. A középmezőben két függőleges sávban növényi ornamentika között muzikáló puttók (10 mm.).⁹

Haebler¹⁰ hívta fel a figyelmet arra, hogy az első görgetőn eléggé sajtáságos módon Salvatorként a gyermek Jézus szerepel MP szignóval és PUER: IHS aláírással. Hagyományosabb a Feltámadás-kép JUSTIFICAC (IO), valamint a Kálvária-jelenet SATISFACTI aláírása. Haebler alapvető munkája MP mester felszerelésében ezt a görgetőt ismerteti, de a kötetünkön alkalmazott másik két görgetőt nem említi. A muzikáló puttós keretdísz Rozsondai Marianne regisztrálta e mester felszerelésében.¹¹

Haebler csatlakozik ahhoz a nézethez, hogy MP mester Prágában működhetett. Prágai mester munkájaként tartja számon Rozsondai Marianne is azokat a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában őrzött köteteket (jelzetük: Inc. 331 és RM IV. F. 529), amelyeken az MP szignójú görgető is látható.¹² A Bohumil Nuska által ismertetett prágai könyvkötők között MP mester nem szerepel.¹³

DIDYMOS Chalkenteros: *Scholia...Iliada, kai...Odyssea(!)*. (Ed. Franciscus Asulanus). – Aldus. (Venetiis, in aed. Aldi et Andreae soceri, 1521.) – 8° 319 ff. – Jelzet: Ant. 6681. – Soltész–Velencei–W. Salgó: D 126.

Possessor-bejegyzések: A címlapon: Sum Ioann. Alexandrij Brassicani philosophi ac iureconsulti. Alatta más kéztől A. D. 1525. – A F. a₂ verzóján pecsét: A M. N. Múzeum Könyvtárból.

Kötés: Vaknyomásos barna borjúbőr papírtáblákon (170 x 105 mm). Mindkét tábla azonos díszítésű. A külső keretben egyesbélyegzők lenyomata. Ezt követi a folyondárdíszű keret (15 mm), majd ismét egyes motívumokkal díszített sáv, végül a középmezőben függőlegesen beprésselve egy négyszög alakú motívumot ismétlő görgető (14 mm) lenyomata. 16. század.

⁹ Nem szerepel a 16. századi könyvkötő-szerszámokról eddig ismert alapvető munkában: HAEBLER, Konrad: *Rollen-und Plattenstempel des XVI. Jahrhunderts*. Unter Mitwirkung von Dr. Ilse Schunke. I–II. Leipzig, 1928–1929.

¹⁰ HAEBLER: *i. m.* I. 336. I. 4.

¹¹ ROZSONDAI Marianne: *Signierte Renaissance-Einbände deutschen Typs aus dem 16. Jahrhundert*. = Gutenberg-Jahrbuch 1988. 322. Signatur: RM IV. F. 529/Nr. 5. görgető).

¹² ROZSONDAI: *i. m.* 322.

¹³ NUSKA, Bohumil: *Böhmische Buchbinder in Haeblers Werk*. = Gutenberg Jahrbuch 1961. 323–328. – Uő.: *Prager Buchbinderwerkstätten aus der Mitte und zweiten Hälfte des 16. Jhs.* = Gutenberg-Jahrbuch 1966. 378–389.

VITRUVIUS Pollio, Marcus: *Vitruvius iterum et Frontinus*. (Ed. Johannes Jucundus.) – FRONTINUS, Sextus Julius: *(De aqueductibus)*. Ed. Johannes Jucundus.) – (In fine:) Florentiae, sumpt. Philippi de Giunta, 1513. – 8° (4) 187, 34 (recte 24) ff. – Jelzet: Ant. 6270. – Soltész–Velencei–W. Salgó V 301.

Possessor-bejegyzések: A címlapon: Ioannis Alexandri Brassicani philosophi ac iureconsulti. – Ugyanitt: Con. Capucinorum Wolfij ex dono 1649. – Ugyanitt pecsét: A M. N. Múzeum Könyvtárából.

Kötés: Vaknyomásos barna borjúbőr papírtáblákon (170 x 105 mm). Gerinc sérült, csatok hiányoznak. Mindkét tábla azonos díszítésű. A külső keretben (15 mm) folyondárszerű virágdísz, a középmezőben egy rozetta (átmérő 24 mm.), felette és alatta 3–3 azonos levélmotívum. 16. század.

Bratulich Simon (megh. 1611) zágrábi püspök I. Fejérvövi Istvánnál.

Ernst Lajos I. Kutassy Jánosnál.

Fejérvövi István (megh. 1596.)

1587-től nyitrai püspök, 1588–1596 között nádor nem lévén királyi helytartó, 1596-tól esztergomi érsek.¹⁴ Néhány könyvét említi az 1596-ban javairól felvett inventárium.¹⁵

JOHANNES Chrysostomus: *Opera*. Tom. I–V. (Ed. Sigismundus Gelenius, Desiderius Erasmus.) – Basileae, 1558. (In fine:) Apud Hieronymum Frobenium et Nicolaum Episcopium. – 2° Három kötetben, közülük az 1. Tom. I–II., a 2. Tom. III–IV., a 3. Tom. V.

Jelzet: Ant. 238. – Soltész–Velencei–W. Salgó J 100.

Possessor-bejegyzések: Tom. V.: A címlapon: Hic liber fuit quondam ... D. Stephani Fejérvövi bonae memoriae Archiepiscopi Strigoniensis, quem dd Monrio Lepoglavensi... Simon Brathulych Epus Zagradien. Ao. 1604.¹⁶ – Alatta: Monasterij Lepoglavensis Catalogo inscriptus 1648. N. 25. – Ugyanitt pecsét: Premontrei Székház Könyvtára Csorna. – Az első kötéstábla belsején rézmetszetű ex libris: A Csornai Prépostság Könyvtára. – A címlap verzóján pecsét: A Népkönyvtári Központtól. – Orsz. Széchényi-Könyvtár B Növedéknapló 1953/7296.¹⁷

¹⁴ NAGY Iván: *i. m.* IV. 138. – GAMS, Pius Bonifacius: *Series episcoporum ecclesiae catholicae*. Ratisbonae, 1873. 376.

¹⁵ *A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése*. S. a. r.: HERNER János, MONOK István. Szeged, 1983. 135. (Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. Szerk.: KESERŰ Bálint. 11. köt.) A továbbiakban: *Adattár 11*.

¹⁶ GAMS: *i. m.* 388.

¹⁷ A Tom. I–II.-t tartalmazó kötet ugyanolyan kötésben (375 x 260 mm.) maradt fenn, mint a Fejérvövi-bejegyzést tartalmazó, ismertetett kötet. Bejegyzései: A címlapon: Monasterij Lepoglavensis Fřum Eremitarum S. Pauli Primi Erem. – Ugyanitt pecsét: Premontrei Székház Könyvtára Csorna. – Az 1. kötéstábla belsején rézmetszetű ex libris: A Csornai Prépostság Könyvtára. – A címlap verzóján pecsét: Orsz. Széchényi-Könyvtár B Növedéknapló 1953/7296. A Tom. III–IV. egybekötve maradt fenn. Első címlapján bejegyzés: Biblioth. Vienn. Scholar. Piarum. – Az első kötéstábla belsején rézmetszetű ex libris a következő szöveggel: Jo. Ern. de Jamagne Protonot. // Apost. SS. Th. D. Cons. Pass. Dec. // et Paroch, Urb. Waidhov, ad Thejam. – A címlap verzóján pecsét: Orsz. Széchényi-Könyvtár Növedéknapló 1953/B 314. Ez a kötet az eredeti, 16. századi

Kötés: Barna félbőrökötés papírtáblakon (380×265 mm.), a bordák között szerény aranyozott díszítéssel. Az első és második borda között arannyal beprésselve: IOANNIS// CHRYSOSTOMI// OPERA.// 18. század.

Fejérvkövi István tulajdonbejegyzése a másik két kötetben (Tom. I–II., illetve Tom. III–IV.) nem szerepel.

Haller György (megh. 1633)

Rákóczi Zsigmond fejedelem tanácsosának, Haller Gábornak a fia. Szatmár vármegye főkapitánya. III. Ferdinánd tanácsosa és a Tiszán inneni részek főkapitánya. 39 éves korában halt meg és a leleszi egyházban temették el.¹⁸

Az antikva-gyűjteményünkben lévő kötete két nyomtatványt tartalmaz. Koll. 1.: AMANTIUS, Bartholomaeus: *Flores celebriorum sententiarum Graecarum ac Latinarum*. – 1556. (In fine:) Dilingae, ex off. Sebaldi Mayer. – 2° (46) 478 pp. – Jelzet: Ant. 742/1. – Soltész–Velencei–W. Salgó A 271. – Koll. 2.: BELLENGARDUS, Stephanus: *Sententiarum volumen*. – Lugduni, Ioannes Tornaesius, 1559. – 2° (16) 620 pp. – Jelzet: Ant. 742/2. – Soltész–Velencei–W. Salgó B 205.

Possessor-bejegyzések: Az első kötéstábla belsején: 1605. Georgij Haller. – A címlaponn: Societatis Jesu 1641. Residentiae Szathmariensis. – A címlap verzőján pecsét: A M. N. Múzeum Könyvtárából.

Kötés: Vaknyomásos disznóbőr fatáblakon (325×220 mm.). Négy borda, két csatt veretekkel. A két tábla azonos díszítésű, csak a középmező különböző rajtuk. A négy görgetővel préselt keretek közül a külsőben (20 mm.) a palmetta-szerű díszítés, az ún. Kranzrolle; ettől beljebb, a 22 mm. széles keretben a következő jelenetek: Angyali üdvözlés, Krisztus születése, Feltámadás, Kálvária (Haebler I. 72. l. 7. sz.). A középmezőt keskeny (7 mm.) folyondárdísz övezi, felette és alatta egy-egy vízszintes sávban a rácsos görgető (Gitterwerk-Rolle 10 mm.) lenyomata. E felett az első kötéstáblán F. V. C. monogram, a középmező alatt 1560.

Az első tábla középdíszje jobbra forduló Iustitia (79×41 mm.) a szövege felett H. C. szignóval (Haebler I. 74. l. XVIII. sz.). A hátsó tábla középdíszje Lucretia balra forduló képmása (80×42 mm. Haebler I. 73. l. VI. sz.) H 1554 C szignóval.

német reneszánsz kötésben maradt fenn, amely részletes ismertetést érdemel. Vaknyomásos fehér disznóbőr, fatáblakon (390 x 260 mm.). A gerincen öt duplaborda. Mindkét tábla azonos díszítésű. A külső keretben a rendkívül elterjedt palmetta-szerű görgető, az ún. Kranzrolle lenyomata (20 mm.). Ezt követi a bibliai jelenetekkel díszített keret (23 mm.): Angyali üdvözlés: Ecce virgo// concipiet; Krisztus keresztelese: Hic est filiv// mevs dilect.; Feltámadás: Mors ero mo// rs tva mors; Kálvária: Ecce agnvs// Dei qui toli (HAEBLER: *i. m.* I. 279. l. 3.) A harmadik keret (14 mm.) 1546-os évszámot és B. M. szignót tartalmazó görgetőjét Haebler I. 278. 2. számon ismerteti. A következő keskeny sávban (10 mm.) egyesbélyegzők lenyomatai ismétlődnek. Az ötödik keret (12 mm) motívumai pontosan nem vehetők ki, de a növényi dekoráció között elhelyezett négy portré, valamint a Kur és a sász címer alapján valószínűleg a Haebler által leírt görgető (I. 278. 10. sz.) keskenyebb változata. A középmezőben (25 mm.) ugyanaz a növényi motívum ismétlődik hármával egymás mellé helyezett sorokban.

A változatosan díszített kötés a drezdai Balthasar Metzger egyik korai munkájának tekinthető, hiszen két görgetője megegyezik a Haebler által jellemzett Metzger-féle görgetőkkel. B. M. mester vezető szerepet vitt Drezdában, mint könyvkötő és számos kötése maradt fenn (HAEBLER: *i. m.* I. 280.).

¹⁸ NAGY Iván: *i. m.* V. 36.

A mindkét préslemezen szereplő mesterjegy szerint a szép német reneszánsz kötés a neves wittenbergi könyvkötő, Hans Cantzler munkája. Cantzler rendkívül gazdag felszereléssel dolgozott és legtöbb préslemezőn szignóját is feltüntette. A város megbecsült polgárának számított; 1564-től haláláig (1580) a városi tanács tagja volt. Utódai nem folytatták a könyvkötő mesterséget.¹⁹

Herberstein, Siegmund von (1486–1566)

Császári államminiszter, kiváló diplomata és tudós író. Családja történetét – amely főleg Ausztriában és Sziléziában élt – 1673-ban Madocsáni Zsigmond publikálta.²⁰ A mű legrészletesebben Siegmund von Herberstein életét tárgyalja, aki már II. Lajos idejében Miksa császár követe volt²¹ és később is kitűnt diplomáciai képességeivel.²² Ilyen minőségben járt Dániában, Svájcban. Lengyelországban és Moszkvában követként működött.²³

Művei közül sok megvan a Széchényi Könyvtárban, köztük a Siegmund Herberstein eredeti feljegyzései címen ismert kézírata, Széchényi Ferenc ajándéka.²⁴ Egyéb itt őrzött műveit, illetve azok kiadásait I. Soltész–Velencei–W. Salgó H 222 – H 248. Műveinek magyar vonatkozásait Apponyi Sándor Hungarica-katalógusa ismerteti.²⁵ Az Apponyi-gyűjteményben maradt fenn az egyik, egykor tulajdonát képező kötete,²⁶ továbbá az Ursinus Velius által neki ajánlott kis nyomtatvány.²⁷

Az alábbi kötetét bizonyára a szerző, Paulus Jovius ajánlotta neki:

JOVIVS, Paulus: *Libellus de legatione Basilii Magni principis Moschoviae ad Clementem VII.* – Basileae, 1527. (Johann Froben). – 4° 39 pp. – Jelzet: Ant. 2392. – Soltész–Velencei–W. Salgó J 227.

Possessor-bejegyzés: A címlapon: Pro Magnifico Dño Sig (a szó többi része a lap szélével le van vágva) ab Herberstain.

Kötés: Márványozott papír, a gerincen és a sarkokon bőrbevonattal.

Az antikva-gyűjteményünkben fennmaradt másik kötetét (Jelzet: Ant. 7051) Brassicanus könyveinél ismertettük, mert azt Brassicanus dedikálta Herbersteinnek, mint patrónusának.

Herberstein, Johann Seyfried (1706–1771)

A neves család másik, magyar szempontból sem érdektelen tagja: államférfi, a trieszti kereskedelmi intendántura, 1762–1765 között a bécsi udvari kamara

¹⁹ HAEBLER: *i. m.* I. 76.

²⁰ APPONYI, Alexander: *Hungarica*. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften. I–IV. München, 1903–1927. Nr. 2106. – RMK III. 2624.

²¹ NAGY Iván: *i. m.* V. 95.

²² WALTER, Friedrich: *Wien. I. Das Mittelalter*. Wien, 1940. 260.

²³ JÖCHER: *i. m.* II. 1522–1523. hasáb.

²⁴ BERLÁSZ Jenő: *Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1867*. Bp. 1981. 126–127.

²⁵ Jelzetük: App. H. 1748, 1751, 1754, 1775, 1776, 1777, 1780, 1793, 1795, 1798, 1833.

²⁶ App. H. 1724.

²⁷ App. H. 1648.

elnöke.²⁸ Igényes könyvgyűjtő volt, aki könyveit rendszerint arany festékkel préselt supralibrosával díszítette. Ilyen kötésben maradt fenn Debrecenben egy kolligátum-kötetben Erasmus *De contemptu mundi*, valamint *Lingua* című munkája.²⁹

JOSEPHUS Flavius: *Zweyntzig Bücher von den alten Geschichten*. (Pars 1–2. Trad. Caspar Hedio.) – Strassburg 1544. (In fine:) Getruckt bey Balthasar Beck. – 2° (14) CCCXLIII (19); (12) CLXXXIII (9) ff. – Jelzet: Ant. 1203. – Soltész–Velencei–W. Salgó J 210.

Possessor-bejegyzések: A címlapon: Ex libris Benedicti Plangkh Anno 1575. – A címlap verzóján pecsétek: A Népkönyvtári Központtól. – Orsz. Széchényi-Könyvtár Növedéknapló 1953/B 3927.³⁰

Kötés: Barna borjúbőr papírtáblákon (280 x 200 mm.). Mindkét tábla közepén aranyozott supralibros (80×66 mm.) IOHANN SEYFRIED GRAFF VON HERBERSTEIN körirattal. Egyébként a táblák díszítetlenek, csupán a gerinc öt bordája között van finom aranyozott dekoráció; az 1. és 2. borda között ugyancsak aranyozva a FLAVIUS// IOSEPHUS// felirat. 18. század.

Illinicus Péter (1530)–1582

Teológiai és jogi doktor, kiváló tehetségű ügyvéd, számos mű szerzője. 1547-ig Krakkóban, majd Pécsen és Bécsben volt tanár. Esztergomi kanonok, 1553-tól gyulafehérvári kanonok és szatmári főesperes, 1556-tól Esztergomban a Sz. Tamásról nevezett prépost. Eszközeiben nem válogatós ügyvédi tevékenysége miatt Oláh Miklós prímás megfosztotta javadalmaitól, az országgyűlés pedig kitiltotta az országból. Bécsi tartózkodás után 1571 táján az olmützi káptalanba került.³¹

ILLINICUS, Péter: *Ad Transilvanos, qui a catholica fide alienati... degenerarunt paraeneticon*. – 1581. (Olomouc, Friedrich Milichtaller.) – 4° (25) ff. – Jelzet: Ant. 2960. – Soltész–Velencei–W. Salgó I 8.

Possessor-bejegyzés: Rev. Domino Dño Nicolao Telegdino episcopo Quinqu-ecclesiën. et Caesareae... Consiliari etc. patrono suo. Illinicus tehát műve e példányát Telegdi Miklósnak ajánlotta, dedikálta. A címlap verzóján pecsét: A M. N. Múzeum Könyvtára II. Nyomt. Növedéknapló 1924/146.

Kötés: Drapp, díszítetlen vászonkötés (195×155 mm.) 19. század.

²⁸ WURZBACH, Constant von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. I–LX. Wien, 1862–1900. VIII. 339.

²⁹ OJTOZI: *Possessori bejegyzések...* = MKsz 1995. 436. – Uő.: *Die ausländischen Bücher... zwischen 1601–1650...* Nr. 140–141.

³⁰ Az előzéklevel rektóján bejegyzés olvasható arról, hogy Várady Béla, Várady Károly ügyvéd részére az 1873., illetve az 1874. évi tiszteletdíj fejében 126–126 forintot felvett Jakabffy Gergelytől. A két bejegyzés kelte: Pest, 1873. február 11., illetve 1874. március 11. – Jakabffy Gergely 1873–1874 között Zala vármegyében főszámvevő volt. NAGY Iván: *i. m. V. 284.*

³¹ SZINNYEI: *i. m. V. 42–44. hasáb.* – PINTÉR Gábor: *i. m. 158.*

Iváczy János (megh. 1636)

A győri Székesegyház nagyprépostja, 1614-től pécsváradai apát, apostoli protonotárius, tinnini püspök.³² A győri Székesegyházi Könyvtárban lévő két kötetét Vásárhelyi Judit ismertette.³³

LIVIVS, Titus: *Libri omnes*. – FLORUS, Lucius: *Epitome*. – 1588. Francofurti a/M., impensis Sigismundi Feyerabendii et sociorum. (In fine partis I.:) Apud Iohannem Feyerabend. – 4° 436 (20); 418 (16) pp. – Jelzet: Ant. 13242. – Soltész–Velencei–W. Salgó L 342.

Possessor-bejegyzések: Az előzéklével verzóján: Ego Joannes Iwanchy aláírással feljegyzés Győr 1598. március 29-i elfoglalásáról. – A címlapon: Conventus Sümegiensis. – A címlap verzóján pecsétek: A Keszthelyi Helikon Könyvtár Növe-déknapló 1956/1309. – Könyvelosztó fölüpéldány. – OSzK lelt. Régi R. Ny. V 113/148/1979.

Kötés: Hártya papírtáblákon (187×125 mm.). Mindkét táblán vaknyomásos kettős vonalból képzett keret, belső sarkaiban egy-egy liliummal, középen egy-egy – de nem azonos – díszítő motívummal. Az első táblán fent I.I.L.S, lent 1598. Bórszják nyomai.

Kutassy János (1545–1601)

Esztergomi érsek, diplomata és író. 1577-től esztergomi kanonok, majd nagyprépost, 1592-től győri püspök és országos főkancellár, 1596–1597-ben kalocsai érsek, 1597-től esztergomi érsek.³⁴ Mint királyi helytartó gyakran járt követségben a török elleni segély kieszközlése ügyében. Minden vonatkozásban szorgalmazta és elősegítette a magyarországi katolikus egyház fejlődését.³⁵

Könyvtárából 1607-ben Gosztonyi Pál vitt el köteteket a pozsonyi kamara jóváhagyásával. Az ezekről készült 25 tételes jegyzéket I. ma az Országos Levéltárban.³⁶ Közölte Acsády Ignác.³⁷ Különböző témájú könyveiről tájékoztat az 1592. április 17-én felvett inventárium, amelyben egyéb javai is szerepelnek.³⁸ Egy díszes Esztergomi misekönyve az esztergomi főkáptalan ingóságainak 1659. június 1-én felvett inventáriumában szerepel.³⁹ További könyvei közül kettőt Dankó József publikált.⁴⁰ Gyöngyösön maradt fenn az a Stapleton-kötete, amelyet 1595-ben Pethő Márton váradi püspöknek ajándékozott,⁴¹ a győri Székesegyházi Könyvtárban pedig az az Appianus-kötete, amelyet Náprá-

³² NAGY Iván: *i. m.* V. 262. – BEDY Vince: *A győri székeskáptalan története*. Győr, 1938. 400. – PINTÉR Gábor egy 1599-ben Olmützben tanuló Iváczy Jánost említ (160.)

³³ VÁSÁRHELYI: *i. m.* 247, 250.

³⁴ SZINNYEI: *i. m.* VII. 531–532. hasáb. – PINTÉR Gábor: *i. m.* 212.

³⁵ *Katolikus lexikon*. Szerk.: BANGHA Béla. III. Bp. 1932. 149.

³⁶ *Magángyűjtemények Magyarországon 1551–1721*. Szerk.: MONOK István. Szeged, 1981. 48. (Könyvtártörténeti füzetek I.) A továbbiakban: *Könyvtártörténeti füzetek I.*

³⁷ ACSÁDY Ignác: *Könyvek régi összeírásokban*. = MKsz 1894. 212–213.

³⁸ *Adattár 11.* 113.

³⁹ Uo. 312.

⁴⁰ DANKÓ József: *Az esztergomi főegyház kincstára*. Bp. 1880. 164.

⁴¹ SOLTÉSZ: *XVI. századi...* 137.

gi Demeter gyulafehérvári püspöknek, 1598-tól királyi kancellárnak adományozott.⁴² Martinban őrzik azt az 1584-ben Nagyszombatban nyomtatott *Decreta... regni Ungariae*-kiadást,⁴³ amely többek között az ő tulajdonában is volt.⁴⁴ A Szent Pál leveleihez írott Aquinoi Szent Tamás-féle kommentár-kiadást, amely Pozsonyban maradt fenn, ő kapta ajándékba Telegdi Miklós pécsi püspöktől.⁴⁵ Ugyancsak Telegdi Miklóstól kapta az alábbi kötetet:

THOMAS de Aquino: *In librum B. Iob expositio*. – Romae, 1562. Apud Paulum Manutium, Aldi f. – 4° 450 (18) pp. – Jelzet: Ant. 4934. – Soltész–Velencei–W. Salgó T 176.

Possessor-bejegyzések: A címlapon: 1566 Nicolai Telegdini L. S. – Az előzéklével verzőján: A...Nicolao thelegdino Epp̄. Quinqueeclēs. donatus Joanni Kuthassy 14. Maj 1579. – A címlapon: Capituli Poseniensis 1633. – Ugyanitt pecsét: Ernst Lajos gyűjteménye. – A címlap verzőn pecsét: Orsz. Széchényi-Könyvtár B Növekedénapló 1959/4388.

Kötés: Díszítetlen hártya (215 x 160 mm.), a négy bőrszj közül az egyik csonka.

Lipthay Zsigmond l. Nadasdi Ferencnél.

Mohácsi Tamás l. Taby Mihálynál.

Nadasdy Ferenc (1625–1671)

Országbíró, a kor egyik legműveltebb és leggazdagabb magyar főura. Nadasdy Pál és Révay Judit fia. 1633-ban Vas vármegye főispánja, 1644-től királyi tanácsos, 1664-től országbíró, majd királyi helytartó. 1671-ben a Wesseleányi-féle összeesküvés tagjaként teljes vagyonek Kobzásra ítélték és lefejezték.⁴⁶

Mint bőkezű mecénás pottendorfi birtokán nyomdát alapított.⁴⁷ Ő adatta közre többek között a *Mausoleum* (Nürnberg, 1664) című díszmunkát,⁴⁸ amely hosszú ideig mintaképeket szolgáltatott a magyarországi művészek számára.⁴⁹

Nadasdy pottendorfi birtokán kora legnagyobb magyar világi könyvtárát mondhatta magáénak, amelynek értékét a halála után feltárban 9–10.000 forintra becsülték.⁵⁰ Gyűjteményéből előbb a bécsi császári könyvtár számára válogatták ki az értékeket. Az 1672. évi vagyonek Kobzási jegyzőkönyvben fel-

⁴² VÁSÁRHELYI: *i. m.* 333.

⁴³ RMK. II. 183.

⁴⁴ SAKTOROVÁ, Helena – KOMOROVÁ, Klára – PETRENKOVÁ, Emilia – AGNET, Ján: *Tlače 16. storočia vo fondoch Slovenskej národnej knižnice Matice slovenskej*. Martin, 1993. Nr. 523.

⁴⁵ KOTVAN, Imrich: *Inkunábuly na Slovensku*. = Matica Slovenská 1979. Nr. 1142. II. példány.

⁴⁶ NAGY Iván: *i. m.* VIII. 23–24. – PINTÉR Gábor: *i. m.* 262. I. Ferenc 2.

⁴⁷ BORSA Gedeon: *Nadasdy Ferenc pottendorfi és lorettomi nyomdái (1666–1673)*. = MKsz 1975. 202–207. – Tevékenységének értékelését összefoglalóan I.: *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. Szerk.: KLANICZAY Tibor. Bp. 1964. 155–160.

⁴⁸ RMK. III. 2254.

⁴⁹ RÓZSA György: *Magyar történetábrázolás a 17. században*. Bp. 1973. 60–80.

⁵⁰ SITTE Alfréd: *Gróf Nadasdi Ferencz művei és könyvtára*. = MKsz 1902. 149.

sorolt kötetait (232 tételt) 1902-ben Sitte Alfréd publikálta.⁵¹ A könyvtár további kötetének egy része a lorettomi (Sopron megye) szerviták tulajdonába került. A szervita könyvtár a rend feloszlásakor (1787. január 24.) szétszóródott.⁵²

Az elkobzott könyvek egy részét Nádasdy Ferenc fia 1722-ben visszaszerezte, majd a folyamatosan gyarapított gyűjteményt a lékai Ágoston-rendi könyvtárra hagyta. A rendek feloszlásakor ez a gyűjtemény is szétszóródott. A család újabb könyvtárának alapjait Nádasdy Lipót Flórián vetette meg a Fejér megyei Nádasdladányban.⁵³ E könyvtárból számos kötet a nemzeti könyvtárba került. Jelen munkában azonban csak Nádasdy Ferenc itt felismert kötetait ismertetjük.

Említést érdemel, hogy Jankovich Miklós gyűjteményével a Széchényi Könyvtárba került Nádasdy Ferenc gróf leveleskönyve.⁵⁴ A pécsi Klimó-gyűjteményben lévő könyveit Boda Miklós,⁵⁵ a Debreceni Egyetemi Könyvtárban őrzött kötetét pedig Ojtozi Eszter ismertette.⁵⁶ Apponyi Sándor Hungarica-gyűjteményében egy neki ajánlott mű⁵⁷ és a kivégzéséről hírt adó számos tudósítás maradt fenn.

Újabban felismert kötetei:

FLOCCUS, Andreas Dominicus: *De potestatibus Romanorum lib. II.* (Ed. Aegidius Wijts). – Antverpiae, ex off. Christophori Plantini, 1561. – 8° (8) 85 (3) ff. – Jelzet: Ant. 7523. – Soltész–Velencei–W. Salgó F 287. – Koll. 2.: GROUCHY, Nicolas de: *Ad posteriorem Caroli Sigonii...disputationem refutatio.* – SIGONIO, Carlo: *Disputatio.* – Parisiis, ex off. Jacobi du Puys, 1567. – 8° (4) 131 ff. – Soltész–Velencei–W. Salgó G 456. – Koll. 3.: BENDINELLI, Antonio: *P. Cornelii Scipionis Aemiliani Africani Minoris vita.* – Florentiae, Laurentius Torrentinus, 1549. – 8° 124 (8) pp. – Soltész–Velencei–W. Salgó B 242.

Possessor-bejegyzés: A címlapon: Ex libris C. Francisci de Nadasd. – Ugyanitt a nádasdladányi könyvtár pecsétje. – A címlap verzón pecsét: Orsz. Széchényi-Könyvtár B Növedéknapló 1956/8179.

Kötés: Vaknyomásos fehér disznóbőr papírtáblákon (182 x 115 mm.). A gerincen négy borda. Mindkét táblán ugyanazzal a görgetővel préselt egyetlen keretdísz (15 mm), többek között a hárfázó Dávid király és Szent Pál mellképével. Az első táblán V. Károly jobbra néző portréja (84x47 mm), a két oszlopon A. R. szignóval. (Haebler I. 360. Platten I.). A portré feletti sávban G. M. N. monogram, alatta 1572.

⁵¹ SITTE: *i. m.* 152–158. – *Könyvtártörténeti füzetek I.* 113.

⁵² CSAPODI Csaba – TÓTH András – VÉRTESY Miklós: *Magyar könyvtártörténet.* Bp. 1987. 107–108.

⁵³ Uo. 142. – A könyvtárra vonatkozó régebbi irodalmat l. SZARVASI Margit: *Magánkönyvtáraink a XVIII. században.* (Főpapok és főurak, nemesek és polgárok gyűjteményei.) Bp. 1939. 127.

⁵⁴ BERLÁSZ: *i. m.* 422.

⁵⁵ BODA Miklós: *Három évszázad könyvtártörténeti emlékei a Klimó-gyűjteményben.* = Jubileumi Évkönyv 1774–1974. Pécs, 1974. 177–179.

⁵⁶ OJTOZI: *Possessori bejegyzések...* = MKsz 1995. 432. – Uő.: *Die ausländischen Bücher...zwischen 1601–1650.* ... Nr. 103.

⁵⁷ App. H. 2088.

A hátsó kötéstábla középdíszje János Frigyes szász választófejedelem balra forduló képmása (82×48 mm., Haebler I. 361. I. III.), a két oszlop mellett ugyancsak A. R. szignóval.

Az A. R. jegyű könyvkötőtől Haebler csak egy görgetőt és öt préslemezt ismert; kötötünk szép keretdíszét tehát nem említi. Két mester használt A. R. szignót. Közülük Andreas Roßkopf Lipcsében működött, 1548-tól mint céhtag. Mivel azonban a kötötünkön alkalmazott könyvkötő szerszámok lenyomatai többnyire 17. század eleji kiadványokon szerepelnek, Haebler szerint ezek tulajdonosa inkább August Rinkfeld lehetett, aki Wittenbergben 1585-ben és 1589-ben Obermeister volt és 1598-ban halt meg. Műhelye bizonyára továbbra is működött.⁵⁸

Ugyancsak egykorú német reneszánsz kötésben maradt fenn az alábbi kolligátum-kötet:

JOHANNES Chrysostomus: *In sanctum...evangelium secundum Matthaeum commentarii*. (Ed. Johannes Mahusius). – Antverpiae, ex off. Ioannis Steelsii, 1542. – 8° (8) 313 ff. – Jelzet: Ant. 5070. – Soltész–Velencei–W. Salgó J 107. – Koll. 2.: Ua.: *Contra Iudaeos homiliae VI. (Graece)*. – Augustae, E' typographeio Joannis Praetorij, 1602. – 8° (8) ff., 542 (3) pp. – Koll. 3.: CYRILLUS Alexandrinus et JOHANNES Damascenus: *Argumenta contra Nestorianos...* – Augustae Vindelicorum, apud Davidem Francum, 1611. – 8° (7) 281 pp.

Possessor-bejegyzések: A címlapon: Ex lib. Com. Fran. de Nadasd. – Alatta: Residentiae Pestensis Ord. Serv. B. M. V. 1689. – Az A₂ levél rektóján pecsét: Orsz. Széchényi-Könyvtár B Növedéknapló 1953/1612.

Kötés: Vaknyomásos fehér disznóbőr fatáblákon (166×110 mm.). A gerincen négy borda, a lapszéleken fekete színű metszés. Mindkét táblán egyetlen folyondárdíszű keret (10 mm) van. Az első tábla középdíszje a „Himmelsleiter”-ként nyilvánított préslemez aranyozott lenyomata (90×48 mm., Haebler I. 200. I. III.), felette ugyancsak arannyal préselve S. L. C. monogram, alatta az 1615-ös dátum. A hátsó táblán ez utóbbiak helyett egyesbélyegzőkkel kialakított motívumok, a középmezőben pedig a balra fordulva térdelő, hárfázó Dávid király (89 x 46 mm., Haebler I. 200 I. IV.). Bár a kötés rendkívül kopott, Dávid alakja előtt jól látható a D. I. mesterjegy. Ugyanez az első kötéstábla erősen kopott középdíszén már nem vehető ki.

Haebler szerint D. I. mester a wittenbergi David Johannes könyvkötővel azonosítható, aki 1635-ben halt meg. Nem ritkán korábbi metszők munkáit használta fel, annak ellenére, hogy maga is készített felszereléséhez préslemezeket és azokon rendszerint szignóját is feltüntette. E díszeit többnyire arannyal préselte kötéseire. Görgetőit Haebler nem említi.⁵⁹

PATRIZI, Francesco (episc.): *De regno et regis institutione libri IX*. – Argentinae, imp. Lazari Zetzneri, 1594. – 8° (14) 632 (40) pp. – Jelzet: Ant. 7592. – Soltész–Velencei–W. Salgó P 147. – Koll. 2.: Ua.: *De institutione reipublicae libri IX*. – Argentinae, imp. Lazari Zetzneri, 1595. – 8° (14) 419 (29) pp. – Soltész–Velencei–W. Salgó P 144.

Possessor-bejegyzések: A címlapon: Ex libris C. Francisci de Nadasd. – Ugyanitt áthúzva: Ex libris Sigismundi Liphthay 1756.⁶⁰ – Ugyanitt pecsétek: Sigillum bibliothecae Conventus Bajensis. – A Népkönyvtári Központtól. – A címlap verzőjén: Országos Széchényi Könyvtár leltári szám B 6695/1959.

Kötés: Hártya (172×115 mm.), mindkét táblán azonos díszítéssel. A keret két vaknyomásos vonalból képzett, sarkaiban egy-egy stilizált lilium, a középmezőben egy nagyobb stilizált motívum.

⁵⁸ HAEBLER: *i. m.* 360–361.

⁵⁹ Uo. 200–201.

⁶⁰ Feltehetőleg azonos ez a bejegyző az 1737-ben élt IV. Liphthay Zsigmonddal. NAGY Iván: *i. m.* VII. 133.

PLINIUS Secundus, Caius: *Historiae mundi libri XXXVII.* (Comment: Sigismundus Gelenius, Johannes Camers.) – Basileae, 1554. (In fine:) Per Hier. Frobenium et Nic. Episcopium, 1555. – 2° (36) 663 (214) pp. – Jelzet: Ant. 240. – Soltész-Velencei–W. Salgó P 657.

Possessor-bejegyzés: A címlapon: Ex libris C. Fr. de Nadasd. – Ugyanitt pecsét: Premontrei Székház Könyvtára Csorna. – Az első kötéstabla belsején ex libris: A Csornai Prépostság Könyvtára. – A címlap verzóján pecsétek: A Népkönyvtári Központtól. – Orsz. Széchényi Könyvtár B Növedéknapló 1953/7298.

Kötés: Márványozott papírkötés (380×260 mm.). – A gerincen barna bőr, az öt borda között kevés aranyozott díszítéssel, az 1. és 2. borda között aranyozva: C. PLINII SECUNDI// HISTORIA MUNDI.

SOITERUS, Melchior: *De bello Pannonico...* – SCHNOTENBECK, Johann: *De Turcarum militaribus magistratibus.* – 1538. (In fine:) Augustae Vindelicorum, Alexander Weissenhorn. – 4° (71) ff. – Jelzet: Ant. 3057. – Soltész-Velencei–W. Salgó S 631.

Possessor-bejegyzés: A címlapon: Ex lib. C. Fr. de Nadasd. – Ugyanitt pecsét: A M. N. Múzeum Könyvtára.

Kötés: Díszítetlen hártyakötés (192×150 mm.). Gerince sérült.

Náprági Demeter l. Kutassy Jánosnál.

Pethő Márton l. Kutassy Jánosnál.

Plangkh, Benedictus l. Johann Seyfried Herbersteinnél.

Pyber János (1592–1631)

Diplomáciai szolgálatot is teljesítő püspök. Olmützben, Bécsben, Rómában tanult. 1587-től Nagyszombatban segédlelkész, 1592-től tornai, 1601-től sasvári főesperes, 1611-től pécsi püspök, 1616-tól esztergomi nagyprépost és váradi püspök, 1625-től egri püspök. Egyházfői teendői mellett 1614-től mint királyi tanácsos is fontos szolgálatot teljesített. 1622-ben II. Ferdinánd követeként tárgyalta Bethlen Gáborral, visszaszerezte a koronát s azt előbb Trencsénbe, majd Pozsonyba szállította.⁶¹

Antikva-gyűjteményünkben az alábbi két kötetét ismertük fel: HEROLT, Johannes: *Sermones Discipuli de tempore et de sanctis.* – (In fine:) Impressus Nurnberge, in off. Joannis Stuchs, sumpt. Joannis Kobergers, 1520. – 2° (298) ff. – Jelzet: Ant. 1124. – Soltész-Velencei–W. Salgó H 305.

Possessor-bejegyzés: A címlapon: Joannes Pyber Eppus Quinqueecclesien. verus possessor. – Az AA₂ rektón pecsét: A Budapest-Belvárosi Ferencrendi Zárda Könyvtárából. – A címlap hátán pecsét: Orsz. Széchényi-Könyvtár Növedéknapló 1951/B 1586.

Kötés: Vaknyomásos barna borjúbőr fatáblákon (305×205 mm.). A gerincen új bőr, négy bordával, de megmaradt mindkét táblán a szép köldökveret, továbbá a kapcsolóveretek és három sarokveret. Mindkét tábla azonos módon három görgetővel díszített. A külső keretben (20 mm.) a palmetta-szerű dísz, az ún. Kranzrolle lenyomata, ezt követi a figurális díszű keret (15 mm) az erények feliratos (Pruden., Vides,

⁶¹ GAMS: i. m. 368. – KOLLÁNYI: i. m. 196–197.

Spes, Patien.) képmásával, majd beljebb egy virágdíszes görgető (10 mm.) lenyomata. A középmezőben két függőleges sávban ismétlődik a már említett Kranzrolle.

Az érényeket ábrázoló görgetővel készült keretben a Prudentia bal vállánál M. P. szignó, a hit jelképénél pedig Fides helyett Vides aláírás látható. Haebler tárgyalja M. P. mester munkásságát, de ezt a görgetőjét nem említi.⁶² A Magyar Tudományos Akadémia egyik kötetének ismertetése során Rozsondai Marianne írja le és mutatja be ezt a dísz.⁶³ Bár a mester azonosítása és lokalizálása eddig nem történt meg, kötetünk alapján annyi bizonyosan állítható, hogy igényes könyvkötő lehetett. Szerény eszközökkel is gondosan tervezett, szép reneszánsz kötést tudott kialakítani s azt nemesen formált veretekkel is ellátta.

PEPIN, Guillelmus: *Rosarium aureum B. Mariae virginis*. – Venetiis, ex typ. Joann. Ant. Bertani, 1592. – 8° (8) 407 [1] ff. – Jelzet: Ant. 13.433. – Soltész-Velencei–W. Salgó P 285.

Possessor-bejegyzések: A címlapon áthúzva: Joannes Pyber Eppus Quinque-ecclesiensis verus possessor. – Az a₂ levél rektóján: Ex libris...Michaelis Tabi a Tab parochi oppidi Vagh Serdeheliensis...baccalaueri 1646. cathalogo eiusdem inscriptus. – Az a₃ levél verzóján: Ex libris Michaelis Tabij a Tab canonici Wesprimiensis, archidiaconi Symighiensis etc. 1652. – A címlapon: Conventus Agriēn. Ordinis Fratrum Minorum Strictioris Observā. – A címlap verzóján pecsétek: A Népkönyvtári Központtól. – OSzK lelt. Régi R. Ny. 171/525/1979.

Kötés: Díszítetlen hártyakötés (160 x 106 mm.). Az első táblán vaknyomással beprésselve fent I. P., lent A. S. 1604. Az egykori bőrszíjak nyomai.

Somogyi Ferenc

Egri nagyprépost. 1638-ban egri kanonok, 1643-ban pásztoi apát, 1647-től egri prépost, 1649-től 1654-ig egri nagyprépost, 1654-ben átkerült a leleszi prépostságra.⁶⁴

WILD, Johann: *In evangelium secundum Ioannem...enarrationes*. – Moguntiae, Franciscus Behem, 1559. – 2° (6) 676 (6) pp. – Jelzet: Ant. 9271. – Soltész-Velencei–W. Salgó W 196.

Possessor-bejegyzés: A címlapon: Ex libris Francisci Somogy praepositi maioris Ecclae Agriēn. – Capli Agriēn. – Convent. Cassov. Ordinis Minōr. – 1629. évi possessor-bejegyzés, amelyből a nevet kivágták. – A címlap verzóján pecsétek: A Népkönyvtári Központtól. – OSzK lelt. Régi R. Ny. V. 148/266/1979.

Kötés: Barna borjúbőr papírtáblakon (300×200 mm.). A gerinc öt bordája között szerény aranyozott díszítés. Az 1. és a 2. borda között arannyal beprésselve F. JOANNIS// FERI//. 18. század.

Szegedi Pál

Egri kanonok. 1562-ben lektor, 1576-tól prépost, 1584-től vicarius, 1589-től az egri és leleszi prépostságból a csanádi püspökségre helyezték.⁶⁵ Két könyve a gyöngyösi ferences könyvtárban maradt fenn. Eder *Malleus haereticorum*

⁶² HAEBLER: *i. m.* 335–337.

⁶³ ROZSONDAI: *i. m.* 322. Jelzet: RMI 8° 1. Abb. 16.

⁶⁴ *Adatok az egri egyházmegye történelméhez. IV.* Szerk.: LESKÓ József. Eger, 1907. 200, 202–203, 205, 207–209.

⁶⁵ Uo. 178, 182, 183, 184.

(Ingolstadt, 1580) című könyvét 1580-ban Pozsonyban 75 dénárért vette.⁶⁶ Marchesinus *Mammotrectus super Bibliam*-kiadását (Strassburg, 1487) Király János ajándékozta neki 1587-ben.⁶⁷

SURIUS, Laurentius: *Commentarius brevis rerum in orbe gestarum, ab anno s. 1500 usque in annum 1574.* – Coloniae, apud Gervinum Calenium et haeredes Johannis Quentel, 1574. – 2° 622 (28) pp. – Jelzet: Ant. 1651. – Soltész–Velencei–W. Salgó S 1000.

Possessor-bejegyzések: A címlapon Pauli Zegeidij lectoris et canonici Eccliae Agriēn... Emptus Viennae... 1576. – Ex libris Urbani Vadász sacerdotis ab Convent. Lelesien. 1597. – Alatta: Conventus S. C. de Leles 1616. – A címlap verzőján pecsét: A M. N. Múzeum Könyvtárából.

Kötés: Barna borjúbőr papírtáblakon (325×204 mm). Restaurált, kiegészített, új szíjjakkal. Mindkét kötéstáblán egy stilizált virágdíszű keskeny keret (5 mm), a középmézőben ovális szalagfonatos motívum (65×50 mm).

Taby Mihály

Veszprémi kanonok, sümegi archidiakonus. 1624-ben a gyöngyösi plébánia első káplánja volt.⁶⁸ Itt maradt fenn 1488. évi strassburgi kiadásban Petrus de Palude *Sermones*-kötete, 1657-ben keltezett tulajdonbejegyzésével.⁶⁹

Antikva gyűjteményünkben a Pyber János püspök köteteinél említett Ant. 13433 jelzetű könyvén kívül az alábbi három nyomtatványa maradt fenn:

HAYMO Halberstadiensis: *In divi Pauli epistolas... interpretatio.* – 1529. (In fine:) Coloniae, sumpt. Petri Quentel (Franz Birckmann). – 8° (403) ff. – Jelzet: Ant. 7360. – Soltész–Velencei–W. Salgó H 82.

Possessor-bejegyzések: A címlapon: Ex libris Michaelis Tabij canonici... Wesprimiensis 1632. – Alatta: Conventus Simegiensis. – Ugyanitt pecsét: OSZK lelt. Régi R. Ny. Sz. 453/113/1972.

Kötés: Új barna bőr fatáblakon (165 x 105 mm), amelyre visszahelyezték a restauráláskor a két tábla egykori kötésének maradványait. Új kapcsok és bőrszíjak. Mindkét táblán azonos, szőlőlevél-díszes aranyozott keret (10 mm) fogja közre a középmézőt. Ebben az első táblán ugyancsak arannyal préselve – de ma alig kivehetően – glóriás férfi (72 x 46 mm.), a mű témájából következtetve feltehetően Szent Pál. A középdísz felett aranyozott betűkkel: HAYMONIS// PAVLUM. MDXXX.// A hátsó tábla középdíszre teljesen elmosódott, felismerhetetlen.

HAYMO Halberstadiensis: *In Isaiam prophetam commentaria.* – Coloniae, ex off. Eucharii, 1531. – 8° (28) 562 (2) pp. – Jelzet: Ant. 5101. – Soltész–Velencei–W. Salgó H 84.

Possessor-bejegyzések: A címlapon: Ad usum F. T. de Mohács⁷⁰ 1555 dabat Nicolas Babarczis.⁷¹ – Ugyanitt: Ex libris Michaelis Taby canonici Wesprimiensis

⁶⁶ SOLTÉSZ: *XVI. századi...* 139.

⁶⁷ SOLTÉSZ: *A gyöngyösi...* 139.

⁶⁸ DEZSÉRI BACHÓ László: *Gyöngyös város a török hódoltság idejében.* Gyöngyös, 1941. 121.

⁶⁹ SOLTÉSZ: *A gyöngyösi...* 140.

⁷⁰ A bejegyzésben F. T. de Mohácsként említett possessor nyilván a rendben fontos funkciókat betöltő Mohácsi Tamás, aki 1577-ben a gyöngyösi, 1581–1583 között a szegedi rendház főnöke volt, majd 1586-ban – halála évében – provinciálissá választották. A gyöngyösi ferences rendház-

1652. – Conventus Simegiensis. – A címlap verzóján pecsét: Orsz. Széchényi-Könyvtár B Növedéknapló 1953/897.

Kötés: Vaknyomásos barna borjúbőr papírtáblákon (160×105 mm.). Mindkét tábla azonos kialakítású. Fődisze egy főleg növényi motívumokat ismétlő keret (16 mm.). Ennek négy sarkából kettős vonal indul ki, amely keretként fogja közre a középmezőt. Ez utóbbiban vaknyomással préselve egymás alatt három gránátalma-virág motívum. 16. századi, feltehetőleg kölni kötés.

LUDOVICUS Granatensis: *Ecclesiasticae rhetoricae... libri sex.* – Coloniae Agripinae, apud haeredes Arnoldi Birckmanni, 1578. (In fine:) Typis Godefridi Kempensis. – 8° (16) 453 pp. – Jelzet: Ant. 13583. – Soltész-Velencei-W. Salgó L 468.

Possessor-bejegyzések: A címlap verzóján: Michaelis Tabj canonici Wepriemiensis, archidiaconi Simigiensis 1651. – A címlap rektóján: Conventus Jaurinensis 1718. – Ugyanitt pecsétek: A Székesfehérvári Sz. Ferenczrendi Zárda Pecsétje 1890. – A címlap verzóján pecsét: OSZK lelt. Régi R. Ny. V 6(1) 1981.

Kötés: Díszítetlen hártya (150×105 mm.).

Telegdi Miklós l. Illinicus Péternél és Kutassy Jánosnál.

Vadász Orbán l. Szegedi Pálnál.

Az elmondottakkal 22 egykori könyvtulajdonos 26 kötetét ismertettük. A legtöbb possessor a 16–17. században élt neves főpap (esztergomi érsek, püspök). Az említett világiak közül tudós szerzőként, íróként elsősorban Johann Alexander Brassicanus és Siegmund von Herberstein, a műpártolók és művelt bibliofilek közül Nádasdy Ferenc országbíró érdemel említést. Van együttesünkben olyan kis mű, amelyet szerzője, Illinicus Péter dedikált patrónusának, Telegdi Miklósnak. Brassicanus ugyancsak dedikált könyvvel kedveskedett patrónusának, Siegmund von Herbersteinnek.

Főpapok, egyházi szolgálatban állók tulajdonából nemcsak vallásos művek maradtak fenn. Ivánczy Jánostól és Szegedi Pál egri kanonoktól egy Livius-, illetve egy Plinius-kiadásról adhattunk hírt. Josephus Flavius népszerű műveinek egy-egy kiadása két possessor (Balassa Pál és Johann Seyfried von Herberstein) könyvtárában is megvolt. Haller György királyi tanácsos pedig görög és latin sententia-gyűjteményt tanulmányozott.

A könyvek kötései között szinte azonos arányban fordulnak elő 16–17. századi német reneszánsz munkák és későbbi – főleg 19. századi – egyszerű vászon-, vagy félbőr-kötések. A legszebb régi kötések neves német könyvkötők – a drezdai Balthasar Metzger, a wittenbergi Hans Cantzler, David Johannes, August Rinkfeld, vagy a feltehetőleg Prágában működő M. P. mester – műhelyéből származtathatók. Akad köteteink között V. Károly és János Frigyes szász választófejedelem képmásával díszített kötés. A legtöbb kötéstáblán azonban a

ban 12 anfikva-kötete maradt fenn. SOLTÉSZ: *XVI. századi...* 120–121. – *Homiliarius doctorum* című ősnymtatványát (Basel, 1498) 1556-tól használta. SOLTÉSZ: *A gyöngyösi...* 133.

⁷¹ Nagy Iván szerint a Babarczy család a Baranya megyei Babarczról kapta a nevét, de később főleg Csongrád megyében élt. 19. századi tagjai ismertek. NAGY IVÁN: *i. m. I.* 72.

kis méret ellenére is finoman metszett bibliai jeleneteket felsorakoztató görgetőkkel készült keretek szépsége tanúskodik e korszak könyvkötőinek igényességéről, s a szerszámokat szállító metszők szakmai felkészültségéről.

A tárgyalt könyvtulajdonosok többsége egykor kisebb-nagyobb könyvgyűjteményt mondhatott magáénak. E gyűjtemények azonban a századok során szinte kivétel nélkül szétszóródtak. Néhány darabjuk feltárása is hozzájárul tehát a 16–17. századi magyarországi könyvgyűjtemények sorsának és a korabeli olvasói igényeknek a fokozatos megismeréséhez.

ELISABETH SOLTÉSZ

Neuerlich erkannte Bücher namhafter ungarischer Possessoren II.

Die Verfasserin machte aus der Antikva-Sammlung der Széchényi Nationalbibliothek schon früher Bücher bekannt, die mit Possessoren-Eintragungen namhafter ungarischer Persönlichkeiten versehen wurden (S. in *Magyar Könyvszemle = Ungarische Bücherschau* 1995. 131–141.; 1996. 451–460).

Diese Studie beschreibt 26 Bände von 22 ehemaligen Buchbesitzern. Die meisten Possessoren waren führende Mitglieder der ungarischen katholischen Kirche. Von den Possessoren können als wissenschaftliche Autoren vor allem Johann Alexander Brassicanus und Siegmund von Herberstein, von den gebildeten Bibliophilen und Mäzenen der Landesrichter Graf Ferenc Nádasdy erwähnt werden. Unter den Buchbesitzern befinden sich noch unter anderem der Oberpriester Graf Pál Balassa; der Bischof István Fejérvölgyi; der Rat des Königs Ferdinand III, György Haller, sowie Johann Seyfried Herberstein; der Erzbischof von Esztergom János Kutassy und der Bischof von Eger, János Pyber. Unter ihren ehemaligen Büchern sind nicht nur die religiöse Literatur, sondern auch mehrere Werke der klassischen Autoren repräsentiert.

Mehrere Bücher wurden in ihren originalen Einbänden aufbewahrt. Die hier beschriebenen schönsten Einbände stammen aus den Werkstätten berühmter deutscher Buchbinder des 16–17. Jahrhunderts: von Balthasar Metzger von Dresden, Hans Cantzler, David Johannes, August Rinkfeld von Wittenberg und dem wahrscheinlich in Prag tätigen Buchbinder-Meister M. P.

KNAPP ÉVA

Egy XVII. századi népszerű imádságoskönyv: az *Officium Rákóczianum* története II.

Kiadástörténet

Az *Officium Rákóczianum* kiadástörténetének tisztázására már több kísérlet történt. A legnagyobb nehézséget itt az okozza, hogy a különböző kiadások példányai számos különféle helyen található, illetve csak bibliográfiából ismertek. A tévesen feltételezett (pl. 1660: Kassa), csak bibliográfiából ismert, forrás- és példányjelzés nélküli és az *Officium Rákóczianum* megjelölést a címben nem tartalmazó kiadásokat figyelmen kívül hagyva összeállítottam a kiadások kronologikus jegyzékét. Az említett szempontoknak megfelelően a katalógusba nem vettem fel a Sommervogel által Szorsa Mihály neve alatt közölt, de az *Officium Rákóczianum* megjelölést a címben nem tartalmazó, továbbá a korabeli forrásból vagy példányból nem ismert, illetőleg a pusztán editio-jelzésből kikövetkeztethető kiadásokat.

Így az 1693–1882 közötti időszakból összesen 84 különböző kiadást vettem számba. A kiadások száma ennél több lehetett. Holl Béla, akinek közöletlen bibliográfiájával katalógusomat nem tudtam összevetni, 1955-ben részletezés nélkül 63, az Új Magyar Irodalmi Lexikon címszavában 82 kiadást említ.⁶⁹ Valószínű, hogy az átfedések mellett mindkét bibliográfiában vannak a másikból hiányzó leírások. Ezen kívül további kiadások is feltételezhetők, ami jelzi, hogy az anyaggyűjtés nem tekinthető lezártnak. A műfaji előzmények és a források áttekintése alapján például 1693 előtt legkevesebb három, 1693 után pedig a kiadások átlagos időbeli eloszlását alapul véve tíznél több, jelenleg ismeretlen kiadással lehet számolni. A katalógus (l. Függelék) 84 tételéből 78 kiadás példány szerint ismert, s mindössze hat kiadás szerepel benne olyan egykorú forrásadat alapján, ami biztosan konkrét kiadást takar.

Az *Officium Rákóczianum*ok címadását a címváltozatok alapján öt típusba lehet sorolni, amelyek a kiadástörténet szakaszaira is jól rávilágítanak. Ezek a következők:

⁶⁹ HOLL: *i. h.* 1955. 405.; HOLL Béla: *Officium Rakoczianum*. In: *Új Magyar Irodalmi Lexikon*. Főszerk. PÉTER László. 2. köt. Bp. 1994. 1504.; Az egyes kiadásokra külön nem hivatkozunk, azok a Függelékben megtalálhatók. A források alapján további kiadások is feltételezhetők: így például a Magyar Országos Levéltár E 152 Acta Jesuitica 237. doboz 12. t. 4. sz. adatai alapján.

1. A cím első, meghatározó eleme az *Officium Rákóczianum* megjelölés. A latin kiadásoknál 1693–1882 között, a magyar nyelvűeknél 1756–1825 között ez a leggyakoribb megoldás. A főcím után a barokk gyakorlatnak megfelelően rendszerint a kiadvány tartalmát részletező alcím következik.

2. Az *Officium Rákóczianum* megjelölés a második helyre szorul vissza, alcímmé válik. Pontosítja a főcímet, s ezzel a kiadványt belehelyezi a kiadások sorába. Ilyen a ma ismert első zágrábi kiadás egyelőre csak forrásadatból ismert címmegjelölése, ami egyben utal az összeállítás előzményére: „Manuale, cuius titulus *Officium Rakoczianum*” (1715).⁷⁰ Más esetben a későbbi zágrábi kiadások alcímének (*Officium Rakoczianum, in quo continentur exercitia ordinaria Homini Christiani*. 1737.) egy része főcímmé lépett elő, mint például az 1749-es müncheni kiadásban: *Exercitia ordinaria Homini Christiani, vulgo Officium Rakoczianum*. A latin kiadásokon kívül hasonló megoldás figyelhető meg néhány magyar nyelvű kiadásban is: *Szép ajtatosságokkal tellyes könyv, mely deák nyelven Officium Rakoczianumnak mondatik* (1756). Kiadástörténeti szempontból ez a típus egyrészt tükrözi a címet megújító szándékot, másrészt jelzi a folyamatos kötődést a közismert *Officium Rákóczianum* megjelöléshez.

3. Német nyelvű kiadásokban tűnik fel az a változat, amikor az *Officium Rákóczianum* megjelölést az alcím lefordítja: *Officium Rakoczianum, oder Rakoczianisches Gebetbuch ...* (1773). Később ez a megoldás tovább módosult, az *Officium Rákóczianum* elem eltűnt és főcímként megmaradt a korábbi alcím: *Rakoczianisches Gebetbuch* (1817).

4. Az előbbi típus változata, amikor az *Officium Rákóczianum* megjelölés a kiadvány nyelvére utaló kifejezéssel bővül és többnyire nemzeti nyelvű helyesírásban szerepel: *Magyar Officium Rákóczyánium ...* (1800). Az utóbbi két típus csak nemzeti nyelvű kiadásokban figyelhető meg a XVIII. század utolsó harmadától.

5. Külön kell választani azoknak a kiadványoknak a címét, amelyek különféle imádságösszeállításokból, elsősorban az *Officium Rákóczianumból* tartalmazzanak kivonatokat. Itt a főcím sohasem az *Officium Rákóczianum*, az alcím pedig mindig hangsúlyozza a kivonatolás tényét: *Vade mecum. Id est: Libellus precatorius in quo gratioso compendio, pro summa apud se gestandi commoditate preces variae ex Officio Rakocziano, aliisque libris precatorius, ac piis pagellis excerptae, continentur* (1761). Ez a forma a XVIII. század második felétől jelenik meg, s mutatja az igényt, melynek hatására az imádságoskönyv tartalmilag és szerkezetileg egyaránt jelentősen módosul, illetve forrása lesz új típusú összeállításoknak.

A címadás változásának vizsgálata lehetőséget adott a kiadástörténet három szakaszának elkülönítésére: I. A XVII. századi forrásokkal a műfaji előzményekkel közvetlen kapcsolatot mutató kiadások a XVIII. század második évtizedéig jelentek meg. II. A kiadások fénykora a XVIII. század hetvenes éveig

⁷⁰ Grada za povijest školskog i književnog rada Isusovačkoga Kolegija u Zagrebu (1606–1772). Priopcio: Franjo FANCEV. Zagreb, 1934. 169.

tart. III. A kivonatos változatok, a nemzeti nyelvű és a jelentősen módosított tartalmú kiadások fokozatos térnyerése a XVIII. század második felétől a XIX. század végéig követhető nyomon.

A kiadások időbeli megoszlása hasonló korszakolást eredményezett. Az egyetlen XVII. századi kiadás mellett 1720 előtt mindössze három kiadást ismerünk. A 71 XVIII. századi kiadás többsége, 51 kiadás, 1721–1780 között láttott napvilágot. Az 1781–1882 közötti száz évből 28 kiadás ismert. A kiadások időrendjét bemutató táblázatból lemérhető az *Officium Rákóczianum* 1721–1780 között folyamatosan növekvő kedveltsége, amit II. József uralkodása alatt hirtelen visszaesés, majd a kiadások számának átmeneti emelkedése követett 1800-ig. (2. Táblázat) A XIX. században az összeállítás népszerűsége jelentősen csökkent. Ennek oka egyrészt a társulati használói kör és e kör szélesebb rétegek ízlését alakító kisugárzásának megszűnése a jozefinista egyházpolitika következtében. Másrészt a XIX. század elejétől megfigyelhető egy új típusú vallásos irodalom térnyerése, melynek következtében nem az officium formára épülő áhítati könyvek váltak népszerűvé.

2. táblázat

Az Officium Rákóczianum-kiadások időbeli megoszlása

Idő	–1720	1721–30	1731–40	1741–50	1751–60	1761–70	1771–80	1781–90	1791–1800
Kiad. sz.	4	3	7	8	10	11	12	5	11
Idő	1801–10	1811–20	1821–30	1831–	é. n.				
Kiad. sz.	5	2	2	3	1				

A kiadványok többségén szerepel editio-jelzés. Ezek kisebb részben konkrét számadatok, nagyobb részben általában jelzik a korábbi kiadások nagy számát, az összeállítás kedveltségét. A kiadásjelzések folyamatosan utalnak a kiadványok tartalmi változására, bővítésére, javítására. A konkrét adatok egy-egy megjelenési helyhez és nyomdához, valamint ezen belül az azonos nyelvű kiadásokhoz kötődnek. Így például a kassai jezsuita nyomdából kikerült magyar nyelvű *Officium Rákóczianum*okról tudjuk, hogy 1767-ben a harmadik, 1771-ben a negyedik kiadásuk készült el. A konkrét adatokat nem rögzítő kiadásjelzések elsősorban az új kiadás felértékelését szolgálták: a nagyszombati latin kiadásokat legtöbbször az „omnibus prioribus auctior et locupletior” (1693, 1730, 1742, 1749, 1757, 1761 stb.), a kassai magyar kiadásokat „a gáncaiból ki-tisztítván, meg-gyarapítván” (1756, 1767), egy-egy pesti kiadást pedig „a mostani norma szerint meg-bővítvén” (1789) megjegyzéssel adták ki.

A megjelenési helyek két nagy csoportra oszthatók: a kiadások nagyobb része, 67 kiadás magyarországi vagy a magyar koronához tartozó nyomdahelyeken, kisebb része (15) külföldön készült. (Két esetben a megjelenési hely és nyomda nem állapítható meg.) A hazai megjelenési helyek közül Nagyszombat,

Zágráb, Kassa és Kolozsvár jezsuita nyomdáiban az 1693–1773 közötti 80 évben összesen 38 kiadás készült. Ez azt jelenti, hogy a fenti időszakban átlagosan csaknem két évente jelent meg egy-egy jezsuita kiadású *Officium Rákóczianum*. A 38 kiadás földrajzi és időbeli megoszlása a következő:

Nagyszombat	1693–1772:	15 kiadás
Zágráb	1715–1772:	9 kiadás
Kassa	1730–1773:	8 kiadás
Kolozsvár	1737–1773:	6 kiadás

A további hazai nyomdahelyeken, így a Budán, Győrben, Pesten, Pozsonyban és Nyitrán megjelent kiadásoknál a közvetlen jezsuita ösztönzés nem mutatható ki. A hazai kiadások közül egyedül a zágrábiak kötődtek konkrét társulathoz: 1705–1808 között összesen 13 kiadás jelent meg itt a jezsuita szervezésű zágrábi Gyümölcsoltó Boldogasszony társulat xéniumaként.

A külföldi megjelenési helyek mutatják a mű elsődleges befogadását a német nyelvterületen: Steyrben 1732-ben, Münchenben 1749-ben, Bécsben 1752–1855 között, Grazban 1773-ban, Augsburgban 1817-ben jelent meg, összesen 13 kiadásban. A müncheni kiadás zágrábi, a bécsi kiadások nagyszombati közvetítéssel készülhettek. A müncheni kiadásnál erre utal a már említett cím, amely a zágrábi kiadások alcíméből származik, a bécsi kiadásoknál pedig az, hogy a nagyszombati jezsuita nyomdában készült *Officium Rákóczianumok* egy részét Bécsben adták el, s a megnövekedett kereslet miatt érdemes volt a könyvet ott is kinyomtatni.

A külföldi kiadásoknál nem szabad megfeledkezni a jezsuita rend nemzetközi kapcsolathálózatáról. E kiadások egy része jezsuita szervezésű társulatokhoz kötődött: így például a steyri kiadás a helyi Nagyboldogasszony társulat, a bécsi kiadások közül pedig az 1752-es a bécsi jezsuita kollégiumban működő Nagyboldogasszony társulat xéniumaként jelent meg.

A német nyelvterületen kívül egy-egy galíciai és itáliai kiadást ismerünk. Az 1780-as poczaiovi (Počajev) kiadás a címlap megjegyzése szerint az 1749-es nagyszombati latin kiadás alapján jelent meg.⁷¹ Az 1806-os velencei kiadás a zágrábi *Officium Rákóczianumok* kisugárzó hatására utal. Az összekötő kapocs itt minden bizonnyal a zágrábi kiadások egy részének Velencéből származó rézmetszet-sorozata volt.

A hazai és külföldi kiadások időrendje a kiadástörténet korábban megállapított három szakaszát tükrözi. Amikor 1721–1780 között itthon a legtöbb kiadás (41) készült, a külföldi nyomdák is ekkor vállalkoztak a leggyakrabban a kiadásra (10). Ugyanez figyelhető meg a nemzeti nyelvű kiadásoknál. Míg a latin kiadások 1693–1882 között folyamatosan követik egymást (65 kiadás), a 16 magyar kiadás az 1732–1825, a 3 német nyelvű⁷² pedig az 1773–1817 közötti

⁷¹ „Olim Tyrnaviae 1749, nunc Poczaioviae ...”

⁷² Holl Béla nyolc német kiadásra utal. HOLL: *i. h.* 1994. 1504.

időszakban látott napvilágot. Valószínű azonban, hogy magyar és német kiadások már korábban is megjelentek, de a latinnál alacsonyabb példányszámban és annyira elhasználódtak, hogy példányok nem maradtak fenn. Erre utal egy korábban ismeretlen magyar kiadás 1992-ben előkerült csonka példánya is.⁷³ A példány szerint ismert magyar nyelvű kiadások Budán (1732, 1746, 1756, 1790, 1800, 1817, 1825), Kassán (1756, 1767, 1771, 1791), Győrben (1756, 1757–1760), Pesten (1789, 1800) és Pozsony–Pest (1798) impresszummal jelentek meg.

A német nyelvű *Officium Rákóczianum* keletkezéséről keveset tudunk. A viszonylag késői időszakból adathozható kiadványokon mindössze két, ebből a szempontból értelmezhető megjegyzés található. Az 1773-as grazi kiadás a címlap szerint harmadik kiadás, az 1817-es augsburgi kiadáson pedig az olvasható, hogy az első német fordítás 1807-ben jelent meg.⁷⁴ A két, első látásra egymásnak ellentmondó adat azt jelzi, hogy az összeállításnak nem csupán egy német fordítása készülhetett, s ezek egymástól független, külön kiadássorozatot alkottak. Mindkét adat azt valószínűsíti, hogy a XVIII. század második harmada előtt német nyelvű kiadás nem jelent meg. Ennek ugyanis feltétele volt a latin *Officium Rákóczianum* megismerése, illetőleg megjelentetése a német nyelvterületen.

Mindez azt mutatja, hogy a hiányos adatsorok miatt még nem lehet vállalkozni a teljes kiadástörténet bemutatására, s számítani kell arra, hogy a hazai és külföldi köz- és magángyűjteményekből további kiadások kerülnek elő. Az *Officium Rákóczianum* széles körű közép-európai elterjedése szorosan összefügg a rendi közvetítéssel, a különböző típusú szövegeket egységbe foglaló officium műfajával, valamint a műnek a legkedveltebb XVII–XVIII. századi áhítatformákhoz kapcsolódó gyakorlataival és a különféle speciális szükségletekhez messzemenően alkalmazható szerkezetével.

Illusztrációk

Az *Officium Rákóczianum* kiadásainak mintegy felét különféle illusztrációk díszítik. Ezek lehetőséget adnak egy közkedvelt barokk imádságoskönyv folyamatosan változó képanyagának bemutatására. Az illusztrációk különböző technikával készültek, s eltérő számban találhatók a kiadásokban. Az elhelyezés lehetőségei a következők:

A leggyakoribb megoldás, amikor a címlap elé egy rézmetszetet kötöttek. Ez soha nem tartalmazza a kiadvány címét és/vagy impresszum-adatait, azaz nem díszcímlap, hanem címlapelőzék. A díszítésen, a figyelemfelkeltésen kívül szerepe az volt, hogy tájékoztatta a használót az összeállítás imádságoskönyv jellegéről. A címlapelőzékek ikonográfiai szempontból három típusba sorolhatók:

⁷³ A kötet tulajdonosa Dr. Ábrahám Imre ny. tanár, Pannonhalma.

⁷⁴ „Erste deutsche Übersetzung 1807.”

1. A képen Szűz Mária mint patrona Regni trónol uralkodói díszben, karjában az áldó gyermek Jézussal. Alatta többnyire az ország (Magyarország, Horvátország) vagy a mecénás címere, más alkalommal két egymás mellé helyezett címer (Magyarorszáé és a Rákóczi családé) kapott helyet. A feliratok egyrészt jelzik a kép témáját („Regina Patrona Ungariae”, „Regina Patrona Croatiae”),⁷⁵ másrészt jelmondatszerű tanácsot („pietas ad omnia utilis”) tartalmaznak.

2. A társulati ajándékkönyvként megjelent kiadásokban előfordul, hogy a címlapelőzők utal az adott társulatra. Így például az 1752-es bécsi kiadás Franz Leopold Schmitner által készített címlapelőzőké az álló Istenanyát ábrázolja, felirata a bécsi jezsuita kollégiumban működő Sodalitas Majorra hivatkozik.⁷⁶

3. A változó használói igényhez alkalmazkodnak azok a XIX. századi címlapelőzőké, amelyeken a hit, remény, szeretet allegorikus kompozícióban jelenik meg. Ezeknek a lapoknak nincs közvetlen kapcsolata a könyv tartalmával, s főltehetően másodlagosan használták fel őket.⁷⁷

A kiadások több mint egyharmadában a címlap előtti metszeten kívül további illusztrációk szerepelnek. Ezek tudatosan megkomponált együttesek, amelyek az összeállítás tartalmi és szerkezeti egységeihez kapcsolódnak. Elsődleges céljuk a szövegrészek megvilágítása, a tartalom képi megjelenítése és az áhítat elmélyítése. A latin kiadásokat többnyire rézmetszetű, a magyar nyelvűeket fametszetű sorozatok díszítik. Ez arra utal, hogy a különböző nyelvű kiadásokat részben más társadalmi rétegeknek szánták. A réz- és fametszetek technikai színvonala és ikonográfiája egyaránt eltérő. A magasabb használói körnek szóló latin nyelvű kiadások rézmetszetű illusztrációi összetettebbek, kidolgozottabbak, szemben a szélesebb rétegeknek szánt nemzeti nyelvű nyomtatványok fametszeteinek szerény technikai színvonalával, leegyszerűsített ikonográfiájával.

A kiadástörténetben több rézmetszetű sorozat különíthető el egymástól. Ezek a megjelenés időrendjében a következők:

1. A legkorábbi egy 1726-ban Nagyszombatban megjelent szignálatlan sorozat, amely címlapelőzőkből és további öt, egyszerű keretezésű, a Szentháromságot, a loretói Szűz Máriát, Szent Józsefet, az őrangyalt és egy purgatóriumi jelenetet ábrázoló lapból áll. A sorozat egy kéztől származik, darabjait a kötet megfelelő szerkezeti egységei elé illesztették. Ugyanennek a sorozatnak az erősen lekopott rézlapokról készített levonatai tűnnek fel az 1732-ben Steyrben

⁷⁵ Ilyen címlap előzők szerepel például az *Officium Rakocinianum ... Tyrnaviae*, Typ. Acad. 1753. kiadásban. A „Pietas ad omnia utilis” jelmondattal az 1705-ben a jezsuiták által II. Rákóczi Ferenc tiszteletére Kolozsvár főterén felállított diadalkapun is találkozunk. A diadalkapu leírását közli: GALAVICS: *i. m.* 1980. 483–487.

⁷⁶ *Officium Rakocinianum ... Viennae*, Kaliwoda. 1752.

⁷⁷ *Officium Rakocinianum seu Varia Pietatis Exercitia Hominis Catholici*. Budae, Typ. R. Univ. Hung. 1821.

a Joseph Grünenwald nyomdájában megjelent kiadásban. Később nem találkozzunk ezzel a sorozattal.⁷⁸

2. A zágrábi kiadásokban egy címlapelőzékéből és négy rézmetszetből álló sorozat található. Az 1737-es kiadásban az öt metszet közül négyen a „Soror Isabella P. F.” szignatura vagy ennek rövidített változata olvasható.⁷⁹ (1. kép) A stílus alapján bizonyosra vehető, hogy az ötödik metszetet is ugyanaz a kéz készítette. Az 1750-es kiadás hiányos példányában az illusztrációsorozatból ugyanettől a kéztől három szignált metszet található.⁸⁰ Ezek témájukat tekintve azonosak az 1737-es sorozat megfelelő darabjaival, szerkezetük azonban némi eltérést mutat. (2–3. kép) Az 1754-es kiadásban már csak a sorozat második, egyedüli szignált tagja azonos az 1737-es sorozat megfelelő darabjával, a többi négy lap az előző kiadások metszeteinek újrametszett változata.⁸¹ Az 1794-es kiadásban a sorozat egy további, eddig nem szereplő szignálatlan taggal bővült, amely a címlapon kapott helyet.⁸² Itt csupán az utolsó metszet szignált, amely kompozícióját tekintve az 1737-es és az 1750-es kiadás megfelelő lapjára megy vissza. (4–5–6. kép) 1798-ban a sorozat már hat taggal tűnik fel, szignált lap itt nem található, s mindegyik metszet a korábbi szignált lapok egyikének gyenge minőségű, helyenként torzítva újrametszett változata.⁸³

A lapok részben eltérő keretezése, a változatok jelenléte és az 1737-es sorozat negyedik, Krisztus a pokol tornácán témájú képének (7. kép) kicserélődése az Ezekiel próféta látomása a csontokkal teli mezőről témájú ábrázolásra (8. kép) egyaránt arra utal, hogy az eddig azonosítatlan női rézmetsző nem az *Officium Rakoczianum* számára készítette a sorozatot. A metsző, Isabella Piccini (Picina) egyike a nem túl nagy számú XVII. századi női rézmetszőknek. Giacomo Piccini rézmetsző lánya és tanítványa volt, s a velencei Santa Croce konvent apácájaként fejtette ki széles körű rézmetsző tevékenységét 1665–1692 között. Saját elképzelése és idegen előképek alapján egyaránt dolgozott.⁸⁴ Az *Officium Rakoczianum* illusztrálására felhasznált rézlapok 1737-ben már kopotak voltak, ezért volt szükség a későbbi át- és újrametszésekre.

3. Franz Leopold Schmitner bécsi rézmetsző címlapelőzékéből és kilenc metszetből álló sorozata a nagyszombati kiadások egy részét díszíti (1749, 1753)⁸⁵. Szignatura csak a Regina Patrona Hungariae feliratú címlapelőzéken olvasható, mégis bizonyosra vehető, hogy az egész sorozatot Schmitner készítette: a soro-

⁷⁸ *Officium Rakoczianum ... Tyrnaviae, Acad. 1726.; Officium Rakoczianum ... Styrae, J. Grünenwald 1732.*

⁷⁹ *Officium Rakoczianum ... Zagrabiae, J. M. Sattner 1737.*

⁸⁰ *Officium Rakoczianum ... Zagrabiae, 1750.*

⁸¹ *Officium Rakoczianum ... Zagrabiae, 1754.*

⁸² *Officium Rakoczianum ... Zagrabiae, 1794.*

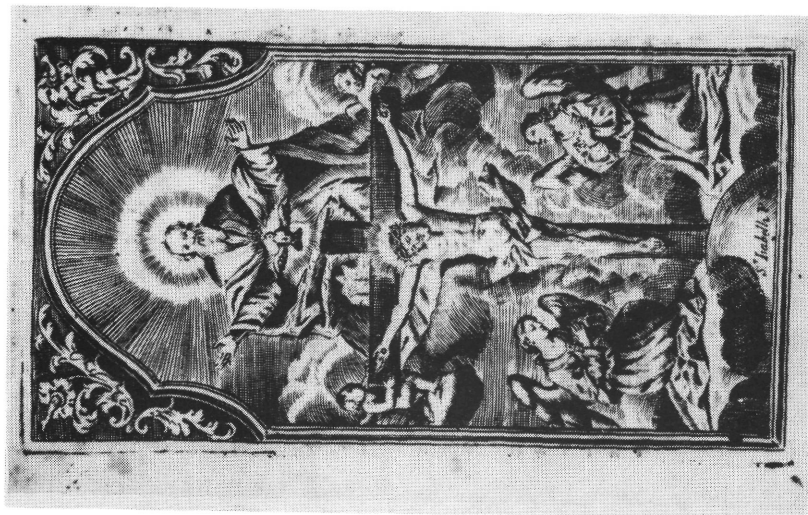
⁸³ *Officium Rakoczianum ... Zagrabiae, 1798.*

⁸⁴ THIEME, Ulrich – BECKER, Felix: *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*. Bd. 26. Leipzig, 1932. 581.

⁸⁵ *Officium Rakoczianum ... Tyrnaviae, Acad. 1749.; Officium Rakoczianum ... 1753.*

2 *Officium Rákóczianum, Zagrabiae*
1737. 81. l. elé kötve: *Isabella Piccini*:
Mária a Holdcsarlón – rézmetszet

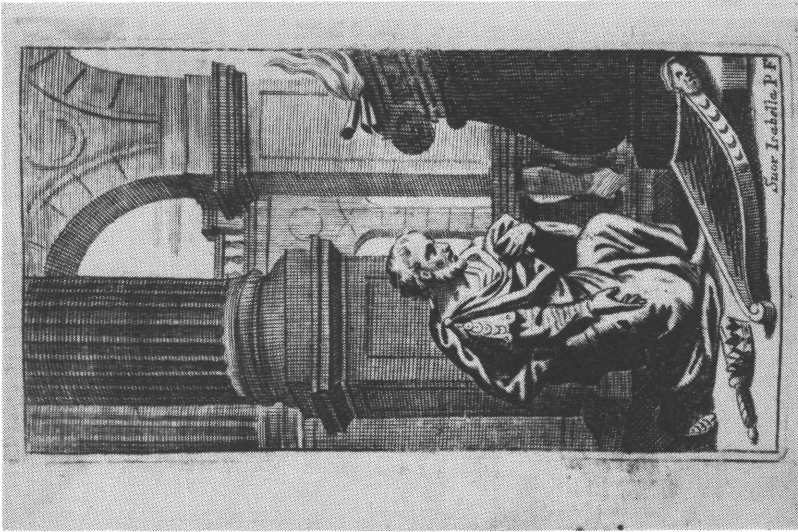
1 *Officium Rákóczianum, Zagrabiae 1737.*
1. l. elé kötve: *Isabella Piccini*:
Szentháromság – rézmetszet

3 Officium Rakocianum,
Zagrabiae 1750. 80. l.: Isabella Piccini:
Mária a Holdszarlón – rézmetszet

4 Officium Rakocianum, Zagrabiae 1737.
353. l. elé kötve: Isabella Piccini:
Bűnbánó Dávid király – rézmetszet

6 Officium Rakoczinum, Zagrabiae 1794.

314. l.: Isabella Piccini:

Bűnbánó Dávid király – rézmetszet

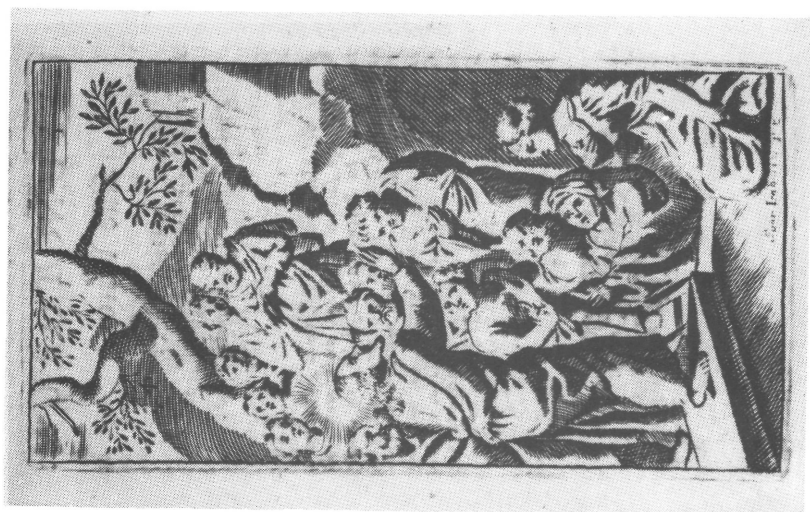
5 Officium Rakoczinum, Zagrabiae 1750.

352. l.: Isabella Piccini:

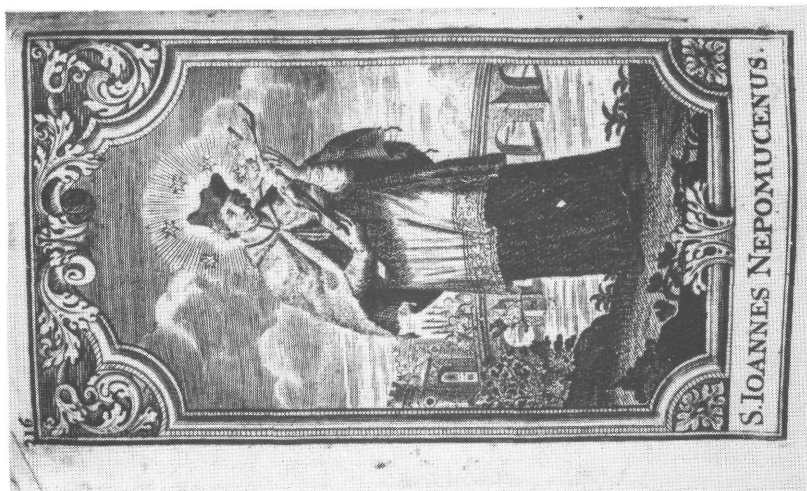
Bűnbánó Dávid király – rézmetszet

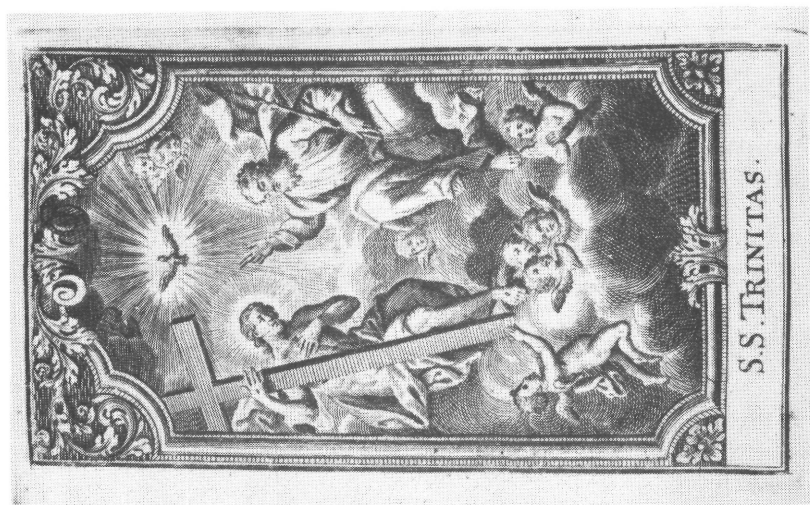
8 Officium Rakocizianum, Zagrabiae 1750.
320. l.: Isabella Piccini: Ezekiel proféta látó-
mása a csontokkal teli mezőről – rézmetszet

7 Officium Rakocizianum, Zagrabiae
1737. 321. l. elé kötve: Isabella Piccini:
Krisztus a pokol tornácán – rézmetszet

10 *Officium Rakoczianum, Tyrnaviae*
1749. 216. l.: Franz Leopold Schmitner:
Nepomuki Szent János – rézmetszet

9 *Officium Rakoczianum, Tyrnaviae*
1749. 1 l. előtt: Franz Leopold
Schmitner: Szentháromság – rézmetszet

zat egy stílusban készült tagjain latin felirat, s a lapokat azonos, barokk képkeret imitáció keretezi. (9–10. kép) A korábban említett 1726-os nagyszombati sorozat szignálatlan darabjai nem tekinthetők a Schmitner-lapok előképének, mivel mindkét sorozat önálló kompozíciós elképzelést tükröz.

4. A Schmitner-sorozatok rézlapjai az 1760-as években tönkremehettek, ezért a nagyszombati nyomda egy másik, kisebb tehetségű rézmetszőt bízott meg az újabb sorozat elkészítésével. Ez a sorozat – már kissé kopott formában – 1772-ben tűnik fel először:⁸⁶ címlapelőzékéből és 12 képből áll. Megállapítható, hogy ez az új témájú lapok kivételével (Loyola Ignác, Xavéri Ferenc, Gonzaga Alajos) a Schmitner-sorozat alapján készült, s a barokk képkeretet rokokó keretezés váltotta fel. A feliratok a képek témáját nevezik meg. A 13 tagú sorozatból két teljes rézlapegyüttes állt rendelkezésre. Az egyik sorozat Winkler ugyancsak 13 tagú sorozata is lehetett, mivel a nagyszombati nyomda 1773-as felosztási leltárában a tizenkettedrét formátumú *Officium Rákóczianum*nak 26 képe szerepel, összesen 2 forint értékben.⁸⁷ Ezt a viszonylag alacsony árat a rézlapok föltehető kopottsága, illetve alacsony kvalitása magyarázza.

5. A budai kiadásokban 1779-től⁸⁸ tűnik fel Johann Christoph Winkler bécsi rézmetsző 13 tagú sorozata, amit az 1800 körüli évekig használtak. A rokokó keretezésű lapok Schmitner metszeteinek felhasználásával készültek. A rézlapok kopása jól nyomon követhető a kiadásokban. A levonatok egy része már 1783-ban⁸⁹ a rézlapok átmetszéséről tanúskodik. Winkler halálzási évét (1770 körül, más adat szerint 1774 után)⁹⁰ figyelembe véve nem lehetetlen, hogy a sorozat már jóval a ma ismert első feltűnése előtt készült. A sorozat erősen lekopott egyes darabjai az 1800-as budai kiadásban szerepelnek utoljára, s keverednek az 1772-es szignálatlan sorozat tagjaival.⁹¹

6. Sággy Ferenc, a budai Egyetemi nyomda gondnoka 1805-ben szerződést kötött a Bécsben dolgozó Czetter Sámuellel tíz rézmetszet elkészítésére az *Officium Rákóczianum*, a *Liliomkertecske* és az *Ajtatos imádságok* új kiadásaihoz. Minden rézlemezről 6000 levonatot rendelt, a címlapokat Falka Sámuel metszette. Ez a sorozat 1806-tól jelent meg, majd ennek hat tagból álló változatát Watts János sztereotípia eljárásához Lehnhardt Sámuel pesti réz- és acélmetsző tette alkalmassá.⁹²

A magyar nyelvű kiadásokban a XVIII. század közepétől a rézmetszetek helyett fametszetek szerepelnek. Az általában a hat tagú sorozatot egy-egy nyomda (pl. Győr, Streibig) duckészletéből esetlegesen válogatták össze és a kötet tartalmának megfelelően illesztették a nagyobb szerkezeti egységek elé.⁹³ A használók igényel-

⁸⁶ *Officium Rakocianum ... Tyrnaviae, Acad. 1772.*

⁸⁷ IVÁNYI-GÁRDONYI-CZAKÓ: *i. m.* 1927. 188., 135. jegyzet.

⁸⁸ *Officium Rakocianum ... Budae, Typ. Univ. 1779.*

⁸⁹ *Officium Rakocianum ... Budae, Univ. 1783.*

⁹⁰ PATAKY Dénes: *A magyar rézmetszés története.* Bp. 1951. 36.

⁹¹ *Officium Rakocianum ... Budae, Univ. 1800.; Officium Rakocianum ... 1772.*

⁹² IVÁNYI-GÁRDONYI-CZAKÓ: *i. m.* 1927. 116., 123., 150.

⁹³ *Szép Ajtatoságokkal teljes könyv ... 1756.*

hették ezeket az illusztrációkat. Az illusztrált kiadások magas aránya mellett erre utal, hogy a gyakori használat nyomait viselő példányokba a tartalomhoz illeszkedő újabb képeket ragasztottak be, illetve utólag kézzel kiszínezték az illusztrációkat.⁹⁴

* * *

Az *Officium Rákóczianum* lehetőséget adott egy hosszú időn át megjelentetett népszerű imádságoskönyv létrejöttének, sajátosságainak, kiadástörténetének, valamint a szöveg- és képanyag változásának bemutatására. A XVIII. századi kiadások példányait az autopszia tanúsága szerint tartósan használták, s csak a XIX. századi kötetek egy része bizonyult viszonylag érintetlennek. A kézzel kiszínezett metszetillusztrációk, az elszíneződött, töredezett lapszélek, a széteső kötések, a lapok közé behelyezett szentképek és leprévelt növények, a hiányzó oldalak és ívek, a tulajdonosi és használói bejegyzések, valamint a kézzel beírt imádságszövegek egyaránt jelzik, hogy az *Officium Rákóczianum* népszerűségét és jelentőségét tekintve magyar viszonylatban bátran odaállítható például Wilhelm Nakatenus *Himmlisch Palm-Gärtlein* című, 1662-től a XX. századig több mint 600 kiadást megért, hasonló tartalmú összeállítás mellé.⁹⁵

A kiadások többnyelvűsége és viszonylag alacsony eladási ára biztosította, hogy a társadalom legkülönbözőbb rétegeihez eljusson ez az összeállítás. 1702–1705 között a nagyszombati nyomda bécsi könyvkereskedőjénél az *Officium Rákóczianum* a legkeresettebb nagyszombati kiadványok között szerepelt, mivel a legtöbb példányt ebből vásárolták 30 krajcáros áron. Ez az ár 1773-ra sem emelkedett jelentősen: a nagyszombati jezsuita nyomda könyvraktári leltára szerint egy bekötött példány ára 51 krajcár volt.⁹⁶

Az imádságoskönyv kiterjedt hatástörténetének bemutatása külön tanulmány feladata. Itt csupán két további adattal hívjuk fel a figyelmet az összeállítás művelődéstörténeti jelentőségére. A nagyszombati általános papnevelő növendékei a noviciátus után a XVIII. században az *Officium Rákóczianum* szövege alapján tették le a professio fideit az intézmény előírásainak betartására.⁹⁷ A XVIII. századi imádságoskönyvek között kevés olyan található, melyben ne szerepelne minden valószínűség szerint az *Officium Rákóczianum*-ból átvett szövegek. Így például az 1780-ban Egerben megjelent *Lelki fegyverházban* az a magyar nyelvű szent József kisofficium található, ami a magyar nyelvű *Officium Rákóczianum*-ban is szerepel.⁹⁸

⁹⁴ *Officium Rakoczianum* ... 1772. példány: BEK 04106.; *Officium Rakoczianum* ... 1800. példány: BEK Ae 4190.

⁹⁵ KÜPPERS, Kurt: *Das Himmlisch Palm-Gärtlein des Wilhelm Nakatenus SJ (1617–1682)*. Regensburg, 1981.; *A szakolcai jezsuita rendház töredékes könyvtárjegyzéke, 1786.*: „Elenchus librorum in Cruda: Officia Rakocziana 9 Exempl.” BEK K J98/19.

⁹⁶ IVÁNYI-GÁRDONYI-CZAKÓ: *i. m.* 1927. 60., 187., 133. jegyzet.

⁹⁷ HERRMANN Egyed – ARTNER Edgár: *A Hittudományi Kar története. 1635–1935*. Bp. 1938. 87.

⁹⁸ *Lelki fegyverház* ... Eger, Püspöki Typographia, 1790. 220–226.

Függelék

Az *Officium Rákóczianum* kiadások jegyzéke

- Officium Rakoczianum sive varia pietatis exercitia* ... Tyrnaviae, Typ. Acad. 1693.
Officium Rakoczianum ... Tyrnaviae, Typ. Acad. (1705 vagy előtte).
 „*Manualia, quibus titulus Officium Rakoczianum* ...” („Sod. Salut. ab Angelo Virginis, xenium, ex beneficentia rectoris sui Gregorii Subaric canonici Zagrabiensis ...” Ann. Litt. Zagrab. S. J. 1606–1772. (H. n., ny. n.) 1715.
Officium Rakoczianum ... Zagrabiae, ny. n. 1718.
Officium Rakoczianum ... Tyrnaviae, Typ. Acad. 1726.
Officium Rakoczianum ... Ed. novissima. Cassoviae, Typ. Acad. 1730.
Officium Rakoczianum ... Tyrnaviae, Typ. Acad. 1730.
Szep ajtatosságokkal ... *Officium Rákóczianum* ... Buda, Nottenstein. 1732.
Officium Rakoczianum ... Cassoviae, Typ. Acad. 1732.
Officium Rakoczianum ... *Sodal. B. M. V. in coelos assumptae Styrae* ... Styrae, Typ. J. Grünenwald. 1732.
Officium Rakoczianum ... Claudiopoli, Typ. Acad. 1737.
Officiosa pietatis exercitia ... *Officium Rakoczianum* ... Claudiopoli, Typ. Acad. 1737.
Officium Rakoczianum ... Zagrabiae, Sumptibus Jo. Michaelis Sattner. 1737.
Officium Rakoczianum ... Claudiopoli, Typ. Acad. 1739.
Officium Rakoczianum ... Tyrnaviae, Typ. Acad. 1742.
Officium Rakoczianum ... Zagrabiae, ny. n. 1744.
Officium Rakoczianum ... Tyrnaviae, Acad. S. J. 1745.
Szep ajtatosságokkal ... *Officium Rakoczianum* ... Buda, ny. n. 1746.
Exercitia ordinaria Hominis Christiani, vulgo Officium Rakoizanum (!). München, (Güld. Almosen) 1749.
Officium Rakoczianum ... Tyrnaviae, Typ. Acad. 1749.
Officium Rakoczianum ... Zagrabiae, ny. n. 1749.
Officium Rakoczianum ... Zagrabiae, ny. n. 1750.
Officium Rakoczianum ... *Sodalitas Academicis B. V. M. in coelos Assumptae Coll. S. J. Viennae*. Viennae, Kaliwoda. 1752.
Officium Rakoczianum ... Tyrnaviae, Typ. Acad. 1753.
Officium Rakoczianum ... Zagrabiae, ny. n. 1754.
Officium Rakoczianum, avagy ... Buda, Landerer. 1756.
Szep ajtatosságokkal tellyes könyv ... *Officium Rakoczianum* ... Győr, Streibig. 1756.
Officium Rakoczianum, avagy ... *korábban Budán* ... Kassa, Akad. 1756.
Officium Rakoczianum ... Tyrnaviae, Acad. S. J. 1757.
Szep ajtatosságokkal tellyes ... *Officium Rakoczianum* ... (Győr, Streibig, 1757–60. k.)
Officium Rakoczianum ... Cassoviae, Acad. 1759.
Officium Rakoczianum ... Zagrabiae, ny. n. 1760.
Vade mecum. Id est ... *ex Officio Rakocziano* ... Claudiopoli, Typ. Acad. 1761.
Officium Rakoczianum ... Tyrnaviae, Typ. Acad. 1761.
Officium Rakoczianum ... Viennae, Typ. Trattner. (1763).
Officium Rakoczianum ... Tyrnaviae, Typ. Acad. 1765.
Officium Rakoczianum ... Claudiopoli, Typ. Acad. 1766.
Officium Rakoczianum, melly most harmadszor ... Kassa, Akad. 1767.
Officium Rakoczianum ... Viennae, Kaliwoda. (1767).
Officium Rakoczianum ... Tyrnaviae, Acad. S. J. 1769.
Officium Rakoczianum ... Tyrnaviae, Typ. Acad. 1769.

- Officium Rakoczianum* ... Tyrnaviae, Typ. Acad. 1769.
Officium Rakoczianum ... Cassoviae, Acad. S. J. 1770.
Officium Rakoczianum, avagy ... (4. kiad.) Kassa, Akad. (1771).
Officium Rakoczianum ... Viennae, L. Kalyvoda. é. n.
Officium Rakoczianum ... Tyrnaviae, Acad. S. J. 1772.
Officium Rakoczianum ... Zagrabiae, ny. n. 1772.
Officium Rakoczianum ... Viennae, Kaliwoda. 1772.
Officium Rakoczianum ... Cassoviae, Acad. S. J. (1773 előtt)
Vade mecum. Id est ... ex Officio Rakocziano ... Claudiopoli, Acad. S. J. 1773.
Officium Rakoczianum, oder Rakoczianisches Gebetbuch ... 3. Aufl. Grätz, Druck Widmanstatt. (1773).
Officium Rakoczianum ... Budae, Univ. Typ. 1779.
Officium Rakoczianum ... Buda, Univ. Typ. 1780.
Officium Rakoczianum ... *olim Tyrnaviae 1749, nunc Poczaioviae. Poczaioviae,* Typ. Sac. R. M. et Reip. apud PP. Ord. S. B. M. 1780.
Officium Rakoczianum ... Viennae, Typ. Trattner. 1780.
Officium Rakoczianum ... Budae, Univ. 1782.
Officium Rakoczianum ... Budae, Univ. 1783.
Officium Rakoczianum ... Budae, Typ. Univ. 1783.
Officium Rákótiánium ... (!) Pest, Patzkó. 1789.
Officium Rakoczianum ... Buda, Egypt. ny. 1790.
Officium Rakoczianum ... Kassa, Fűsk. Landerer M. 1791.
Officium Rakoczianum ... Viennae, Typ. Trattner. 1792.
Officium Rakoczianum ... Budae, Univ. 1794.
Officium Rakoczianum ... Budae, Typ. Univ. 1794.
Officium Rakoczianum ... Budae, Univ. 1794.
Officium Rakoczianum ... Zagrabiae, ny. n. 1794.
Officium Rákóczianum, avagy ... Posony–Pest, Landerer. 1798.
Officium Rakoczianum ... Zagrabiae, ny. n. 1798.
Officium Rakoczianum ... Budae, Typ. Univ. 1800.
Officium Rakoczianum, avagy ... Buda, Egypt. 1800.
Magyar Officium Rákótzianum, avagy ... Pest, Patzkó Ferentz. (1800).
Officium Rakoczianum ... H. n., ny. n., é. n.
Officium Rakoczianum ... Budae, Univ. 1806.
Officium Rakoczianum ... Venetiis, Typ. Balleon. 1806.
Officium Rakoczianum ... Zagrabiae, ny. n. 1806.
Rakoczianisches Gebetbuch ... H. n., ny. n. 1807.
Officium Rakoczianum ... Zagrabiae, ny. n. 1808.
Officium Rakoczianum ... Buda, Egypt. 1817.
Rakoczianisches Gebetbuch ... Augsburg, Wolf. 1817.
Officium Rakoczianum ... Budae, Typ. Univ. 1821.
Officium Rakoczianum ... Buda, Egypt. 1825.
Officium Rakoczianum ... Viennae, Sumpt. Caroli Doll. Typ. Vid. Antonii Strauss. 1836.
Officium Rakoczianum ... Ed. aucta et emendata. Viennae, Mayer. 1855.
Officium Rakoczianum ... Nitriae, Typ. Schempek et Huszár. 1882.

ÉVA KNAPP

Ein volkstümliches Gebetbuch aus dem 17. Jahrhundert: die Geschichte des Officium Rákóczianum

Das Officium Rákóczianum ist eine beliebte Variante des in ganz Europa verbreiteten, auch in den religiösen Bruderschaften verwendeten Buchtyps des sog. Laienbreviers. Die anonyme Zusammenstellung wurde unter diesem Titel 1693 in Nagyszombat (Trnava, Tyrnau) zum ersten Mal herausgegeben und erlebte bis 1882 mindestens 84 Ausgaben. Das Textmaterial geht zum Teil auf frühere Zusammenstellungen aus den 1640er Jahren zurück, die unter unterschiedlichen Titeln vor allem für die Marianischen Kongregationen der Jesuiten mehrmals herausgegeben wurden. Die Titelgebung erklärt sich daraus, dass ein *Manuale* von 1662, das ebenfalls in die Frühphase der Publikationsgeschichte gehört, von Fürst Ferenc Rákóczi I für die Kongregation Mariä Heimsuchung von Nagyszombat geschenkt wurde. Die Ausgabe von 1693 enthält nach den einleitenden Rahmentexten vierzehn sog. Cultus, darin insgesamt 22 Kleinoffizien zusammen mit Orationen, Litaneien, Hymnen, Psalmen, Meditationen und anderen religiösen Texten, wobei Texte liturgischen Ursprungs sowie Texte für die Privatandacht und für die Katechese in Vers und Prosa gemischt vorkommen. Im Schlussteil findet man Andachtsübungen und Gebete für die Tagzeiten. Für den Inhalt und Aufbau der verschiedenen Ausgaben ist eine grosse Variabilität charakteristisch.

Die Titelgebung weist während der Publikationsgeschichte eine grosse Vielfalt auf. Die meisten Ausgaben sind zwischen den Jahren 1730 und 1780 erschienen. Von der zweiten Hälfte des 18. bis zum Ende des 19. Jahrhunderts nimmt die Bedeutung der Auszüge, der Ausgaben in den verschiedenen Nationalsprachen (Ungarisch, Deutsch) und der Werke mit wesentlich modifiziertem Inhalt allmählich zu. Die Mehrheit der Druckorte befindet sich in Ungarn, aber auch in Augsburg, München, Wien, Graz, Steyr, Zagreb, Počajev und Venedig sind insgesamt mehr als zwanzig Ausgaben erschienen. Etwa die Hälfte der Ausgaben wurde illustriert. In etwa ein Drittel der Editionen findet man neben den Frontispizen ganze Illustrationsserien. Das technische Niveau und die Ikonographie der Kupferstiche bzw. der Holzschnitte ist mannigfaltig. Unter den namentlich bekannten Illustratoren finden wir Franz Leopold Schmitner, Isabella Piccini, Johann Christoph Winkler und Sámuel Czetter vor.

VARGA IMRE

Avancinus drámáinak nyomában

Avancinus Nicolaus a jezsuita latin dráma egyik legnagyobb képviselője olasz nemesi családban született a hajdanában az osztrák császársághoz tartozó Trento tartományban, Brezben 1611-ben. Folyamatosan csak életének utolsó négy évét töltötte olasz földön, Rómában, 1682-ig minden tevékenysége a jezsuita rend ausztriai tartományának keretében és szellemében folyt.

Grazban tanult, noviciusi éveit Loebenben töltötte. Filozófiai tanulmányai után Triesztben, Zágrábban, Laibachban tanított. A teológiát Bécsben végezte 1635–1640 között. Ezután jezsuita központokban (Bécs, Graz, Passau) oktat retorikát, filozófiát, dogmatikát, miközben sokirányú írói munkásságot folytat. Elsősorban alkalmi írásaiban, ódáiban, drámáiban a Habsburg császárság vallási, politikai elhivatottságának a hirdetője; az 1650-es évektől káprázatos ünnepi játékok szerzője, az udvar dramaturgja. (Ludi Caesarei.) 1675-től rendi vizitátor. 1676 végétől 1680 közepéig az osztrák rendtartomány főnöke. 1682-ben Rómába hívják, a rend generálisa mellett ő a német asszistens.

Rómában halt meg 1682-ben.

Mai értékelés szerint publicisztikai jellegű alkalmi írásai a közvéleményt formáló hatásuk miatt jelentősebbek vallási tárgyú, morális, teológiai munkáinál. Sokszínű, gyakran aktuális, merész témái, újszerűen szerkesztett drámái, szemet, fület gyönyörködtető scenikai fogásokkal látványos spectaculummá vált színi játéka Lipót császár korában eseményszámba mentek a császári udvarban és jelentős hatást gyakoroltak a jezsuita színjátszás történetében.¹

Avancinusnak a Nádasdy Ferenc rendelkezése in stylo lapidario szerkesztett, a magyar királyok és vezérek dicsőségét zengő elogiumai hosszú időre befolyásolták a magyar történetsszemléletet is. Említésre érdemes, hogy mikor Avancinus első ízben kiadta drámáit, a *Poesis dramatica* első kötetében (Bécs, 1655) Nádasdy Ferencnek ajánlotta mint a „religio, pietas, justitia, virtus, benignitas, constantia” megtestesítőjének.²

¹ SCHEID, Nikolaus: *Nikolaus Avancini als Dramatiker*. Feldkirch, 1913. – KABIRSCH, Angela: *Nikolaus Avancini und das Jesuitentheater 1640–1685*. Wien, 1972. – VALENTIN, Jean-Marie: *Biderman und Avancini*. In: *Deutsche Dichter des 17. Jahrhunderts. Ihr Leben und Werk*. Berlin, 1984. 388–401.

² ANGYAL Endre: *Nicolaus Avancinus és Nádasdy Ferenc*. = EPhK 1940. 93–95. – RÓZSA György: *A Nádasdy-Mausoleum és Nikolaus Avancini*. = ItK 1970. 466–478. – Uő.: *Magyar történetábrázolás a 17. században*. 1973.

Avancinus korán kezdte drámaírói pályáját. A jezsuiták bevett szokása volt, hogy a gimnáziumot (filozófiát!) befejező növendékeket tanítani küldték a rend valamelyik iskolájába. Avancinus mindhárom működési helyén megszerezte drámákat vitt színpadra. Közülük drámakötetei csak egyet tartalmaznak, a *Vis invidiae sive C. Marius* címűt.³ Négy darabjának csak a címét ismerjük: *Justus, Andronicus, Tilly, Felicianus*.⁴ Tilly kivételével a többi előadták Magyarországon, de csak a pusztá címük maradt fenn. A Zágrábban 1635-ben játszott *Trebellius* bolgár királyról szóló dráma egyik magyarországi előadásának a szövege ugyan nem, de nyomtatott programja ismeretes.

Többi drámáját Avancinus ciklusokba szedve maga bocsátotta sajtó alá. Először 1655–1671 között (I. Vienna, 1655, II. uo. 1669, III. uo. 1671, IV. Praga 1669.). A második gyűjteményes kiadás 27 drámát tartalmaz, 1674–1686 között látott napvilágot. Az I–IV. kötet Kölnben, az V. Rómában 1686-ban jelent meg. Avancinus német nyelvterületen az egyik legnépszerűbb, legtöbbször játszott drámaszerző volt. A bemutatott darabokról általában nyomtatott programot adtak ki, de magukat a drámákat is sűrűn kinyomtatták.⁵

Csak egyetlen magyarországi kiadása van a *Fides conjugalis* vagy másként *Ansberta et Bertulfus* címen ismert darabjának. A piaristák Központi Levéltárában lévő példánynak (P/33/8/8/12.) a címlapja hiányzik (a szöveg a végén is csonka), XVIII. századi pozsonyi kiadványnak tűnik.

Drámáit Magyarországon is ismerték, játszották. Ezeknek gyűjteményes kiadása az 1773-ban felosztatott jezsuita rend könyveiről készült leltárak szerint a Pintér Zsuzsannától vizsgált 16 kollégium közül 13-ban összesen 30 példányban megtalálható volt.⁶ A XVII–XVIII. század folyamán több darabját színre vitték. Legtöbbször adták elő a *Fides conjugalis* vagy *Ansberta et Bertulphus* című drámáját, mely dolgozatunk tárgyát képezi.⁷ Avancinus drámái főként jezsuita iskolákban kerültek előadásra. De az említett *Ansberta és Bertulphus* címűt 1763-ban a minoriták Miskolcon magyar fordításban játszották,⁸ és bemutatták a darabot (változatát) a piaristák, a pálosok is.⁹

Korán, még a szerző életében vitték színre *Trebellius* bolgár királyról írott drámáját. (Pozsony, 1674, és még a XVII. században játszották Sopronban is:

³ *Poesis Dramatica*. Bécs, 1665. I/5. (Mindig drámáinak a második kiadására hivatkozunk.)

⁴ VALENTIN: *i. m.*

⁵ VALENTIN, Jean-Marie: *Le théâtre des Jésuites*. Répertoire chronologique des pièces représentées et des documents conservés (1555–1680). I–II. Stuttgart, 1983. Passim.

⁶ PINTÉR Márta Zsuzsanna: *A budapesti Egyetemi Könyvtár jezsuita könyvjegyzékeinek drámakötetei*. = MKSz 1990. 139–147.

⁷ *Poesis Dramatica*. Bécs, 1665. II/3.

⁸ KILIÁN István: *Minorita iskoladrámák. Régi Magyar Drámai Emlékek. XVIII. század. 2. 7. sz.* (A továbbiakban: RMDE XVIII.)

⁹ KILIÁN István: *A magyarországi piarista iskolai színjátszás forrásai és irodalma 1799-ig*. Bp. 1994. Szeged 73. sz. Privigyé 117., 118 sz. S. O. T. A. 2. sz. – VARGA Imre: *Pálos iskoladrámák*. RMDE XVIII/3. 6. sz.

1679, 1690-ben.)¹⁰ Avancinus darabjának a szövege nem maradt ránk, de megvan a pozsonyi előadás nyomtatott programja, amely ilyenképpen drámatörténeti jelentőségű dokumentum. Egyébként más, szintén ismeretlen Avancinus-darabokról is szólnak adatok, hogy Magyarországon bemutatták őket. Így a Laibachban 1636-ban játszott *Andronicus*t röviddel az „ösbemutató” után 1643-ban előadták Pozsonyban, majd 1745-ben Gyöngyösön, 1762-ben Rozsnyón, 1770-ben Kőszegen.¹¹ Sajnálatos, hogy a darabról a címén kívül más adattal, tájékoztatással nem rendelkezünk.

Csakúgy mint az 1634-ben először Laibachban játszott és ma ismeretlen szövegű *Justus*ról sem, melyet Győrben 1745-ben vittek színre;¹² továbbá a *Felicianus* című, ma szintén kallódó drámáról sem, melyet meg Sopronban 1754-ben, Pécsen 1757-ben adtak elő.¹³

Az 1753-ban a miskolci minoriták iskolájában játszott *Pomum Theodosii*-nak nyomtatott programja ma lappang, de egy részét ismerjük régebbi publikációból.¹⁴ Ebből megállapítható, hogy Avancinus hasonló című drámáját adták elő, jobban mondva, annak első felét, elhagyva a másodikat (*Anti-tragédia*), valamint a kórusokat. A dráma cselekménye azzal végződik, hogy a császár számúzi a császárnét.

Bizonyára ezt a drámát játszották Kolozsváron is a XVIII. század folyamán. Kolozsvárott a rend feloszlatásáig a jezsuiták nagyon sok iskoladrámát adtak elő. Mikor 1766-ban a piaristák átvették iskolájukat, az előadások száma feltűnően csökkent. Nem állapítható meg biztosan, hogy az a dráma-gyűjtemény, melyet kizárólag Avancinus drámáiból ebben az intézményben készítettek folyamatosan lemásolva 9 darabját, még a jezsuita vagy már a piarista korszakban keletkezett-e.¹⁵ Joggal tételezhető fel, hogy a drámák közül többet még a jezsui-

¹⁰ STAUD Géza: *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai*. I–III. Bp. 1984–1988. (I. köt. 376–377; II. köt. 146, 148.) (Progr. RMK III. 2654.)

¹¹ STAUD: *i. m.* I. 372.; II. 101.; II. 382; III. 39.

¹² STAUD: *i. m.* II. 31.

¹³ STAUD: *i. m.* II. 169.; II. 128.

¹⁴ *A magyarországi katolikus tanintézmények színjátszásának forrásai és irodalma 1800-ig*. Szerk. VARGA Imre. Bp. 1992. 204. sz.

¹⁵ A kolozsvári kat. liceum könyvtárából került a kolozsvári-napocai Akadémiai Könyvtárba (Opere Dramaticae) a 118 levelet tartalmazó latin nyelvű drámagyűjtemény. Eddig ismeretlen volt. (Vö. Kilián Istvánnak a piarista forráskiadvány 672. lapján mondottakkal!) A kézirat mikrofilmje a MTAK-ban 8469/V. jelzet alatt található. Az 1a–6b levelek szövegét Kilián S. O. T. A. 13. sz. alatt tévesen a [*Theodosus*] dráma szövegeként ismerteti. Több Avancinus drámából tartalmaz szemelvényeket, nem összefüggő szöveg. A továbbiakban szóról-szóra az alábbi Avancinus-drámák találhatók benne. 1. *Saxonia conversa sive Clodoaldus Daniae princeps*. 2. *Joseph a fratribus recognitus*. 3. *Ambitio sive Sosa naufragus*. 4. *Suspicio sive Pomum Theodosii*. 5. *Theodosius Magnus justus et pius imperator*. 6. *Marius*. 7. *Canutus*. 8. *Idda*. 9. *Cyrus*. (Az V. felvonás 5–8. jelenete már nincs meg a kéziratban.) A kéziratot Kolozsvárott másolhatták, és mivel két drámának a végén piarista vonatkozású záradék áll, feltehetőleg 1776 után. Forrásaik azonban kétség kívül a jezsuitáktól birtokolt Avancinus szövegek voltak.

ták adtak elő, mint ahogyan ezt a *Hermenegildus* (1750), a *Josephus* (1754) és a *Canutus* (1755) kolozsvári bemutatása megerősíti.¹⁶ (Kolozsváron kívül a *Hermenegildust* előadták Besztercebányán (1750),¹⁷ Győrben (1756)¹⁸ és a *Josephust* játszották még Győrött (1746),¹⁹ Váradon (1746),²⁰ Budán (1748).²¹ Ezekre az előadásokra, illetőleg arra, hogy a játszott darabok valóban Avancinus drámái, kétségtelen adataink nincsenek. Szöveg nem maradt ránk, következtetésünk a címek azonosságán alapszik. Egyező titulus alapján gondolunk arra, hogy az előadások Avancinus drámái voltak. Ha a címben szereplő személyről, témáról más megfogalmazásban maradt fenn ugyanazon téma színre vitelének adata, az előadást nem azonosítjuk Avancinus munkájával, bár lehetséges, hogy az ő drámájának változatáról, átírásáról van szó. Kétséges akkor is az azonosítás, amikor rövidített címmel van dolgunk, benne Avancinusétól eltérőleg csak a személy neve maradt fenn. Annál inkább, mivel ugyanarról a személyről mások is írtak, írhattak drámát.

Ezen az alapon feltételezzük mégis, hogy a kolozsvári katolikus líceum dráma-gyűjteményében az eredeti Avancinus-drámákkal egyező darabok közül játszották 1754-ben Eperjesen a *Clodoaldust*,²² 1701-ben Udvarhelyt a *Theodosius Magnus Imperator*.²³ A *Cyrust* Pozsonyban (1751, 1754),²⁴ Szakolcán (1750),²⁵ Pécsen (1727, 1752, 1763),²⁶ Rozsnyón (1756).²⁷

Nem szerepelnek ugyan a kolozsvári katolikus gyűjteményben, címük alapján azonban feltételezhető, hogy még az alábbi Avancinus-drámákat is előadták Magyarországon: *Bethulia liberata* (Trencsén, 1747., Buda, 1749.),²⁸ *Genoveva* (Buda, 1756.; Gyulafehérvár, 1764.),²⁹ *Semiramis* (Lőcse, 1673.),³⁰ *Artaxerxes* (Buda és Győr, 1752.; Kassa, 1763; Szakolca, 1772[?]).³¹

Az olaszból latinra fordított Avancinus-darabot: *David de Golia victor* is talán azonosítanunk lehet magyarországi előadásokkal, amelyeknek címe igen közel áll a latinhoz: *David Goliathi victor* (Győr, 1746.; Pozsony, 1770.).³² A

¹⁶ STAUD: *i. m.* I. 277, 280, 282.

¹⁷ STAUD: *i. m.* II. 336.

¹⁸ STAUD: *i. m.* II. 37.

¹⁹ STAUD: *i. m.* II. 31.

²⁰ LÖSCHERING Gáspár: *Pray György*. Bp. 1937.

²¹ STAUD: *i. m.* III. 81.

²² STAUD: *i. m.* II. 430.

²³ STAUD: *i. m.* III. 175.

²⁴ STAUD: *i. m.* I. 432, 434.

²⁵ STAUD: *i. m.* II. 242.

²⁶ STAUD: *i. m.* II. 123, 127, 130.

²⁷ STAUD: *i. m.* II. 379–380.

²⁸ STAUD: *i. m.* II. 295.; III. 82.

²⁹ STAUD: *i. m.* II. 88.; I. 306.

³⁰ STAUD: *i. m.* II. 441.

³¹ STAUD: *i. m.* III. 84.; II. 35, 81.; III. 256.

³² STAUD: *i. m.* II. 31, I. 449.

szükszavú adatokból, a címekből, melyek némi eltérést mutatnak az Avancinus-drámákétól, nem lehet mindig azonosítani a hazai előadásokat Avancinus darabjaival. Máskor viszont az egyező témára utaló, de eltérő szövegezésű cím is mutathat arra, hogy a változat forrása egyenesen vagy közvetve Avancinus munkája.³³

Elteltekintve a szerző más drámáitól, az alábbiakban csak a *Bertulphus és Ansberta* dráma, ill. drámatéma német nyelvterületen és Magyarországon való előfordulásáról szólunk, ezzel kapcsolatban vizsgáljuk Avancinusnak iskolai színjátásunkban megfigyelhető termékenyítő hatását. Avancinus vallomása szerint a *Fides conjugalis sive Ansberta, sui Conjugis Bertulphi e dura captivitate liberatrix* drámájának a meséjét rendtársának, Bidermann, Jacobusnak (1578–1639) *Acroamatum Academicorum Libri tres* című könyvéből vette.³⁴ (Lucerna, 1642.) A második könyv második fejezeteként olvasható a „Virtus celata clarior” címet viselő történet.

Bevezetésként Bidermann megjegyzi, hogy a históriát annalesekben olvasta, de széltében ismeri a nép; és verses feldolgozásait is kedvelté tették a poéták. Kétségtelen, hogy a dráma az írott és az orális tradíció határán élő történet.

Bertulfus német herceg (princeps) a Szentföld meglátogatására készül. Felesége hiába próbálja lebeszélni, társaival útnak indul és a tengeren Palesztinába jut. Váratlanul elfogják őket az arabok, bilincsbe verik. Rabszolgákként dolgoztatják őket. Otthon a felesége, Ansberta búslakodik, elzárkózva a világtól még kedvelt szokásáról, a lanttal kísért éneklésről is lemond.

Már eltelt pár hónap, Bertulfus visszatérését várják, amikor egy követ levelet hoz tőle, melyben sorsáról tájékoztatja feleségét: csak könnyeivel tudná meglágyítani rabtartó urának vad szívét. Ansberta sokat töpreng. Mindenki lebeszéli, hogy útnak induljon. Nem vállalhatja a veszedelmes utat, a biztos halált, írja a visszatérő követől küldött levelében.

Bertulfust kétségbeesett panaszra fakasztja felesége válaszelevele. Már három napja kesereg, amikor egy idegen vándor éneke hangzik fel a királyi palota előcsarnokában. A barbár füleket is magával ragadja az ének, hallgatására összefut az egész udvar. A fejedelem maga elé szólítja. Lantjának hangjára homloka felderül, lelke megszeli. A palotában rendel neki szállást, mindennel ellátja, egy ifjút is ad mellette szolgálójára. Kiderül, hogy ez keresztény. Ansberta kérésére tájékoztatja őt a foglyok állapotáról, megígéri, hogy másnap egy ablakból megmutatja neki a rabokat. A félmegtelen, sovány, piszkos, az örök ostorcsapásaitól is szenvedő foglyok borzalmas látványa könnyekre fakasztja Ansbertát. Mikor meg a rabok közt meglátja Bertulfust, ájultan rogy össze. A következő napokban még nagyobb igyekezettel játszik a fejedelem előtt. Annnyira megnyeri kegyét, hogy a tizedik napon a fejedelem megígéri neki, bármely kérését teljesíti. Így nyeri el Ansberta Bertulfus szabadulását és mindkettőjüknek a hazautazás lehetőségét.

Bertulfust a szántóeke vonásából hozzák a királyi palotába. Félelemben van, nem tudja, mi vár rá. A fejedelem közli vele a hírt. Bertulfus megfogadja, úgy tekinti, úgy

³³ Nagy a valószínűsége pl. annak, hogy az 1766. évi kassai előadás *Ischirion et Hiacynthus Clodoaldi Daniae principis filii* közeli változata lehet Avancinus *Clodoaldus*ának.

³⁴ Vö. az 1. számú jegyzetben említett Valentin-dolgozattal! Az 1733. évi kölni kiadást használtuk, melyben a 202–233. lapokon olvasható.

szolgálja az ismeretlen ifjút, mint ahogyan mások a szüleiket sem. Majd mindketten elhagyják az udvart, távoznak a városból. Hazafelé tartó hajóútjukban Ansberta valamilyen ügyének elintézése ürügyén elhagyja Bertulfust, visszatér otthonukba. Bertulfus bánatát az őt elhagyó ifjú visszajövetelének reménye enyhíti csupán. Közben vára felé tart, az átélt dolgokat forgatja fejében, különösen a kobzos ifjú könyörület szerzetét szemben hálátlan feleségével. Útközben egy rokon barátját keresi fel, akitől ruhát kap. Érkezését tudató hírvivőt küld várába, akit nagy örömmel fogadnak. Még inkább őt. Ansberta a palotában várja. Bertulfus nem mutat örömet, keserősége kimutatkozik öleléséből, de okát nem árulja el, hogy azt másnap barátai előtt fedje fel.

A következő napi nagy vendéglátáson mondja el a vele történeteket, hogyan hagyta cserben felesége. Megmutatja levelét is. A jelenlévők először hallgatnak, később a bortól megered a nyelvük, vádolni kezdik Ansbertát: eszem-iszom, mulatságot vadászó életet folytatott, rokonai helyett idegenek közt forgolódott. Senki sem tudja, hol időzött fél esztendeig, csak három napja tért haza.

Ez az utóbbi hír megzavarja Bertulfust. Ansberta visszavonul, mondván, hogy ő semmit sem vétett. A többiek tanakodnak, amikor muzsika hallatszik, és egy lantos lép be kobzát pengetve. Bertulfus szabadítójára ismer benne, öleli, mindennek nevezi. Átadja neki jószágát, hiszen ő a megmentője; csak azt kéri, fedje fel végre a nevét. Az ifjú azt kívánja, előbb Bertulfus találkozzék még feleségével, akit annyi csalárdsággal vádolt. Keresik, de sehoh sem találják. Ezt csalárdsága újabb jelétül értelmezik. Félbeszakítva Bertulfus szavait, előjön azonban Ansberta, Bertulfus ámulva veti magát térdre s magát vádolva kéri bocsánatát.

Avancinus drámájában sokat alakított Biderman történetén. Az előzmények: az utazás terve, a feleséggel folytatott beszéd, maga az út, a fogságba esés nem kerültek bele a drámába, erről csak az Argumentumban esik szó.

A cselekmény in medias res indul: Bertulphus feleségének a segítségnyújtás elől kitérő levelét olvassa, emiatt kesereg, méltatlankodik. Felesége még sokára ér közelébe.

Kísérőjével (Brunellus) érkezik egy meg nem nevezett város kikötőjébe. Első dolga, hogy férfiruhát ölt, az Ansberta nevet annak anagrammájára, Bertanasra cseréli fel. Mindjárt meg is próbálkozik, hogy bejusson a városba. Lantkíséréssel énekelni kezd, és ez annyira tetszik az öröknök, hogy táncrea kerekednek és a jövevényeket beengedik a városkapun. A király főemberének, Florillusnak a monológjából értesülünk, hogy keresztény, gyűlöli a barbárokat kegyetlenségükért, ahogyan a rabokkal bánnak. Most is majd néhányuknak vadállatokkal kell megküzdeniök. A jövevények maguk is látják a rabok ínséges állapotát, rejtkehelyből hallgatják panaszló éneküket (Chorus captivorum). Kenyeret vásárolnak és osztanak ki közöttük. Eközben Ansberta, Bertulphushoz érve, majdnem elárulja magát, ájultan esik össze. Az I. felvonás az oroszlanokkal való küzdelemmel ér véget, melyben, természetesen, Bertulphus győz.

Bertanas-Ansberta Avancinusnál még a II. felvonásban sem kerül a király közelébe. Miközben a rabok az udvart söprik (kórusban énekelve keserveikről), Brunellusnak sikerül egy kenyérben Ansberta levelét eljuttatnia Bertulphus kezébe. (A levélben nem fedi fel magát, csak biztatást nyújt), Ansberta megint majdnem elárulja magát. Kísérőjének nehezen sikerül kimagyarázkodnia a foglyok felügyelője előtt.

Itt Avancinus három közzjátékszerű jelenetet iktat drámájába, három kórust. A király születésnapjára ünnepsége közeleg. A vadászok vadat ejteni az erdőbe mennek. Körtjeik hangja rémületet kelt az erdőistenek (szatírok) között. A nimfák azonban megnyugtatták őket, táncot járnak.

A király is készül az ünnepre: három rab között kockadobás döntse el, ki legyen az áldozat, akit az ünnepnapon tiszteletére lefejeznek. A sors Bertulfusra esik. Ekkor rejtkehelyéből előrohan Ansberta, áldozatul kínálja magát Bertulfus helyébe. A király nagyon csodálkozik a szeretetnek ilyen megnyilatkozásán. Mindkettőjüket tömlőbe vetteti. Brunellus magában töpreng, mit cselekedjék most, hogy minden reménye kútba esett. Florillus jön segítségére: előadja, hogy a király figyelmébe ajánlja majd Ansbertát, s lantjátékával talán kegyelmet szerezhet.

Eközben a külön-külön tömlőben lévő Ansbertát, Bertulfust rémképek, kísértetek gyötrik. Bertulfus a kenyérben kapott írásra, arra az ifjúra gondol, aki miatta került tömlőbe. Sajnálja, azt kívánja, bár szeretetéért szeretetével fizethetne meg neki.

A III. felvonás hatodik jelenetében Ansberta végre a király elé kerül. Florillus a kertben hűsülő királynak, akit udvari zenészei szórakoztatnak, de kevés sikerrel, azt javasolja, hallgasson meg egy szebben zenélő és éneklő ifjút. Előhozzák a börtönből Ansbertát, akinek sikerül a királyt felvidítania. Mint Biderman történetében, Avancinusnál is elnyeri Bertulphus szabadságát is, bár hazabocsátásukról nála nem esik szó. Bertulphust Ansberta szolgálatára rendeli a király. Készséges szolgálatáról biztosítja ismeretlen megmentőjét.

Az eddigiekből is látható, Avancinus mennyi új elemmel gazdagította forrását. A IV. felvonás egészében az ő találmánya.

Minden kész a király születésnapjának megülésére. A nép, a katonaság, az udvari nemesség egymást követőleg mutatja be látványos produkcióját. Bennük allegórikus, mítikus alakok sűrűnek-forognak. A Tempust pl. kényszerítik, álljon meg, maradjon vesztve a király mellett. A futamó Szerencsét elfogják, kényszerítik hogy a királyt szolgálja. A Fortitudonak és a Felicitasnak meg a Furorok ellen kell őt védelmeznük.

Ebben a felvonásban készíti elő Avancinus a rabok szökését. Az ephobusok már előbb zúgolódtak Florillus ellen, hogy az ő kárukra a királyhoz vitte Ansbertát, és mivel náluknál jobban zenélt, énekelt, elsővé tette közöttük. Florillus cselből most egyet ért velük, hogy eltávolítsák őt az udvarból. Tőlük függetlenül a szabaddá vált két rab is a hazatérésen töri a fejét.

A körülmények mindegyikük számára kedvezően alakulnak. A születésnap ünnepségre perza követ érkezik. A király Florillust hatalmazza fel a kapuk nyitására, zárására. Florillussal egyetértve az ephobusok segítenek, hajót szereznek, és a követ bevonulásakor a szökevények elhagyják a várost. (Velük tart Florillus is!)

Az V. felvonás első jelenetei szintén hiányoznak Bidermann elbeszéléséből.

A követ átadja a Királynak ura ajándékait, a hat mór tánca bámulatba ejti az egész udvart. A Király ekkor udvara legújabb büszkeségéért, Ansbertáért küld. Megértvén, hogy elszökött, éktelen dühében megparancsolja a többi fogoly kivégzését és hajót küld a szökevények kézrekerítésére. Az ephobusok mindent megtesznek, hogy akadályozzák az üldözést. A közben kitört viharban az üldöző hajó elsüllyed.

A felvonás 5–8. jelenete többé-kevésbé újra Biderman elbeszélésére támaszkodik.

A szökevények partot érve, Németországból jött kereskedőkkel találkoznak, akikről Bertulphus az otthoni dolgokról értekezik. Felesége iránti neheztelését nem enyhíti az a hír, hogy Ansberta kiszabadítása végett hajóra szállt. Nem tudja neki megbocsátani a segítséget megtagadó levelét, hajthatatlan; teljesen elidegenedett tőle. Ansberta a megbékélésre tett kárba vesztett kísérletei után elhatározza, hogy felfedi magát. Ez történik az utolsó jelenetben.

Avancinus elhagyta tehát azt a mozzanatot, hogy Ansberta pár nappal előbb otthonukba ért és feleségként fogadta Bertulfust; elmaradt a találkozás másnapján rendezett vendégeskedés, mikoris Bertulfus igaztalanul vádolja feleségét, és a vendégek is rossz hírét költik; elmaradt, hogy ekkor Ansberta otthagyta a társaságot és kobzosként jelent meg újra közöttük.

Míg tehát a forrásban túlságosan is egyszerű módon előadott fogolyszabadulást Avancinus egy teljes felvonás beiktatásával készítette elő és a rabok szökését a nézők előtt elfogadhatóvá tette, a nagyon is bonyolult megoldást, a felismerést leegyszerűsítette. Dramaturgiailag ügyes volt a névünnepség előkészítése az erdei jelenetekkel és az ünneplés látványos színre vitele. Nem különben az ephobusok zendülése, majd segítség nyújtása. Humánus megoldásként a rabokkal együtt megszöktette Florillust is.

A változtatások kitalálása mellett Avancinus drámaírói, dramaturgiai érdemeit, nagyságát mégis a színpadi megjelenítés módja, a színre vitelnek általa népszerűsített, kedvelté, ünneppé tett barokk kivitelezése jelenti. A darab előadása a bécsi császári udvar pompás, szemet, fület elkápráztató ünnepe volt, fényes menyegzői játék. Az udvari alkalmi előadásokat máskor is produkáló Avancinus nemcsak a házassági hűségről (*Fides conjugalis*) szóló főcselekményt tette muzsikával, kórusokkal, táncokkal, megszemélyesített alakok, allegorikus személyek felléptetésével igazi *spectaculum*má. A királyi párhoz illő személyes jellegű mellékselekményt is beiktatott a felvonások közé. Fejlett színpadtechnikai fogásokkal mozgatott mesés alakokat teremtett, akik a két szerető egybekelését akadályozzák illetőleg segítik.

A Prologus ismertet meg velük. A két Szerető Vulcanushoz (az istenek kovácsához, a tűz istenéhez, Venus férjéhez) járul, hogy összekovácsolja szerelmes szívüket. Ez kívánságukkal a *Fides conjugalis*hoz igazítja őket, aki a Hymentől élesztett tűznél az Amoroctól hozott gyűrűkből láncot kalapál. A munkát azonban megzavarja *Discordia* a Furorokkal. A tusakodásban az egyik szerető sebesülten fogságukba kerül. Az Amorok kara ijedten menekül.

Az első felvonást követő Chorusból megtudjuk, hogy a fogságba ejtett társát kereső Szeretőnek *Consilium* és *Industria* segítségüket ígéri. A második felvonás Chorusjelenetében a két szerető újra együtt van, de a Furorok *Discordia* segítségével a földre sújtják őket, újra veszedelembé kerülnek. A III. felvonást záró Chorusban azonban a *Fides conjugalis* az Amorok seregével harcba száll velük és győzedelmeskedik. A IV. felvonás utáni Chorus újabb összecsapásról tudósít. A Furorok a levegőben a *Fides conjugalis* és az Amorok diadalszekerére támadnak, de kudarcot valtanak, a földre taszítják őket. Felcsendül a győzelmi ének. A két Szerelmes története az Epilogusban ér véget. Az *Aeternitas* a két Szeretőnek örökkévalóságot rendel, az egyiket Nappá, a másikat Holddá változtatja, megparancsolva, hogy mindazok a csillagok, melyeknek ez nincs tetszésére, távozzanak az égből, az egyetértők helyeselve tapsoljanak.

Nyilvánvaló, hogy a két Szerető látványos történetét a Chorusok azért zengték, mivel az előadás *ludus nuptialis* volt Lipót császárnak az előző év végén (1666. dec. 12.) Margit hercegnővel (IV. Fülöp spanyol kir. leánya) való házasságkötésének ünneplésére.

A *Fides conjugalis* témáját német nyelvterületen nemcsak Avancinus vitte színre. 1681-ben a jezsuita Aler, Paulus szintén drámát írt Ansbertáról és Bertulfusról.³⁵ Forrásként Bidermannra és Avancinusra hivatkozik.³⁶ Mindkettőjükből bőven merít, bár inkább Bidermannt követi. Alkalmaz természetfeletti elemeket, valamint éneket, táncot, muzsikát.

A történetet lerövidíti, egyszerűsíti. Drámájának terjedelme három felvonás. Ez is mutatja, hogy a darab cselekménye helyenként másként folyik, egyes mozzanatai más sorrendben peregnek.

Bertulfus a Szentföldön a török szultán fogságába esik. Már a 2. jelenetben megtudjuk, hogy a szultán születésnapját a régi és a most érkezett keresztény foglyok lemészárlásával kívánja megülni. A kikötőbe érkező Ansbertának (a tetszetős nimfának!) Neptunus kíván szerencsét. Lantjával, énekével a praefectus auli tetszését nyeri el. Jókor érkezett a születésnap ünnepségekre.

A keresztény foglyokkal a II. felvonásban találkozunk. Hiába könyörögnek életükért. Ansberta magát ajánlja áldozatul Bertulfusért, amit a szultán sehogyan sem ért meg. Börtönbe azonban csak akkor kerül, amikor a Bertulfus kiszabadítására kigyalalt terve nem sikerült. Elejti ugyanis a leitatott börtönőrtől megszerzett kulcsot, a zaj miatt kudarcba fullad a szöktetés. A III. felvonás Alernél is a két fogoly börtönjelenetével kezdődik, miközben folyik a születésnap ünnepség. A hat planéta napként imádja a szultánt, a praefectus ajánlatára előhozott Ansberta lantjátékára táncolnak az ephobusok, gladiátorok. A szultánnak annyira megtetszik Ansberta játéka, éneke, hogy visszaadja szabadságát, sőt, kérésére Bertulfusét is és engedélyt ad, hogy hazamenjenek. Távozásuk előtt látják még a keresztény rabok lemészárlását, de látják a szultán bukását is. Ez ugyanis önhittségében istenként dicsőíttette magát. Hiába hangzott az égből a figyelmeztetés. Esztelenül az ég ellen támadt seregével. Villámcsapás sújtotta halálra.

A két utolsó jelenet tárgya a hazatérés. Nincsenek azonban Németországból jött kereskedők. Bertulfus Alernél is háborog felesége ellen. Ansberta azonban nem megy előre otthonukba. Magára ölti ruháját és véget vet Bertulfus hamis vádaskodásainak. Bertulfusnak is átadja öltözékét, melyet vállalkozása folyamán magával hordozott. Míg ők az erdőben ruhát váltanak, kíséretük – Ansbertát ketten kísérték, Elphegus és Charillus – táncot jár.

Természetfeletti mozzanatokkal Aler drámájában is találkozunk. A főcselekmény mellett allegorikus alakok szimbolikus küzdelmét látjuk a három felvonást bevezető mellékdrama Prolusioiban. Az elsőben a Turcismus a keresztény népek elpusztítására a pokol hatalmait szólítja. Tüzet okádva megjelenik Draco, a fáklás Furorok meg a furiák vad tánca jelképezi a keresztényekre váró sorsot. A Halál és az Amor harci táncából végül is az utóbbi kerül ki győztesként. Aler darabja éppoly látványos nézőjáték volt, mint Avancinusé.

³⁵ *Bertulfus a Sultano captus per Ansbertam conjugem ... liberatus*. Ab illustrissimi ... Trium Coronarum Gymnassii Juventute Ludis Autumnalibus Anno MDCCI Theatro data. (Megjelent 1702-ben a *Poesis Varia* c. munkájában is szintén Kölnben, majd napvilágot látott 1722-, 1727-, 1735-ben és a későbbi években is.)

³⁶ „Vid. Acroam Biderm et ex eo Avanc.”

A jezsuita színjátszás hosszú évtizedekig húzódott a szerelem színpadra viteletől. Ebben a tekintetben Avancinus újító volt, drámáiban jelentős szerepet juttatott a szerelmi motivációnak. Ansberta és Bertulfus története a hitvesi hűség, a házastársi szeretet dicsőítése. A dráma cselekménye elejétől végéig világi környezetben játszódik. A számtalan vallásos, egyházi jellegű dráma közt ezért is válhatott népszerű előadásá.

Valentin Jean-Marie kutatásai szerint a XVII. században német nyelvterületen hét ízben vitték színre. Népszerűsége a XVIII. század folyamán csak nőtt. Valentin 11 előadásáról emlékezik meg ebből a századból.³⁷

Eddigi ismereteink szerint a pogány fogságból való rabszabadítást, az Ansberta-Bertulphus-témát Magyarországon, iskolai színpadon 9 ízben vitték színre. Mindannyiszor katolikus szerzetesi tanintézményben, és valamennyit a XVIII. század folyamán. Először 1720-ban játszották,³⁸ majd 1746-ban.³⁹ A többi előadás a század második feléből való. Jele ez a magyarországi színjátékok elvilágosodásának, a színjátszás funkcióváltozásának.

Az előadások nagyobb részéről csak pusztá címek vallanak. Három helyről ismeretes (volt!) a dráma teljes szövege. Köztük egy teljes magyar fordítás, melynek azonban csak a múlt század végén közölt töredéke maradt fenn, kézírata ma lappang.⁴⁰ A dráma teljes latin szövege megvan az egykori pozsonyszentgyörgyi piarista rendház levéltárában, de ma számunkra hozzáférhetetlen. A jelzet nélküli kézirat néhány évvel ez előtt Kilián István kezébe került, de csak töredékes jegyzetet készített a dráma első részéből. Argumentumát, szereposztását közölte a piarista színjátszás forrásairól szóló kiadványban.⁴¹ A harmadik forrásról jó ideig nem gondolták, hogy benne Avancinus drámaváltozatával állunk szemben. Az *Omnia vincit amor* latin nyelvű pálos játék (Sátoraljaújhely, 1765)⁴² a benne lévő három magyar nyelvű közjáték miatt említés, tanulmányozás nélkül maradt. A három interludiumot önálló darabként *Kocsonya Mihály házassága* címmel közölték, csak ez a bohózat került bele az irodalmi köztudatba.⁴³

Pedig a rabszabadítás történetének pálos átdolgozása a legérdekesebb változatban viszi színre a hitvestársi szeretet bemutatását. Ugyanakkor a magyar viszonyokra aktualizálja az idegen tárgyat. Sok helyen szövegszerűen is átvéve

³⁷ VALENTIN Jean-Marie: *Le théâtre des Jésuites dans les pays de langue allemande*. Bonn-Frankfurt-Las Vegas, 1978. I–III. Vö. továbbá az 5. sz. jegyzetben idézett művével!

³⁸ Szakolca. Vö. STAUD: *i. m.* II. 230.

³⁹ Privigye. Vö. KILIÁN István: *A magyarországi piarista iskolai színjátszás forrásai és irodalma 1779-ig*. Bp. 1994. 117–118.

⁴⁰ A minorita fordítás töredéke újra kiad. KILIÁN: *Minorita...* RMDE XVIII/2. 7. sz. (*A kölcsönös szerelem bilincse*. Miskolc, 1763.)

⁴¹ Vö. a 39. sz. jegyzettel a 665–667. lapon.

⁴² Kiad. VARGA: *Pálos...* RMDE XVIII/3. 6. sz.

⁴³ VÁLI Béla: *Magyar népszínmű a XVIII. századból*. = Figy 1884. XVI. 175–189. – *Pálos iskoladrámák a XVIII. évszázadból*. Kiad. BAYER József. Bp. 1897. – *Régi magyar vígjátékok*. Bev. és s. a. r. DÖMÖTÖR Tekla. Bp. 1954. A latin szöveggel együttes kiadását l. az előző jegyzetben!

a *Fides conjugalis* textusát, lényegében megtartva annak cselekményét, a pálos előadásban egészen mássá válik Avancinus drámája. A darabot magyar iskolajátékká teszi az a körülmény, hogy hőse nem német fejedelem. Nem a Szentföldön tett zarándokútján esik pogány fogságba. Belgrád alatt több nemes társával együtt kerül a törökök kezébe, ők viszik rabként Konstantinápolyba. Hazafelé nem Németországba tartanak, Magyarországra igyekeznek, oda érnek haza, anélkül, hogy német kereskedőkkel találkoznának. Másként hívják a szereplőket, Cassandra a feleség, Polydorus az ura neve, és Evandernek hívják Cassandra kísérőjét.

Nem alkalmi menyegzői játékról lévén szó, természetesen, elmarad az Avancinus-drámának a királyi párt dicsőítő személyes jellegű mellékcselekménye. Ezt helyettesítik Kocsonya Mihály házasságának interludiumai.

A pálos játék prológusként a szerelem hatalmát zengő énekkel kezdődik. Az I. felvonást ugyanaz a jelenet nyitja meg, mint Avancinusnál: Polydorus a felesége levelén kesereg. A szerző a továbbiakban összevonja a cselekményt, 3 jelenetet is elhagy. Az 5. jelenetben Cassandra-Arsandas már a kenyérbe tett levelet is átadja Polydorusnak. A felvonás utolsó, 6. jelenetét Cassandra szerelmi éneke fejezi be.

Polydorus rövidítést látunk a II. felvonásban is. Elmaradtak a vadászok és az erdőistenek jelenetei, a kórusok, a tánc. Cassandra a rejtekből szemléli Polydorus és Solimanus jelenetét, az előbbinek a halált jelentő kockadobását. Cassandra felajánlkozása nem tudja megmenteni Polydorus, a szultán mindkettőjüket börtönbe veteti. Ekkor tudjuk meg, hogy a szultáni udvar főembere, Ibraimus Krisztus híve. Könnyű ezután közte és Cassandra kísérője között az egyezés: még aznap este a születésnap ünnepségen megjelenteti Cassandrárt, s ha lantjával sikert arat, együtt hagyják el az udvart.

Míg a II. felvonást a pálos szerző 13 scenából 4-re csökkentette, a III. felvonás 7 jelenetét 6-tá alakította. A két darabban a cselekmény csaknem azonos, csak az irigykedő ephobust, Gratillust mellőzte, mint ahogyan a továbbiakban sem szerepelteti.

A IV. felvonás 11 jelenet helyett 5 scenát foglal magában. Hiányzik az ünnepség három első jelenete. A felvonás azzal a reménykedéssel indul, hogy talán a perzsa követ jelenlétét felhasználhatják a szökésre. Kedvez a szerencse, a kapuk kulcsa Ibraimushoz kerül. A követ fogadása idején sikerül megszökniök.

A pálos változatban sokkal szegényesebb módon megy végbe a születésnap ünnepség. Muzsika kíséri a katonák bevonulását, a perzsa követ érkezését, aki itt ajándékként két fiút hoz a szultánnak. Nincs fényes, látványos tömegünneplés, mindössze a két fiú táncol, énekel. A szökevények miatti dühében három magyar mágnást ölnek meg a szultán jelenlétében. („Occiduntur et rubro colorata aqva per Theatrum defluit“.)

Az V. felvonás kezdetén már Magyarországon vannak a szökevények. A felvonás 4 jelenetében sokkal egyszerűbben fejeződik be a játék. Polydorus itt is háborog, feleségét hűtlenséggel vádolja, képtelen őt szeretni, vele élni. Hiába veszi őt védelmébe Cassandra, majd Evander, csak kiszabadítóját becsüli, szereti, őt kívánja szolgáltni. Megmutatja feleségének a fogságába küldött levelét, hogy bizonyítsa, érdemtelen szerelmére. A vádaskodást tehát nem egy egész vendégsereg hallgatja végig, nincs rágalmazás. Cassandra elhatározza, hogy felfedi magát. Polydorus álmában rémeket lát: Cassandrárt veszély fenyegeti. Felébredvén kijelenti Evandernek, nem tér vissza feleségéhez, Cassandra szolgálatában marad. Ekkor jelenik meg női ruhában Cassandra, így derül fény a valóságra. A házastársak boldog egymásra találásával ér véget a dráma, epilógus nélkül.

Azon felül, hogy a pálos átdolgozás elhagyta az előképet, a mellékcselekményt, a főcselekményben is jelentős rövidítéseket tett, mellőzve illetőleg összevonva a jeleneteket. Sokkal kevesebb az ének, a muzsika, a tánc, hiányzanak a természetfeletti mozzanatok, az allegóriák, megszemélyesítések; mindaz, ami barokk spectaculummá tette Avancinus játékát. Avancinus az igényes bécsi közönséget, a császári udvart gyönyörködtette látványos produkcióval. A pálos változat szerzője egy vidéki kisváros szerzetesi iskolája növendékeinek a szüleit, provinciális hallgatóságát szórakoztatta valóságízű, közérthető, mégis érdekes, a közelmúltra is emlékeztető előadással. És ha netalán ez nem sikerült volna, a sikert mindenképpen biztosította a közjáték.

Az átdolgozó sem magáról, sem forrásáról nem nyilatkozik. Valószínű, hogy Bors Dániel munkája, akinek ebben az évben ez már a második rendezvénye volt. Forrása pedig kétség kívül Avancinus darabja.⁴⁴

Az előadások címéből következtetve a piaristák iskoláiban Avancinus drámáját 1746-ban Privigyén két ízben is bemutatták, először farsangkor, másodszer az őszi vizsgák idején.⁴⁵

Ezt játszották 1758-ban Szegeden is. Az olvasati vagy másolási hiba miatt romlott cím: *De Barthulpho et Ausberta* alatt Avancinus drámáját kell keresnünk.⁴⁶

Az 1 minorita, 1 pálos és 4 piarista iskolai előadás mellett mindössze 3 adunk van, hogy Avancinus darabját (átdolgozását) magyarországi rendtársai is színpadra vitték. A szerzetesrendek közt legjobban a jezsuiták idegenkedtek a világi tárgyú, szerelmi vonatkozású drámák bemutatásától. Mégis az ő szakolcai iskolájukban került Magyarországon színpadra legegyszerűbben, 1720-ban az Avancinus-dráma változata, mégpedig meglepően merész címmel: *Omnia vincit amor*.⁴⁷ A jezsuiták játéka azonban nem a szerelemről szólt, még a hitvesi szeretet, házastársi hűséget sem propagálták. A játékról a historia domusból vett híradásból az derül ki, hogy a pogány zsarnok fogságában szenvedő hőst a testvére szabadította ki élete kockáztatásával.⁴⁸ A jezsuitáknál játszott darab címének egyezése a pálos előadás címével bizonyára azonos forrásra utal, mely minden valószínűség szerint Avancinus drámájának ismeretlen másolata vagy kiadása lehetett, vagy még inkább ilyen című nyomtatott programja.

⁴⁴ [CSÁSZÁR Elemér] cs.: *Kik írták a pálos drámákat?* = EPhK 1908. 717–718.

⁴⁵ KILIÁN: *i. m.* 117–118. (A Catalogus studiosorum Prividiae-ben az adat a szerző neve nélkül szerepel, Kilián azonosította Avancinussal.)

⁴⁶ LUGOSI Döme: *A piaristák szegedi drámajátékai.* = ItK 1929. 216–224, 328–333.

⁴⁷ STAUD: *i. m.* II. 230.

⁴⁸ „Omnia vincit amor repraesentatum in duobus fratribus, quorum uni Erosae, alteri Amando nomen fecit; qui posterior priorem e Tyrannidis vinculis oculos vitamque ipsam lyti loco efferendo liberavit”. Uo.

A jezsuiták 1750-ben Budán sem a külföldön és itthon szokványos címmel játszották a kétség kívül Ansberta-Bertulfus-történetet (*Philomusus quidam Bertulpho Ansbertae conjugi substitutus*).⁴⁹

Szintén nem szokványos címmel adták elő a témát 1763-ban Esztergomban sem: [*Ansberta*] *Bertulphum interventu Musicae in libertatem asserens*.⁵⁰ Feltételezhető azonban, hogy ebben a két utóbbi előadásban már Avancinus drámájának szellemében mutatták be a házastársak viszontagságait.

A jezsuita iskoladrámák elvilágiasodása a XVIII. század közepe tájától érzékelhető.⁵¹ Más szerzetesrendeknél, pl. a piaristáknál ez már előbb is jelentkezett. Az Ansberta-Bertulfus téma megfelelt az új igényeknek. Hiányzott belőle az egyházas szemlélet, a cselekmény érdekes volt, bemutatását énekkel, kórusokkal, tánccal látványossá lehetett tenni. Ezek a lehetőségek kelthették fel a jeles operaszerzők figyelmét is. Mozart 1782-ben megzenésített regényes játékában (*Szöktetés a szerájból*), Beethoven *Fidelio*jában az Avancinus-darab cselekményének számos mozzanata megtalálható.

IMRE VARGA

Sur les traces des drames d'Avancinus

Nicolaus Avancinus (1611–1682) fut l'un des représentants les plus grands du drame jésuite latin, dont l'activité s'attacha avant tout aux États de la maison d'Autriche. À l'époque de l'empereur Léopold, ses drames exerçaient une influence considérable sur l'histoire du théâtre jésuite. Ses oeuvres étaient connues en Hongrie aussi. L'auteur passe en revue les pièces d'Avancinus jouées en Hongrie et il examine d'une manière approfondie son drame intitulé *Ansberta et Bertulphus (Fides conjugalis)* et l'apparition de son thème dans le territoire de langue allemande et en Hongrie. Il découvre les sources de l'ouvrage et les changements opérés par Avancinus, et son influence.

Ce sujet fut représenté à neuf reprises sur les scènes scolaires de Hongrie au cours du XVIIIe siècle. L'auteur démontre que les intermèdes de la pièce latine pauliste intitulée *Omnia vincit amor* (1765) peuvent se ramener à une variante du drame d'Avancinus, mais le remaniement adapte l'histoire aux conditions hongroises. La variante du drame d'Avancinus fut représentée en 1720 à l'école des Jésuites de Szakolca, avec le titre susmentionné. Plus tard, la pièce fut représentée sous d'autres titres aussi. Le sujet montre bien la laïcisation du drame jésuite, survenue à partir du milieu du XVIIIe siècle.

⁴⁹ STAUD: *i. m.* III. 83.

⁵⁰ STAUD: *i. m.* III. 55.

⁵¹ VARGA Imre: *Funkcióváltás iskolai színjátszásunkban.* = MKsz 1992. 1–12.

KÖZLEMÉNYEK

Ki lehetett az első olmützi magyar diák? (Kiegészítések az olmützi egyetemen tanult magyarországi, erdélyi és horvátországi születésű hallgatók névsorához).

Az olmützi egyetem matrikuláiból a magyarországi vonatkozású bejegyzések néhány évvel ezelőtti megjelentetése, tekintettel az ottani, nagyszámú magyar hallgatóságra, a történettudomány régi adósságának tett eleget.¹ A kiadás eredményeit a kritika már kellőképpen hangsúlyozta.² Mindazáltal, gyakran a még folyamatosan vezetett anyakönyvek sem tartalmazzák, kiváltképpen a korai időkből, az intézményt látogató hallgatók teljes névsorát.³ Ennek különféle okai lehetnek: mind hanyagság, mind szándékos mellőzés, például a hallgató titokban tartandó vallása, származása, esetleges múltja miatt stb. Nem feledhetjük, hogy a szigorú adminisztratív ügyrendet csupán az abszolutista államhatalom teremtette meg Európában – nem számítva ide a pápai államot.

Az anyakönyvek hiátusainak pótlása egyéb forrásokból még részleteiben is csak néhány kivételes esetben lehetséges. Jó példa erre a Collegium Germanico–Hungaricum esete. Jóllehet anyakönyveit Veress Endre, több-kevesebb hibával, teljesen kiaknázta, Bitskey István akadémiai doktori értekezésében a hallgatók névsorát egyéb források alapján több helyen is kiegészítette 1782-ig.⁴ Általában mégis elmondható, hogy az anyakönyvek pótlását megcélzó levéltári kutatás nem sok eredménnyel kecsegtethet, legfeljebb alkalmanként néhány adat előkerülésével számolhatunk.

Ilyen, véletlenül előkerült forrásról adok számot az alábbiakban. Az esztergomi primási világi levéltárban található egyik missilis ismeretében választ kaphatunk a címben megfogalmazott kér-

¹ SZÖGI László: *Az olmützi egyetemen tanult magyarországi, erdélyi és horvátországi születésű hallgatók 1576–1850. (Forrásközlés)*. In: *Unger Mátyás Emlékkönyv*. Emlékkönyv Unger Mátyás negyedszázados egyetemi történeztanári működése emlékére, és születésének hetvenedik évfordulója alkalmából. (Szerk. E. KOVÁCS Péter–KALMÁR János–V. MOLNÁR László.) Bp. 1991. 191–225. A közlemény olyannyira jelentős mértékben haladta meg Hellebrandt Árpád múlt század végi kiadását, hogy az mostanra teljesen elavulttá vált. (HELLEBRANDT Árpád: *Az Olmützben tanult magyarok 1590–1664*. = Történelmi Tár 1888. 196–208.) Az egyetemjárás feltérképezésének szükségességének hangsúlyozása, a régi és újabb eredmények, a számos egyéb matrikulakiadás részletes felsorolása helyett azt hiszem elég, ha csak arra a tényre figyelünk, hogy már Fraknói Vilmos külön monográfiát szentelt a kérdésnek az Akadémia pályázati felhívására. (FRANKÓI Vilmos: *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században*. Bp. 1873.)

² Pálffy Géza ismertetését l. *Levéltári Közlemények* (63.) 1992. 1–2, 219–224.

³ Olmütz esetében is tapasztalhatunk egymást kiegészítő eltéréseket az eredeti anyakönyv és a Brünnerben őrzött töredékes másolata között. (SZÖGI: *Az olmützi egyetemen...* 192.)

⁴ VERESS Endre: *A római Collegium Germanicum Hungaricum magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai* Bp. 1917. (Fontes rerum Hungaricum 2.), BITSKEY, István: *Il Collegio Germanico–Ungarico di Roma. Contributo alla storia della cultura ungherese in barocca*. Roma 1996, 203, 204–235.

désre: az olmtüzi anyakönyv szerint 1576. október 16-án beiratkozott, nagyszombati származású Novák Mihály és Thelegdi László előtt volt-e már magyar hallgatója, illetve hallgatói az 1573. február 11-én, XIII. Gergely által alapított egyetemnek?⁵ A viszonylag hosszú és bőbeszédű irat (írója pártfogója iránti hosszas mulasztását volt kénytelen pótolni egyszerre) alkalmat nyújt arra is, hogy egy pillanatra feltáruljanak előttünk az 1570-es évek derekán Morvaországban tanuló magyar diák(ok) életviszonyai, mecenatúrája, tervei. Tudósítást kaphatunk az aktuális városi eseményekről is.

Az 1575. június 18-án, Olmützben kelt levelet a szintén nagyszombati Waigel János írta. A levél címzettje a megszólítás és a tartalom alapján feltehetően az esztergomi főszékeskáptalan egyik tagja, aki Waigel támogatója volt.⁶ Mivel olmtüzi szállásadójának, egy ottani kanonoknak ugyanezen év január 25-én keltezett, az esztergomi főszékeskáptalannak küldött levele – amely egyébként a két testület közötti kapcsolat korai tanúbizonysága⁷ – szintén Waigel írása, biztosra vehetjük, hogy már a szemeszter elejétől, 1574 őszétől lehetett magyar hallgatója az olmtüzi egyetemenek. Ha pedig azt nézzük, hogy Waigel, levele írásakor, hosszas szolgálat után, elköltözött Illicinus kanonoktól annak „morózus volta” miatt egy „magánszállásra”, nagyszombati patrónusától pedig egy római peregrinációra kér pénzt, megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy már 1573-tól, az egyetem megnyitásától tanult magyar diák Olmützben. Ezt megerősíti Waigel merész, mondhatni hányaveti hangneme, ami nem egy kezdő, az idegen környezethez éppen hozzászokó diákocskára vall.

Levelében több nagyszombati diák ottlétére utal („omnium nostrum Tyrnauensium hic mentium”), és szállásadójának szolgálatában „Guilhelmus Canonicus Lutosanus”-on⁸ kívül csak keresztnéven említi Jakabot és Jánost, akit ezek szerint az esztergomi kanonok személyesen is ismerhetett, vagyis részben éppen ők lehettek a mondott nagyszombati diákok. Alátámasztani látszik ezt a meglátást, hogy Illicinus kanonok idézett, 1575. január 25-i levelében szintén megemlékezik Jakab nevű írnokáról, akivel szóbeli üzenetet is küldött, mégpedig az esztergomi nagyprepostnak, Nagyszombatba! Waigel említi még egy bizonyos Mátyás nevű „Hungarus”-t, aki a bécsi egyetemről⁹ jött Morvaországba, hogy „a tudomány iránti szeretetből” azon a vidéken folytassa tanulmányait, és aki Illicinusnak – miután nem átalott hozzá költözni, noha, Waigel tájékoztatása szerint, saját példáját követve a többiek is otthagyták az öreget – azt állította, hogy (sajnos ismeretlen) esztergomi mecénás-kanonokunk rokona.

Röviden summázva az eddigieket: 1575 júliusában, vagyis bő egy évvel az eddig ismertnél, egy diákról, Waigel Jánosról biztosan tudjuk, hogy Olmützben tanult, és valószínűsítettük, hogy már 1574 őszétől, esetleg még régebbtől ott tartózkodott. Vele együtt több nagyszombati diák is volt, talán közülük kettőnek ismert a keresztnéve: Jakabnak és Jánosnak. Hogy a magát kifejezetten nagyszombatinak mondó Mátyás valóban be is iratkozott-e, nem derül ki. Az azonban igen elgon-

⁵ SZÖGI: *Az olmtüzi egyetemen...* 191, 195.

⁶ Primási Levéltár, Archivum Saeculare, Acta Radicalia, Ladula X Nr. 196 (Időrendezett *missilis*-sorozat), I. cs., 211–214. fol. A levél nyomtatott változatát l. alább. Szövegének átírása a humanista helyesírás szabályai szerint történt, néhány sajátosság (névszónáknál, megszólításnál nagy kezdőbetű, „e caudata”, felső indexes rövidítés ottani feloldása) meghagyásával.

⁷ Uo. 201–203. fol., Az olmtüzi kanonok, mivel püspöke javadalmait hosszabb időre *sequestralta*, egy hordó bort kért magyarországi kollégáitól. Illicinusra vö. MKsz jelen sz. 272.

⁸ Ő eszerint a németalföldi Leuze-ben birtokolhatott stallumot. Vö.: *Orbis Latinus*. II. (Szerk. Helmut PLECHL.).

⁹ A bécsi egyetem anyakönyve a környező időszakból csak egy Mátyás keresztnévű Hungarust említi, ő Mathias Seckhel, és 1568. október 13-án kezdte meg tanulmányait. *Die Matrikel der Universität Wien. III. 1518–1579*. (Szerk. Franz GALL–Villy SZAIVERT.) Bécs–Köln–Grác, 1971, 150.

dolgoztató, hogy – mint fentebb láthatunk – a következő évben szintén két nagyszombati születésű hallgató neve bukkan fel az anyakönyvben. A nagyszombatiak száma tehát mindjárt az egyetem első három évében minimum hét körüli, kérdés, hogy ezt a számot kielégítően megmagyarázza-e a földrajzi közelség? Hiszen a nagyobb város, Pozsony, csupán mintegy negyven kilométerrel esett távolabb. Feltehetően a pozsonyinál jóval tehetősebb nagyszombati (esztergomi) káptalan mecénatúrája magyarázza az onnan származó diákok kiugróan magas létszámát a kezdeti időkben.

* * *

Waigel, levele első részében, miután mentegetőzik a késedelmes levélírás miatt, egyfolytában szállásadójára panaszkodik. Aki, ha magába nézne, és emlékezne a sok neki tett szolgálatra, sőt jótéteményre, valamint szóbeli és írásos ígéreteré, bizony semmi oka nem lenne a méltatlankodásra – olvashatjuk a diák háborgásait. A faképnél hagyott kanonok nem állt meg a szavaknál. Waigel elmondása szerint szállásadója, bosszúból, lehetetlenné tette belépését a jezsuitákhoz. Bár előzőleg ajánlást adott számára, volt lakója magyarországi útja alatt a korábban róla mondott kedvező véleményével ellenkezőeket közölt az olmtúzi kollégium rektorával. Waigel visszatérte után nem tulajdonított különösebb jelentőséget ennek, mondván, nem árthat neki a szóbeszéd attól, akinek ajánlására előzőleg bevették a rendbe. Amikor azonban tudomására jutott, hogy a rektornak ezek után komoly kétségei támadtak, vajon tényleg felvegye-e a rendbe, a jelölt úgyszintén elbizonytalanodott. Visszakozását megkönnyítette, hogy – saját elmondása szerint – még sem egyszerű, sem örök fogadalom (probatio és professio) nem kötelezte. A fejleményekről Waigel a zólyomi főesperesnek számolt be, aki Derecskei Török János személyével azonosítható.¹⁰ Mecénását, érdeklődése esetén, hozzá utasította felvilágosításért. Miután valószínűleg nem nagyon alakt büszkélkedni a jezsuitákkal való rövid kacérkodásával, azt kérte, hogy az utóbbi levelében találhatók, ha megismeri, a címzett „örökre temesse el magában”. Kívánsága igen eredményesnek tűnik, mivel ez írásának híján a folytatásról sajnos mi sem tudhatunk meg többet.

Tulajdonképpen céljára ezek után tér rá. A Szentév alkalmából Rómába zarándokló lengyelek példáján felbuzdulva maga is oda akart menni a peregrinusok regulái szerint. Nemcsak a szentek ereklyéinek felkeresése végett, hanem azzal a céllal, hogy azután „valamiképpen” tanulmányait is ott folytassa. Ehhez kérte pártfogójának és az egész esztergomi káptalannak támogatását. Ennek részleteiről a káptalannak írott leveléből olvashattunk volna.¹¹ Rómába bizonyíthatóan csak 1580-ban jutott el, ahol május 8-án a német–magyar kollégium növendéke lett 1582. június 25-ig.¹² A kollégium anyakönyvében a neve előtt álló „Fr.” rövidítés arra utal, hogy a jezsuiták után más renddel is közelebbi kapcsolatba került.¹³

Társairól, annak kivételével, hogy levélírónk a Bécsből odaérkezett Mátyásnak eredeti tervét, hogy az akár koldulásból is megél tanulmányai alatt, a számos „eretnekre” való tekintettel elhibáztottak tartotta, az előbb már szó volt. Az olmtúzi diák, mielőtt figyelmessége jeléül a szolgálata fejében Illicinustól kapott könyv elküldését – mint egyetlen könyvújdonságot az egész, ragállyal

¹⁰ KOLLÁNYI Ferenc: *Esztergomi kanonokok*. Esztergom, 1900. 162–163.

¹¹ A levélnek a káptalan magánlevéltárának néhány szóba jöhető helyén megpróbáltam utánanézni a Magyar Országos Levéltár mikrofilm-tárában, ám hasztalan.

¹² VERESS: *A római Collegium Germanicum Hungaricum...* 2.

¹³ Bitskey István feltételezése szerint ez a rend a pálosoké lehetett. Elképzelhető, hiszen Olmtúzi előkelő helyet foglalt el a pálosok iskoláztatásában. (BITSKEY: *Il Collegio...* 234. Részletesebben Uő: *Magyarországi pálosok tanulmányai a római Collegium Germanicum Hungaricumban. 1602–1782*. Bp. 1994. 7. /Varia Paulina. Pálos Rendtörténeti tanulmányok I. [Szerk. SARBAK Gábor]./)

sújtott tartományban – befejezésül megemlítené, még egy, a helyi kedélyeket felcsigázó eseményről ad hírt. Ez a május 19-én megejtett püspökválasztás volt. Az egyik megválasztott jelölt Adamus Landehius olvasókanonok volt, aki a császár nevében Breslauban a lengyel trónra lépő új uralkodót, a későbbi III. Henrik francia királyt fogadta, a másik jelölt, Daniel Ducius szintén az olmützi káptalan tagjaként lett választott püspök. Waigel vélhetően a pártfogójának érdeklődésére számot tartó híradását azzal folytatja, hogy ez utóbbit, jóllehet megválasztása idején kiközösített eretnek volt, a nép zajos tetszése és harangzúgás közepette nyomban be is iktatták, és a levél írásának idején mindkét püspök már Prágában veszekedett a császár és a pápai nuncius előtt. Hasztalan, hiszen az új olmützi püspök végül Joannes Telocensis lett, aki pápai megerősítését egy évvel később, 1576. május 4-én nyerte el.¹⁴

* * *

Az olmützi tanulmányai alatt az esztergomi káptalan több tagjával szorosabb kapcsolatban álló Waigel János, akinek közreműködésével bepillantást nyerünk az olmützi egyetem magyar hallgatóinak eddig ismeretes legkorábbi időszakába, Rómából való hazatérte után 1585-ben maga is esztergomi kanonok lett. Nem futott be fényes egyházi karriert, mint ahogy ez általában is elmondható a 16–17. században Olmützből tanuló diákokról. Soraikból mindössze heten emelkedtek püspöki rangra: Pyber János, Nagyfalvy Gergely, Simándy István, Borkovich Márton, Püsky János és Tarnóczy Márton. Ivánczy János tinini (knini) püspöknek csupán kánoni kivizsgálási jegyzőkönyve emlékezik meg arról, hogy 1598 körül Grác előtt a filozófiát Olmützből is hallgatta.¹⁵ Waigel káptalanjában csupán az Oltáriszentség kápolnájának rektorátusát és az alörkanonoki tiszteletet nyerte el. Fiatalon halt meg 1595-ben, idézett levele megírása után húsz esztendővel. Nagyszombatban, a Szent Miklós székesegyházban helyezték örök nyugalomra.¹⁶

Olmütz, 1575. június 18.

Waigel János olmützi hallgató az esztergomi főszékeskáptalan ismeretlen kanonokához

(Primási Levéltár, Archivum Saeculare, Acta Radicalia, Ladula X Nr. 196 [Időrendezett *missilis*-sorozat],

1. cs., 211–214. fol. – s. k. levél)

†

[fol. 211.] Admodum R^{everende} Domine et Patrone mi Colendiss^{ime}.

Salutem cum premissa Servitiorum et orationum mearum humilium commendatione. Taciturnitatis meae, vel potius in scribendo negligentiae vitium a me commissum iustissime a Dominatione Tua R^{everenda} corripit, et cum magna mei confusione omnis eiusdem in me humanitatis et benignitatis collata posset averti et extingui memoria, modo suae eadem R^{everenda} Tua Dominatio praedicatae et a multis laudatae, ac a me optime cognitae illius facillimae, et delinquentibus veniam dari solitae naturae, non inspicere virtutes et merita. Licet frequentius eidem meum et servitium et omne gratificandi studium fuit offerendi animus et voluntas, tamen quia ob continuam Domino Illi-cino prestandam obsequiorum consuetam operam, fuit neglecta occasio: mihi parci pe-

¹⁴ *Hierachia Catholica medii et recentioris aevi III.* (Szerk. Guilelmus van GULIK–Conradus EUBEL.) München, 1923. 262. Az új püspököt az előző évi vizsályok lecsendesülése után sikerült megválasztani: „electus a capitulo extincta prius omni controversia inter canonicos ipsius capituli et quosdam aios ad ecclesiam Olomucinsensem nulliter electos desuper orta.” (Uo.)

¹⁵ Archivio Segreto Vaticano, Archivio di Segreteria di Stato, Archivio della Nunziatura di Vienna, Processi dei Vescovi e degli Abbati, N° 41.

¹⁶ KOLLÁNYI: *Esztergomi kanonok...* 188.

to, et in gratiam pristinam revocare, ac me in suam tutelam recipere, mihi que suo auxilio et consilio benigne adesse, ut Dominatio Tua R^{everenda} velit, humillime supplico.

Quoniam non ulterius manere apud Dominum Illicinum decrevi, a quo etiam in privatum hospitium me contuli propter plurimas Causas, et sicut servitoribus fidelibus, ita et Dominis Servos diligentibus scitu dignas quas amplius pati non ob meam intolerantiam, sed eius nimiam morositatem et contentionum pluralitatem non potui. Si prædictus Dominus Illicinus conscientiae suae intima quaeque scrutatus fuisset; si servitorum non dico benefactorum ipsi a me exhibitorum recordatus fuisset: si ditorum, et a se sive oretenus, sive denique per literas promissorum memor fuisset; nullam profecto indignationis et a me abalienationis legitimam habuisset causam; et se iniustissime atque gratis odiis meam fidelitatem prosequutum cognovisset. At quia tempus relinquendi ipsum aderat, quo ego non constitutam inter nos, sed mihi promissam et ex gratia largitam spontaneam mercedem, apud eundem Illicinum requirere cepi, inimicitias nactus sum. Et cum mihi denegatorum antea promissorum, magis ac magis [fol. 212.] haberem rationem, Dominoque Illicino literarum ad me datarum (quibus mercedem copiosam promittit) tenorem in memoriam revocarem; non præmia, sed famae detractionem atque contumeliam accepi. Is enim, qui me R^{everendis} Patribus Iesuitis, in ipso procinctu cum in Hungaria anno præsentis et meorum, et eius negotiorum causa proficisci vellem sollenniter commendavit, antequam rediissem Nebulonem nominavit, propterea, quia nesciret, quid in via mihi evenisset. Redeunt itaque mihi et Collegium intrare volenti mandatum est, quod ego literas portare Illicini verbis contrarias. Ego multa ad haec respondens, inter cætera dixi, non debere eius mihi verbum dolosum nocere, cuius antea patrocinio in eorum Religionem receptus fui; Sed quando intellexi cum Domino Illicino, difficillimum litigare et patri Rectori de me recipiendo dubium nasci, incidit et mihi (p̄r) de ingressu faciendo dubium; præsertim cum nec probationis, neque professionis essem ligatus vinculo. Reliquos si meos vult Dominatio Tua R^{everenda} cognoscere Casus, eos intelliget ex literis, quas ad R^{everendum} Dominum Zoliensem misi, in quibus quae leget, sepulta apud se habeat (oro. Nunc ad id, ob quod hunc hominem isthuc misi, revertar.

Multorum hac devotionis et sacrosanctarum Reliquiarum Romae habitatum visitandi gratia iter facientium Peregrinorum Polonorum exemplo adducto, natum est mihi desiderium idem faciendi. Anni quoque sancti praesentia (quo Ecclesia sancta Passionis Dominicae mysteria, reliquaque miraculis clarissima Romam venientibus in maioris devotionis suscitandae gratiam ostentare consuevit) mihi dictat, ut me eo iuxta Regulas Peregrinorum conferrem: ibique postquam ex visitatione Sacrocanctarum Reliquiarum animus meus satiabitur, studia mea quomodo cunque possim, continuarem. Quoniam autem ad id praestandum difficultatem in me sentio: volui Patriae hoc est Dominationis Tuae R^{everendae} ac totius Ven^{erabilis} Capituli Strigoniensis auxilium implorare. Rogo igitur, et queso, ut facta in praedicto Ven^{erabili} Capitulo mei mentione [fol. 213.] mihi iuxta suae Hunanitatatis et benignitatis placitum Dominatio Tua R^{everenda} clementer velit. Quid autem petere velim, intelliget ex literis ad memoratum Ven^{erabile} Capitulum directis. Faciet Dominatio Tua R^{everenda} rem pietati consonam, et sua persona dignam, mihi que quam gratissimam, qua me sibi in perpetuum devinctet, et me eius patrocinio adiutum, ac studia mea prosequutum fuisse semper profitebor: atque modos, quibus ei vicissim inservire possim, inquirere studebo.

Mathias, non scio, quo fato compulsus, extra omnium nostrum Tyrnauensium hic manentium spem, Vienna huc venit, dicens se velle in aliqua Academia his in partibus sua studia prosequaturum, etiamsi querere panem mendicando debeat. Ego difficultatem huiusmodi vitae gerendae inter hos centuplices Haereticos ipsi exposui, atque causam ob quam a Dominatione Tua R^{everenda} discessisset exquisivi, qui non aliam, quam literarum amorem esse dixit. Eum videns Illicinus alloquutus

est, vias [?] unde? et quid hic acturus esset, inquirens: Ille se Hungarum Tyrnauiensem, Dominationi Tuae R^{everende} sanguine iunctum affirmavit. Hic (sicut solet plerosque Iuvenes studiosos pauperes apud se tenere, quibus promittit multum, multum viaticum) eum recepit; cuius nunc servitio utitur; nam ex 4. Servitoribus Ioannes et Guilhelmus Canonicus Lutosanus in Hercinia silva a latronibus spoliatus discesserunt, quos Iacobus sequetur: Ut igitur Dominatio Tua R^{everenda} sciat eum hic esse, haec adiungenda putavi.

<XXVIX> 19^a Maii Olomucenses Episcopi electi sunt duo; unus R^{everendus} Dominus Adamus Landehius natus Nobilis Wratislaviensis Lector Olomucensis vero Canonicus, qui et Serenissimum Galliarum atque Poloniae Regem Wratislaviae Imperatoris nomine excepisse dicitur; qui ipso die electionis, cum suis Electoribus ex Capitulo discessit. Alter R^{everendus} Dominus Daniel Ducius Can^{onicus} [fol. 214.] Olomucy natus (qui excommunicatus electionis tempore [haereticus]) est electus, et a suis Electoribus sub pulsu maioris Ca[mpanae] Te Deum laudamus canendo, in maximo populi concursu est intronizatus et installatus. Iam ambo Praegae coram Imperatore et S^{ancitissimi} Domini Nostri Nuncio litigant. (Publica scribo.)

Mitto Admonitorem observantiae in te meae (R^{everende} mi Domine) libellum Illicini mihi pro labore (quem in eius impressione habui) donatum. Nihil enim aliud novi, hac in Piccardica contagione infecta Provincia, nunc inveniri potest. Quod reliquum est, cupio Dominationem Tuam R^{everendam} diu bene feliciterque valere: Cuius protectioni me meaque studia diligentissime commendo. Datum Olomucy die <XXV>XVIII^a Iunii. Anno Domini MDLXXV^o.

Dominationis Tuae R^{everende}

Addictiss^{imus} Ser^{vitor}

Ioannes Waigel Tyrnauiensis propria manu

TUSOR PÉTER

Petrus Petschius, protestáns hitvitázó. A nagy 17. századi hitvitázó irodalom korszakából maradt ránk egy latin nyelvű vitairat, bizonyos Petrus Petschius neve alatt. Címe: *Malleus penicvli papistici* ..., nyomtatták Kassán 1612-ben.¹ A címlap a szerzőről annyit közöl, hogy „minister ecclesiae freywaldensis”, azaz Frivald község lelkipásztora. A röpirat az 1610-es, a katolikus egyháztól való elszakadást kimondó zsolnai evangélikus zsinat téziseit védi Pázmány Péterrel szemben, a pápistaságot pörölyözve. A jelenkori irodalomtörténet hajlik arra, hogy a szerző nevét álnévnek tartsa, nem létező személynek, az igazi szerzőt Eliaš Lániban keresve, aki 1608-tól bicsei főlelkipásztor volt.

Míndezzel szemben Petschius ténylegesen élt. Frivald (ma: Rajecká Lesná) 2000 lakosú község Rajectől néhány km-rel délre, a zsolnai kerületben (Okres Žilina). A falu 12. századi német alapítás, lakosai a 16. századra nagyrészt elszlovákosodtak. Saját temploma van, de a rajeci plébániának csak filiája. Régi Mária-kegyhely, máig is az, kegyszobra 1500 körüli. A 16–18. században a lietavai uradalomhoz tartozott, amelynek urai 1535-ben a Kosztkák lettek, akik protestánsok voltak és Szapolyai János hívei. Egy évvel később a szomszéd vágbesztercei uradalom urai, a Podmaniczkyak, Ferdinánd király hívei betörték erre a területre és spanyol lándzsásaik Frivaldot is feldúlták. Mindezek – némi kezdeti ellenérzés után – a falu lakosait a protestantizmus felé közelítették. Ám a falu kegyhely volta ellene állt a reformációnak. 1560 táján Rajec protestáns lesz, Frivald önállóvá válik.

¹ Régi magyarországi nyomtatványok. Bp. 1983. II. 159.

Lietava uradalma házasság révén Thurzó Ferencé lett, úgy tűnik, néhány évtizedig sem Rajecen, sem Frivaldon nem volt pap. 1574-ben Thurzó György lesz az utóda, a protestantizmus oszlopa. Rajecre 1597-ben helyezi el az első protestáns lelkészt. Ezzel körülbelül egyidőben Frivald soltészcsaládjától az ősi templomot hordó felket elcserélve kezébe veszi a kegyúri feladatkört.

Frivald is, Rajec is ellene van a Thurzóknak, akik a biccei nászpalota építkezésével hihetetlenül kizsákmányolták jobbágyaikat, és a tisztartóikkal is igen kegyetlenül bántak. Amikor 1606 tavaszán Bocskai hajdúi felgyújtják Thurzó György biccei székhelyét, melléjük állnak. Ám a bécsi béke értelmében ezt Thurzó nem torolhatja meg.

Szintén 1606-ban hal meg a község soltész bírói családjának a feje, Frivaldszky János, (sz. 1545 körül). Ő úgy lett a Thurzók bizalmasa, és az 1570-es évek elején a lietavai vár provisorja, hogy a protestantizmushoz szegődött. Thurzó 1583-ban Rudolf királytól címeres levelet szerez a részére. A további évek során egyre nagyobb bevételt igényelve hajszolja, ezért mikor a protestáns Thurzó 1592-ben katolikus szertartással veszi feleségül Czobor Erzsébetet, nála keresve támaszt, visszahajlik a katolicizmushoz. Ám Thurzóné a reformáció felé kezd hajlani, 1601-ben börtönbe zárják Frivaldszkyt, ahonnan csak birtoka egyharmadának elzálogosításával szabadul ki 1604-ben.² Egy időre esik halála, a hajdú betörés, majd Peter Petschius protestáns lelkész beiktatása Frivaldon. Petschius valóságos személy, említi egy kortárs, Reviczky János 1543–1658 közti időre terjedő feljegyzéseiben,³ sőt Petschiustól 1606-tól frivaldi keltezésű levél maradt fenn, amit Thurzónak írt.⁴

Helyzete nem volt nyugodt, mert felettese, Johann Nozitiusz 1607. decemberében a frivaldiak összeesküvéséről ír Thurzónak.⁵ 1611-ben távozik Frivaldról, ezután egy évvel adja ki elkeseredett röpiratát a pápisták ellen. Tovább nem tudni róla semmit.

Egyébként az őt 1611-ben követő Jan Lang lelkipásztor is hívei lázongása miatt („sub revolutionibus”) szintén súlyos üldözést („persecutio pernicosa”) él át, ő sem sokáig marad.⁶ E Lang és Láni rokonok is lehetnek, tekintve, hogy a korabeli szlovákban a „g” „j”-nek hangzott. Eliaš Láni lehet ugyan az irat inspirátora, de a szerzőséget egy létező személytől nem lehet elvitatnunk.

ID. FRIVALDSZKY JÁNOS

Köleséri Sámuelnek szóló ajánlás J. J. Scheuchzer svájci orvos könyvében. Johann Jakob Scheuchzer svájci orvos és természettudós *Herbarium Diluvianum* címmel Zürichben megjelent ősnövénytanai kézikönyvének 2. kiadásában (1723), a tizenegyedik táblán a következő ajánlás olvasható:

III. D.ⁿ Samueli Kölesero de Keres-er, Secretario Guberniali Caesareo-Regio Principatus Transylvaniae. Magyarul: A kiváló Kereséri Köleséri Sámuel úrnak, az Erdélyi Fejedelemség császári-királyi kormányzszéki titkáranak.

² Mindenről részletesen: Frivaldszky családtörténet, Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár Fol. Hung. 3631, 1996. évi változat, 7, 20–21, 24, 26–28, 31.

³ FABO András: *Codex Evangelicorum ... I.* Pest, 1869. 3.

⁴ Štátny Archív, Býtča, Thurzovska Korrespondancia, II–P/31.

⁵ Uo. II–N/27.

⁶ FABO András: *Monumenta ...* 1861. III. 125.

Hogyan került a svájci orvos munkájába az erdélyi főhivatalnoknak¹ szóló dedikáció?

Johann Jakob Scheuchzer (1672–1733) orvosi és természettudományi tanulmányokat végzett Altdorfbán és Utrechtben, valamint matematikát tanult Nürnbergben. Szülővárosában, Zürichben orvosi gyakorlatot folytatott és később matematikát is tanított. A városi könyvtár, majd a természettudományi múzeum igazgatói tisztét is ellátta. Tudományos hírnevét ősmaradványgyűjteményével már fiatalon megalapozta.²

Hatalmas publikációs tevékenységet fejtett ki. Számos kiránduláson – abban a korban inkább expedíciónak lehetne nevezni – kutatta ki a Svájci-Alpok természetrajzát (*Helvetiae stoicheiographia*, 1716–1718). Elhíresült munkája a *Homo diluvii testis* (1726), melyben az özönvízben elpusztult ember csontvázát vélte felismerni. Erről Cuvier közel egy évszázaddal később, 1811-ben mutatta ki, hogy óriás szalamandra maradványa. *Herbarium diluvianum* (1709, 1723) című munkája révén az ősnövénytan megalapítójának tekintik.

A két kiadásban is megjelent munka a világ első paleobotanikai kézikönyve.³ Első kiadását tíz, a bővített másodikat tizennégy rézmetszetű tábla illusztrálja. A táblák különböző földtörténeti korokból származó növényi fossziliákat mutatnak be, valamint olyan képződményeket, amelyeket akkoriban növénynek tartottak (pl. korallok, mangándendrit). Szokatlan módon minden egyes tábla alján valamilyen prominens személyiséghez címzett ajánlás olvasható; az utolsón szerepel Koleséri Sámuel neve. Kik voltak Koleséri társai a megtiszteltetésben?

1. Thomas Tenison canterbury érsek,
2. Isaac Newton, a Royal Society elnöke,
3. Jean-Paul Bignon párizsi apát, a királyi könyvtár igazgatója,
4. Peter Valkenier, Németalföld követe Svájcban,
5. Maurice Emmet angol lovag,
6. John Woodward orvos, a londoni Gresham College professzora,
7. William Sherard szmirnai angol konzul,
8. Antonio Vallisneri padovai orvosprofesszor,
9. Caspar Escher zürichi ducentumvir,
10. Salomon Hirzel zürichi ducentumvir,
11. Hermann Boerhaave leideni orvosprofesszor,
12. Garidel aix-i orvosdoktor és professzor,
13. Eberhard Friedrich Hiemer teológus, württembergi udvari tanácsos,
14. Koleséri Sámuel erdélyi kormányiszéki titkár.

¹ Ifj. Koleséri Sámuel (1663–1732) hollandiai egyetemeken szerzett filozófiai, teológiai és orvosi képesítést. Nagyszébenben volt orvos; 1700-tól az erdélyi bányák főfelügyelője. A londoni Royal Society első magyar tagja (MKsz 1989. 3. sz. 283–287). Széles körű műveltséggel rendelkező, teológiai, orvosi, történeti, matematikai és államismereti műveket publikált. Létrehozta kora Magyarországnak legnagyobb, közel négyezer kötetes könyvtárát, melyben a kortárs nyugati természettudományos munkák is nagy számban kaptak helyet (BERTÓK Lajos: *Koleséri Sámuel könyvhagyatéka*. = Könyv és Könyvtár 1955. II. 5–330). Szinte egész Európával levelezett, a Havasalföldtől Pétervárig és Londonig. (JAKÓ Zsigmond: *A XVIII. század eleji román művelődési élet és a korai német felvilágosodás kapcsolatai Koleséri Sámuel levelezésének tükrében*. = NyÍtudK 1969. 56–66.)

² PILET, P. E.: *Scheuchzer, Johann Jakob*. In: *Dictionary of Scientific Biography*. Szerk.: GILLISPIE, C. C. New York, 1975. 12. 159. FISCHER, Hans: *Johann Jakob Scheuchzer, Naturforscher und Arzt*. = Neujahrsblatt der Naturforschenden Gesellschaft in Zürich (175.) 1973. 168.

³ PEYER, Bernhard: *Johann Jakob Scheuchzer's Herbarium Diluvianum*. = *Eclogae Geologicae Helvetiae*, Basel, 1944. 457–459.

A kötet eleji, szokásos dedikáció pedig François Xavier Bon-nak, a montpellier-i akadémia elnökének szól.

A társaság meglehetősen 'vegyes'. Mégis, hogyan kerültek ezek az emberek egy kötetbe? A többség láthatóan tudós: professzor, akadémikus, könyvtáros. Akiről ez nem egyértelmű, annak tudományos érdeklődése némi utánjárással kideríthető. Tenison érsek saját költségén küldött természettudományi gyűjtőexpedíciót Amerikába.⁴ Valkenier követ Woodward híres londoni ásvány- és ősmaradványgyűjteményének egyik legszorgosabb gyarapítója volt.⁵ Sherard konzul (az ajánlás szerint 'a botanika fejedelme') maga is szorgos gyűjtő és cserepartner.⁶ Hiemer tanácsosnak ősmaradványgyűjteménye volt, és maga is publikált. Köleséri kormányiszéki titkár *Auraria Romano-Dacica* (1719) című könyve az erdélyi aranybányászatot tárgyalja. Gyűjteményéből Nummulites-t (Szent László pénze) küldött Scheuchzernak.⁷ Escher és Hirzel ducentumvirekről és Emmett lovagról nem tudtam közelebbit kideríteni. Emmet kivételével Scheuchzernak a többiekkel való levelezése fennmaradt.⁸

Scheuchzer tehát tudóstársainak dedikálta *Herbarium Diluvianum* c. művét. Köleséri Sámuel kormányiszéki titkár, a scheuchzeri 'tudós társaság' levelezője, a soknemzetiségű európai természettudományos körök megbecsült és elismert tagja volt.

KÁZMÉR MIKLÓS

Czvittinger Dávid levele 1735-ből. A szakirodalom Czvittinger Dávidot mint a *Specimen Hungariae Literatae* szerzőjét tartja számon. Életéről keveset tudunk. A legrészletesebb életrajz, s minden későbbi biográfia forrása, Szinnyei József munkája,¹ melynek adatai többnyire a selmecebányai városi jegyzőkönyvből valók.² Azonban ez az életrajz sem teljes, Czvittinger fiatalkoráról, külföldi tartózkodásáról viszonylag részletesen ír, a hazaérkezését követő időszakról azonban szinte semmit.³

Czvittingerről szóló későbbi tanulmányokban csak lexikonjáról olvashatunk, életével kapcsolatban új adatot, kutatási eredményt nemigen találunk. Az írói lexikon elkészítésének körülményeit Tarnai Andor tárta fel, ő közölt néhány új életrajzi adatot, például kik hatottak rá, kikkel találkozott, kikkel levelezett és tartott fenn személyes kapcsolatot Czvittinger, valamint milyen

⁴ LEVINE, Joseph M.: *Dr. Woodward's Shield: History, Science, and Satire in Augustan England*. Ithaca, 1991. 99.

⁵ PRICE, D.: *John Woodward and a surviving British geological collection from the early eighteenth century*. = *Journal of the History of Collections* 1989. 79–95. Valkenier több mint kétszáz ásványt és ősmaradványt küldött Woodwardnak Svájcból.

⁶ TOROSIAN, Carolyn D.: *Sherard, William (1659–1728)*. In: *Dictionary of Scientific Biography*. Szerk.: GILLISPIE, C. C. New York, 1975. 12. 394–395.

⁷ VÖRÖS Imre: *Iff. Köleséri Sámuel levele Scheuchzer zürichi professzorhoz*. = *ItK* 1983. 527–529.

⁸ STEIGER, Rud.: *Verzeichnis der wissenschaftlichen Nachlass von Johann Jakob Scheuchzer (1672–1733)*. = *Beiblatt zur Vierteljahrsschrift der Naturforschenden Gesellschaft in Zürich*. 1933. 21, 1–75. Köleséri levelezését lásd: Jakó Zsigmond: *Köleséri Sámuel tudományos irodalmi levelezése*. (megjelenés alatt).

¹ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1983. II. 556.

² A városi jegyzőkönyv adataiból tudható, hogy Czvittinger 1706-ban adósságot hagyott hátra Tübingában. Az altdorfi egyetem közlése alapján – amelyet a városi jegyzőkönyvben szintén rögzítettek – tudható, hogy 1713-ban szökött meg az adósok börtönéből.

³ Szinnyei megemlíti egy kérvényt, amelyet Czvittinger saját kezével írt 1730. június 4-én, s amely levél szintén a városi levéltárban található.

értelmiségi körök támogatták a *Specimen* szerkesztése, létrehozása során; vizsgálódása azonban főként a külföldi tartózkodás idejére irányul.⁴

Czvittinger Dávid a *Specimen* megírását követően – a szakirodalom mai állása szerint – historia litterariával tovább nem foglalkozott, visszavonult Selmecbányára, s ott töltötte élete hátralévő részét. Ezt támasztja alá a Szinnyei által említett levél 1730-ból.⁵ Ezt a feltételezést erősíti az itt közölt levél is, amelyet 1735. július 5-én írt, szintén Selmecbányán.⁶ Bár Czvittinger kézírását nem ismerjük, a külzetre írt feljegyzések,⁷ valamint a kézirat külső formája alapján gyanítható, hogy eredeti levélről van szó. Ez a dokumentum újabb adalék Czvittinger Dávid hiányos biográfiájához, „melynek megírását elmulasztották azok, kik munkáját forrásul használták”.⁸

Perillustris atqve Generose Domine, Domine mihi honorande.

Quod hominibus familiare sit errare, id etiam nobis hesterna die contrahentibus, pariter et Domino Concipistae contigit, propter plurium in aedibus Vestrae Dominationis Perillustris advenientium et abscedentium domesticorum excitatum strepitum loqvetae, qvem errorem omissionis in concepto Contractu a Domino Pribis commissum, hodierno demum tempore matutino accuratius perlegens, dolenter animadverti; nempe quod terminus solutionis currere debeat, non a dato subscripto 4. diei Junj, sed jam a Festo Sancti Georgii huius currentis Anni. Cum itaqve in meo horto die Solis cum Vestra Dominatione Perillustri coram testibus ita convenerim, et intuitu illius etiam, tum messis jam instantis, tum alios quoscumqve proventus a subditis Szuchaniensibus jam hac aestate colligendos cesserim; ideo necessum habui, aliud Exemplar nostri Contractus, per Dominum Pribis curare describere, in quo nihil penitus mutavit, saltem haec omnia verba complevit... Ex solutionis computatio a praeterito festo Sancti Georgii fiat, qvemadmodum Vestra Dominatio Petrillustris ipsa id legendo facile agnoscere poterit, in hocce litterali Contractu, qvem festinanter ecce per expressum tabellarium transmitto, officiose se rogans, dinetur illum ipsum recenter Nominis sui subscriptione atqve sigilli impressione per Eundem hunc hominem mihi remittere. Pro quo praestando favore, Me ad recipitocam benevolentiam et promptitudinem exercendam offero, tanquam

Donnationis Vestrae Perillustris

Schemnicii die 5. Julj. 1735.

servum paratiss[im]um
David Czvittinger.

NB. Vitiosum prius Exemplar collaceratum igni injecimus.

Magyarul:

Nemes és Nemzetes Uram, tisztelendő Uram!

Mínthogy az emberektől nem idegen a tévedés, ez történt velünk is a tegnapi szerződéskor, s hasonlóképpen a fogalmazó Úrral. Az Uraságtok házában jövő-menő több házbéli élénk fecsegés miatt a szerződés megfogalmazásakor Pribis Úr kiha-

⁴ TARNAI Andor: *Egy magyarországi tudós külföldön. (Czvittinger és a Specimen.)* = ItK 1993. 16–38.

⁵ L. 3. jegyzet.

⁶ A levél az esztergomi prímási levéltárban található, az Ipolyi-gyűjteményben, 32. doboz, 18.

⁷ A levél verzóján éves (1738–1744) elszámolásra vonatkozó adatok találhatóak.

⁸ SZINNYEI: *i. m.* 558.

gyott valamit, melyet végül is a mai délelőtt pontosabban végigolvasva fájdalmamra észrevettem, ugyanis, mivel a fizetés határidejét korábbra kell tenni, így az nem az aláírt június 4-i naptól, hanem már folyó év Szent György napjától⁹ érvényes. Ezt követően vasárnap a kertemben tiszteletreméltó uraságokkal tanúk jelenlétében úgy egyeztem meg, s arra nézvést hagytam meg, részint a már sarkunkban levő aratást, részint egynémely más termés még ezen a nyáron történő begyűjtését a Szuchán élő alattvalóktól; ezért szükségesnek tartottam szerződésünkről egy újabb másolatot íratni Pribis Úrral, melyben semmit sem változtatott meg, csak ezeket a kihagyott szavakat pótolta. A fizetés a már elmúlt Szent György napjától legyen, miképpen tiszteletreméltó Uraságtok annak elolvasása közben könnyen ráismerhet éppen ebben az írásos szerződésben, melyet sietősen íme most, a kijelölt levélvivővel átküldök, kötelességtudóan kérve, méltóztassék azt íziben nevének aláírásával és pecsétjének rányomásával ugyanezen ember révén visszaküldeni. Eme szívesség fejében készségesen ajánlom magamat, a viszont jóakarát gyakorlatására, mint az Uraságtok

Selmecebánya, 1735. július 5.

legkészségesebb szolgálja
Czvittinger Dávid

NB Az előbbi hibás példányt széttépve tűzbe vetettük.

BAJÁKI RITA

A Beleznay család tagjairól megjelent sírversek és temetési gyászbeszéddek. A *Magyar Könyvszemle* 1966/2. számában megjelent egy írás a Beleznay család könyvtárának, a „Bibliotheca Beleznaiana”-nak XVIII. század végi árveréséről.¹ Ebben a tanulmányban a Beleznay Sámuel által 1795-ben árverésre bocsátott mintegy 2500 kötetes, és a család több generációja által összegyűjtött könyvtár nyomtatásban is megjelent árverési katalógusával ismerkedhettünk meg. (A könyveket végül a Sárospataki Református Kollégium vásárolta meg.)

A könyvtár tulajdonosáról, beleznai és pilisi Beleznay Sámuelről annyit kell még megjegyeznünk, hogy irodalmi tevékenységet is folytatott. Az utókor számára fennmaradt műve, a *Carmen auctore S. I. b. de Beleznay compositum cum anno 1805. XI. cal. maii apud suam majestatem sacratiss. Vindobonae servitium camerarii pietate clientelari auspicaretur additum et carmen idiomate patrio* 1805-ben, Pesten jelent meg nyomtatásban.²

Beleznay Sámuel nem sokkal könyvének megjelenése után, még ugyanabban az évben – az öt évvel korábban, 1800-ban elnyert báróságot követően – grófi rangra emelte az uralkodó.

A főnemesi cím elnyerésével a Beleznay család további emelkedése – amely Sámuel nagypapjának, Beleznay János altábornagy katonai sikereivel kezdődött és amely nagybátyja, Beleznay Miklós tábornoknak a protestáns egyházpolitika terén kifejtett jelentős tevékenységével folytatódott – biztosítva látszott.

Tizenhárom évvel később azonban ez a folyamat megakadt, a család társadalmi helyzete gyökeresen megváltozott. 1818. július 5-én ugyanis Beleznay grófot saját, Sámuel nevű fia

⁹ Április 24.

¹ BARCZA József: *Egy felvilágosodás kori magyar főúri könyvtár árverése.* = MKsz 1966. 2. sz. 145–152.

² PETRIK Géza: *Magyarország bibliographiája 1712–1860.* I. Bp. 1888. 218.; SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái.* I. Bp. 1891. 788–789.; *Új Magyar Irodalmi Lexikon.* I–III. (a továbbiakban ÜMIL.) Bp. 1994. I. 179.

agyonlőtte. Az ifjú gróftot pedig ezért a tettéért egy évvel később, 1819. június 21-én Pesten kivégezték.³

Ezzel az utóbbi eseménnyel jutottunk el jelen tanulmány témájához, a Beleznay család tagjairól írt és nyomtatásban is megjelent sirverseihez és temetési gyászbeszédeihez, prédikációihoz.

A XVIII. és XIX. században – leginkább a főúri családok körében – igen népszerű és ezért gyakran nyomtatásban is megjelenő ilyen típusú irodalmi munkák közül ez ideig hét darab olyat sikerült felkutatnom, amelyek a Beleznay család valamelyik tagjáról szólnak. A hét irodalmi alkotás azonban csupán három személyről, az 1754-ben elhunyt Beleznay János altábornagyról, az ő elsőszülött fiáról, az 1787-ben elhunyt Beleznay Miklós tábornok, református főgondnokról, illetve Beleznay János másik fiának, Mihály alezredesnek az unokájáról, az 1819-ben kivégzett ifjabb Sámuel grófról szólnak. Szerzőikben közös, hogy valamennyien protestánsok – ezen belül pedig a hétből hat református vallású – és általában egyházi emberek, lelkészek, tanítók voltak.

Tudomásom van még egy, a neves piarista szerzetes-író, Horányi Elek által – Beleznay Miklós tábornokról – írt epitáfiumról is, amelyről azonban még nem sikerült kiderítenem, hogy nyomtatásban, vagy csak kéziratban maradt-e fenn. Létezéséről a néhány éve elhunyt Csilló Mihálynak, Pilis történetéről írt könyvéből szerezhetünk tudomást, de bővebb adatot a szerző sajnos nem közöl.⁴ A Csilló Mihály által említett mű címe a következő:

„*GENERÁLIS BELEZNAV Úr Ó Excellentziájának Epitáphiuma, mellyet írt ama mindeneket részrehajlás nélkül szeretni és tisztelni tudó nagy érdemű tudós Professzor HORÁNYI ELEK Úr Pesten; ki-is noha a R. Katholika Anyaszentegyháznak egy keresztényi módra buzgó tagja, még is a más hiten lévőket is felebaráti szeretettel ölelgetvén, azoknak illő, igen ditséreteket meg-szokta adni...*”

Ezen kívül a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményben is található egy rövid sírvers, amely Beleznay Miklós és Podmaniczky Anna Mária fiatalon, 1757-ben elhunyt, Mária nevű lányának a temetésére íródott.⁵ A névtelen szerző által írt alkotás címe:

„*Atyafiság könyvezési mellyekkel 'a Nagyságos Szép és Nemes Reményű MARIA BELEZNAV KIS ASZSZONYNAK korán való Temetkezésénél ázódtak két Meg-sebhedt szívű Atyafiai Aszódon szent György Havának 15 napján. M. D CC LVII. eszt.*”

Végezetül – mielőtt rátérnénk a címben szereplő művek ismertetéséhez – szeretnék még megemlíteni egy 1864-ben íródott rövid verset is, amely ugyan nem tartozik a klasszikus értelemben vett sírversek közé, de ugyanarról a témáról emlékezik meg. Ez a vers a világtalan költőnő, gróf Beleznay Luiza alkotása, amely unokabátyjának, a fiatalon elhunyt gróf Beleznay Mihály had-

³ A Beleznay család történetéről I.: ÁLDÁSY Antal–CZOBOR Alfréd: *A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címereslevelei*. III. Bp. 1937. 262., VI. 1940. 542–543., VII. 1941. 105–108.; CSILLÓ Mihály: *Pilis története*. Pilis, 1994. passim.; KEMPELEN Béla: *Magyar nemesi családok*. II. Bp. 1911. 47–48.; KŐSZEGHI Sándor: *Nemes családok Pestvármegyében*. Bp. 1899. 34.; *Magyar Nemzetségi Zsebkönyv. Főrangú családok*. I. Bp. 1888. 39–40.; NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. I. Pest, 1857. 281–284., Pótlék kötet. Pest, 1868. 126.; NYÁRY Pál: *Familia comes Beleznav de Belezna et Pilis*. = Magyar Családtörténeti Szemle 1937. 177–182.

⁴ CSILLÓ: *i. m.* 126.

⁵ A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteménye. Kézirattár. K-O. 166. 1–4.

nagynak állít emléket. A nyolc soros vers – amelynek címe „Beleznay Mihály gróf halálára” – 1868-ban jelent meg a költőnő, *Éji virágok* című kötetében.⁶

Az Országos Széchényi Könyvtár (1–3., 5., 6/1–4. kiadás, 7.), a budapesti Egyetemi Könyvtár (4.) és a Békés Megyei Levéltár könyvtárának (6/5. kiadás) állományában a következő hét – a Beleznay család tagjairól szóló – nyomtatásban megjelent sírvers és temetési gyászbeszéd található:

1. *Az halálnak minden emberekkel egy-aránt köz-vóltáról való rövidelmelkedés, melyet néhai jó emlékezetű méltóságos generális Beleznai BELEZNAI JÁNOS fő-úr, Felsőes Koronás Királyunk, és Tsászárnénk egy Generál-Feld-Marechal Leutnantjának, és egy Lovas Nemes Magyar Regementnek Vitéz Colonellusának meghidegedett Teste Eltemetetésének alkalmatosságával Vitte, és mondott CSÁTHI DÁNIEL, A' Helvétika Confession-lévő Nagy Körösi Eklésiában a' Krisztus Jesusnak egyik együgyű Szo'gája, és a' Duna mellyékén azon Confession-lévőknek supetintendense.*

Pilisen, az Úri Házak első Udvarában, M. DCC. LIV Esztendőben, Karátson Havának 8 dik Napján.

A fenti 28 oldalas gyászbeszéd – amely 1754. december 8-án, Beleznay János pilisi temetésén hangzott el – Budán, 1758-ban jelent meg nyomtatásban, Landerer Ferenc Lipót nyomdájában.⁷

Szerzője, Csáthi Dániel 1703-ban született az Abaúj vármegyei Szikszón. 1731-től református lelkész, majd 1752-től a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke. Mint ilyen hunyt el 1757. január 24-én. Beleznay Jánosról írt gyászbeszéde az egyetlen nyomtatásban fennmaradt műve.⁸

2. *Oratio Qua Viri, De Patria Optime Meriti, Excellentissimi Atque Illustrissimi Domini Domini JOANNIS BELEZNAI de BELEZNA Generalis Campi Mareschalli Locumtenentis, Uniusque Legionis Equestris Ordinis Hungarici, dum fuit Colonelli Proprietarii Eunerii parentauit Stephanus Gozon, Scholae Ketskemetiensis H. C. A. Rector.*

Pilisii, Anno M. DCC. LIV. a. d. Id. Decembris.

Ez a 27 oldalas oráció, vagy más néven szónoklat ugyancsak Beleznay János altábornagy 1754. december 8-i – „6. Id. Decembris” – temetése alkalmából született és ugyanakkor és ugyanott került kinyomtatásra, mint a Csáthi-féle gyászbeszéd.⁹ Szerzője, Gózon István református lelkész, aki 1754-ben mint tanár működött Kecskeméten. Később lelkészkedett Csökmön, Cecén és Patajon. Életét mint egyházkerületi jegyző, 1790-ben fejezte be. Neki is ez az egyetlen olyan nyomtatásban megjelent műve, amelyről tudomásunk van.¹⁰

3. *Bútszóztató versek mellyeket néhai m. b. Test-vér bátyjának, méltóságos generális BELEZNAI MIKLÓS úrnak utolsó tisztességének meg-adására kevés órák alatt készíttetett BELEZNAI MIHÁLY obrist leitinánd's mellyeket ugyan Pilisen az Évangyélikusok Templomában Böjt-elő Havának XI dik napján MDCCLXXXVII dik esztendőben élő nyelvel el-mondot TÚRÓS PÉTER az Ó-Budai Reformáta Eklésiának Prédikátora.*

⁶ *Éji virágok*. Költeményfüzér. Tollba mondta: gróf BELEZNAI Luiza. Pest, 1868. 95.

⁷ PETRIK: i. m. I. 457.

⁸ SZINNYEI: i. m. II. Bp. 1893. 205–206.; *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Szerk.: LADÁNYI Sándor. (a továbbiakban: Prot. lex.) Bp. 1977. 121.

⁹ PETRIK: i. m. 1/2. Bp. 1888. 922.

¹⁰ SZINNYEI: i. m. III. Bp. 1894. 1327.

Beleznay Miklós tábornok 1787. január 11-én, Pilsen való eltemetésére ez az egyetlen versben elkészített megemlékezés. A 18 oldalas sírvers ugyanebben az évben jelent meg Győrben, a Streibig József-féle nyomdában.¹¹ Szerzője az elhunyt testvéröccse, Beleznay Mihály alezredes (1728–1789) volt.¹² Magát a sírverset azonban Túrós Péter, az óbudai református egyházközség lelkésze olvasta fel a emetés alkalmával.¹³

4. *Pohřebnij Kázanj nad Smrtj Welkomožného někdy Pána, Pána BELEZNAI MIKULÁŠE DE BELEZNA, Geho Hasnosti Cýsařsko-Králowské a Aposstolké Skaw. Rządu Rytířstého Generál – Wacht – Mistra, dne Dewatenáctého Měsýce Ledna bkahoskaweně w Pánu zesnúkého, z' Tertu I. Kn. Mogzissowé 5, 24. w den gedenáctý Měsýce Vnora w Chrámě Pilisském wykonané Roku Páně 1787, skrze Zacharyás-se Gegus Cýrkwé Albertské Ewangelické Sl'. Bož. Kazatele, a Welebn. Bratrstwa Pesstansko Békesského Notáriusse.*

Szintén Beleznay Miklós 1787-es halálakor született ez a 38 oldal terjedelmű, szlovák nyelvű és gót betűkkel kinyomtatott emlékbeszéd, amely Pozsonyban jelent meg, Wéber Simon Péter nyomdájában.¹⁴ Szerzője az evangélikus Gegus Zakariás volt, aki hosszú évekig lelkészkedett a Pilishez közeli Albertiben. Gegusnak csupán ezt az egyetlen irodalmi munkáját ismerjük.¹⁵

5. *Halotti prédikáció, melyeket néhai méltóságos generális BELEZNAY MIK-LŐS úrnak, a' Duna-mellyéki Venerábilis Superintendentiának Fő Curátorának, utolsó tisztességének meg-adására, Böjt elő Havának XI dik Napján MDCCLXXXVII dik esztendőben Pilsen, az Evangyélíkusok Templomában, nagy számú Nemesség-nek, 's minden rendben lévő Halgatóknak jelen léteben élő nyelvel el-mondott. Pétzeli Jó'sef Rév-Komáromi H. C. lévő Prédikátor.*

Ez a Beleznay családdal kapcsolatos és a győri Streibig-féle nyomdában készült temetési prédikáció két szempontból is kiemelkedik a többiek közül.¹⁶ Egyrészt terjedelme miatt, amely 50 oldalt tesz ki. Másrészt szerzőjének személye miatt. Idősebb Péczeli József ugyanis a XVIII. századi protestáns egyházi irodalom egyik legkiemelkedőbb alakja volt. A Putnokon, 1750-ben született Péczeli mint a Dunántúli Református Egyházkerület főjegyzője hunyt el Komáromban, 1792. december 4-én. 23 önálló irodalmi alkotást hagyott hátra maga után, de mint az első magyar tudományos folyóirat, a *Mindenes Gyűjtemény* szerkesztője is sokat tett a hazai irodalmi életért.¹⁷

6. *G. B... S... Koporsó Versei. A' Síró Felek' vigasztalására úgy minden Keresztény Szüléknek (Fijaik' és Leányaik nevelésében) oktatására írta. Hód víz parton született Szinyei Farkas András Udvari Poeta.*

Ez a Pesten, 1819. június 21-én kivégzett ifjabb gróf Beleznay Sámuelről szóló és 17 fejezetre osztott sírvers több kiadást is megélt. A Petrik-féle könyvészeti bibliográfiában evvel szemben csak

¹¹ PETRIK: *i. m.* III/2. Bp. 1891. 701.

¹² Beleznay Mihály alezrederől igen szűkszavúan szólnak a genealógiai feldolgozások: CSIL-LÓ: *i. m.* passim.; KEMPELEN: *i. m.* 48.; NAGY: *i. m.* 282.; NYÁRY: *i. m.* 179.

¹³ SZINNYEI: *i. m.* XIV. Bp. 1914. 582.

¹⁴ PETRIK: *i. m.* I/2. 880.

¹⁵ SZINNYEI: *i. m.* III. 1089–1090.

¹⁶ PETRIK: *i. m.* III. Bp. 1891. 64.

¹⁷ SZINNYEI: *i. m.* X. Bp. 1905. 682–688.; Prot. lex. 465.; ÚMIL III. 1596.; *A magyar irodalom története. III. (1772–1849)*. Főszerk.: SÖTÉR István. Bp. 1965. 72–73.

az első, az 1819-es váci kiadású szerepel.¹⁸ Tudomásom szerint azonban a fenti mű öt ízben jelent meg nyomtatásban. 1. Vácon, a Gotlieb Antal-féle nyomdában, 1819-ben. 2. Budán, Landerer Anna nyomdájában, 1819-ben. Erre a könyvre rávezették, hogy „Második meg-jobbított, és bővített ki-adás.” 3. Budán, 1829-ben. Ezen a könyvön azt tüntették fel, hogy „Harmadik megjobbított, és bővített ki adás.” 4. Nagyváradon, a Tichy nyomdában, 1819 után. 5. Gyulán, a Dobay János-féle nyomdában, 1863-ban. Ez utóbbinál szerepel először kiírva gróf Beleznay Sámuel neve, amely az eddigi kiadásoknál csak kipontozva jelent meg.

A fenti vers, versek szerzője Farkas András vándor népköltő volt, aki Hódmezővásárhelyen született, 1770-ben és ugyanott halt meg 1832. szeptember 13-án. Számos hasonló típusú, leginkább népszerűsítő irodalmi alkotása maradt fenn, melyek közül a legtöbbet ő maga nyomtatta ki kéziszajtóján.¹⁹

7. Imádságok, melyeket Pesten Junius 21-dikén 1819-ben szerentsétlenül megholt G. B...S... szomorú körülállásaihoz képest készített Szikszai József Pesti Református Káplán, mint a' szerentsétlennel utolsó óráiban vígasztalója.

Ez az utolsó – amely a Beleznayak temetésével, halálával kapcsolatos –, mindössze 8 oldalas irodalmi alkotás nem szerepel a Petrik-féle bibliográfiában. A könyv – vagy inkább füzet – címlapján szereplő adatok alapján azonban tudjuk, hogy a kiadvány Pesten, nemes özvegy Kiss Istváné nyomdájában, 1819-ben készült. Szerzője, Szikszai József az a református segédlelkész volt, aki utolsó útjára, a kivégzéshez kísérte el az ifjú Beleznay grótot. Személyéről még annyit lehet tudni, hogy fia volt annak a Szikszai György nevű református lelkésznek, akinek több irodalmi témájú munkája is fennmaradt.²⁰

Végezetül szeretném megemlíteni, hogy e fenti rövid írás mintegy előtanulmányául szolgál egy, a jövőben elkészülő önálló kötetnek, amely a Beleznay család tagjairól szóló összes – nyomtatott és kéziratban meglévő – sírverset és temetési gyászbeszédet fogja tartalmazni, egy genealógiai és egy irodalomtörténeti tanulmánnyal összekapcsolva.

MERÉNYI-METZGER GÁBOR

¹⁸ PETRIK: *i. m.* I/2. 745.

¹⁹ SZINNYEI: *i. m.* III. 139–146.; ÜMIL I. 556–557.

²⁰ SZINNYEI: *i. m.* XIII. Bp. 1909. 872–873.

FIGYELŐ

Timkó Imre emlékezete. Halálának tizedik évfordulóján emlékezünk meg Timkó Imre hajdúdorogi görögkatolikus püspökről, a könyvtáralapítóról, a bibliofilról és a K-ÉK magyarországi könyvészeti kutatások kiemelkedő mecénásáról.

1959-ben lett a budapesti Teológiai Akadémia professzora, jelentős tudományos munkásságot folytatott. 1975-ben szentelték püspökké, röviddel ezután megkezdte az egyházmegyei központ kiépítését Nyíregyházán. 50 000 kötetre méretezett helyiséget alakított ki a Görögkatolikus Hittudományi Főiskola Könyvtárának elhelyezésére. Ez a gyűjtemény hosszú időn át rendezetlenül, használható katalógus nélkül létezett. Timkó Imre tette lehetővé, hogy a Debreceni Egyetemi Könyvtár munkatársai a régi könyveket feldolgozzák. Ugyancsak ő kezdeményezte, hogy az egyházmegye paróchiáiról és filiáiról a kallódó könyvészeti értékek bekerüljenek Nyíregyházára. Vidéki útjai alkalmával maga is gyűjtött be könyveket, körlevélben ösztönözte ugyanerre a lelkeskedő papságot, valamint engedélyt adott P. Dudás Bertalan bazilita protoigumennek és e sorok írójának a könyvgyűjtő terepmunkára, evvel messze megelőzve korát. E tevékenység eredménye a hazai és nemzetközi könyvészeti szakirodalomban egyaránt elismerést nyert.

Timkó Imre szenvedélyes bibliofil volt, kispap kora óta gyűjtött könyvtárát végrendeletileg egyházi célra hagyta. Tíz évvel ezelőtt személyében a halál idő előtt ragadott el egy kiemelkedő egyéniséget. Emléke előtt e helyen hajtunk fejet.

OJTOZI ESZTER

A hazai Erasmus-kutatás múltja és jelene. „Kezdetben vala...” Vagyis 450 évvel ezelőtt a magyarországi értelmiség számára Rotterdami Erasmus épp olyan ismert volt, mint Európa más részében. Ez azt jelentette, hogy a művelt magyarországi eruditus nemcsak könyveit ismerte, de feltűnően sokan leveleztek is Európa leghíresebb írójával. Ezt a megjegyzést azért szükséges mindjárt a kezdetnél hangsúlyozni, mert közismert, hogy Erasmust nem lehet csak könyveinek olvasása révén megismerni. Aligha tévedek, ha azt állítom, hogy a négyezernél több levelének átnézése nélkül egyetlen kutató sem láthat bele az erasmusi életmű egészébe.

Hogy milyen jól ismerték Erasmust magyar kortársai és mennyire tudták, hogy Európa „színpadán” hová, melyik oldalra, milyen „kulisszák” mögé állítsák és hogy Ő milyen szerepet vállalt a Republica Christiana alakításában, azt többek között két epizóddal lehet illusztrálni. Az egyik 1522-ben, a másik 1526-ban, közvetlenül Mohács előtt történt –, mindegyik hiteles, mert Erasmus egyik magyarországi barátja, Pápai Jakab jegyezte fel, aki a fiatal Lajos királyt gyermek kora óta nevelte.¹

¹ TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre: *Erasmus és magyar barátai*. Bp. 1941. 4; 108. – Uő: *Humanizmus és nemzeti irodalom*. Bp. 1966. 50–132. A két epizódról l. i. m. 42. és 54., illetve 84. és 94.

1522 nyara. II. Lajos udvarában vagyunk. A király 16 éves –, néhány hónappal ezelőtt vette feleségül a 17 éves Habsburg Máriát. Az udvari ebédlőben jelen vannak: Burgus császári követ, valamint a német lovagrend nagymestere, Brandenburgi Albert és testvére György, akiről többen azt jegyezték fel, hogy a koraérett Lajos király rossz szelleme. A beszélgetés témája – Piso beszámolója szerint – ismét Luther reformjának forradalmi újításai körül forgott, azzal a közhelynek számító téves megjegyzéssel, hogy Luther tanait azért is érdemes követni, mert a tudósok tudása, Erasmus mester is követői közé állt. A társaságból egyetlen ember, Piso Jakab tudta, hogy ez az állítás nem igaz, és nem lehet egyenlőségjelet tenni Erasmus és Luther közé. Ennek igazolására elővette a mindig magánál őrzött levelet, amelyet Erasmus nemrég saját kezével írt neki Budára. A levél tartalma és az a tény, hogy saját szemükkel láthatják a világhírű Erasmus kézírását, olyannyira felkeltette a jelenlévők érdeklődését, hogy a királyné kiragadta Piso kezéből a levelet, majd Lajossal együtt elolvasta.

Ez a jelenet a mi szempontunkból azért fontos, mert egyrészt tetten érhetjük az akkori közvéleményben is már elterjedt vélekedést, miszerint Erasmus „szálláskészítője” volt Luthernek. Másrészt részesei lehetünk egy teológiai vitának, amely során egy hazai humanista kél Erasmus védelmére. Mint később látni fogjuk, épp a hiteles Erasmus-kép szempontjából rendkívüli jelentőségű ez az adat.

1526 eleje, Mohács előtt néhány hónappal. – A humanista diplomata, Ursinus Velius újból Budán tartózkodik. Erasmusra terelődik a szó. Mindketten, ő is, Piso is állandó kapcsolatban állnak a rajongva csodált mesterrel, Erasmussal. Piso tollat fog, és beszámolót küld az elmúlt hetek eseményeiről, és levelét így kezdi: Természetesen megint Rólad beszélgettünk; mert Te, Erasmus, mindig velünk vagy; velünk, ha reggelizünk, ha ebédelünk – ha állunk, ha ülünk. Egyszóval velünk vagy egészen, még akkor is, ha sétálunk, ha kilovagolunk. Mi meg Veled vagyunk, egyedül a tér választ el minket egymástól. És visszaemlékezik arra a jelenetre, amikor a két Thurzó testvér: János boroszlói és Szaniszló olmützi püspök megcsókolták Erasmusnak Pisóhoz írt levelét.

Ha ezt a két ismert epizódot hozzásoroljuk ahhoz a közismert tényhez, hogy a hazai erasmisták milyen alaposan ismerték Erasmust, a bibliafordítót, akkor megfogalmazhatjuk azt a kétségbevonhatatlan igazságot: a hazai közvélemény Erasmusban mindenekelőtt a teológust látta –, épp azt, aminek ő magát mindig is nevezte. Természetesen jól tudták itthon is, hogy a csodált mester sok minden másban is maradandót alkotott, de kortársai pontosan tudták, hogy meddig és miben haladt együtt Lutherrel és mi volt az a határ, amelyet nem tudott és nem akart átlépni. A jelekből arra lehet következtetni, hogy Piso, Oláh Miklós és a legtöbb erasmista magyar humanista jól volt informálva; tehát tudtak arról az egyre szenvedélyesebb vitáról, melynek hangnemét, stílusát Luther *De servo arbitrio* című, 1525-ben közreadott vitairata jól tükrözi. Erasmus védi, Luther viszont szenvedélyesen tagadja az ember szabad akaratának tételét. Az elvi szakadék közöttük ekkor már oly mély és áthidalhatatlan, hogy egyetlen kortárs számára sem volt kétséges, hogy Erasmus római katolikus maradt, Luther pedig nemcsak a pápát, de a hittitkok leglényegesebb tételeit is megtagadva „apostata a fide” lett, vagyis tudatosan szakított a római egyház ezeröttszáz éves hitigazságaival.

*

Dolgozatom szándékosan nem foglalkozik a kortársak szerteágazó kapcsolataival, hiszen mindezt *Erasmus és magyar barátai* címen régóta ismerjük. Céлом ugyanis a hiteles Erasmus-kép alakulásának bemutatása. Ezért nem sorolom fel – még summázva sem – azokat az adatokat, amelyekből világosan kitűnik, hogy Erasmus évszázadokon keresztül olvasott, „élő” valóság, szellemi táplálék maradt a hazai művelődés számára. A bibliográfiai felsorolások ismétlése helyett most századunkba lépünk, és megdöbbenve tapasztaljuk, hogy míg kortársai lelkében az eredeti,

igaz Erasmus-kép élt, addig 1920-tól kezdve egyre zavarosabbá válik a helyzet, és torzóvá silányul az eredeti, a hiteles arc. A torzítás két forrásból ered – az egyik szellemtörténeti, a másik világnézeti indíttatású.

A hazai szellemtörténet legnevezetesebb tudósai, professzorai, érthetetlen módon egymást túlicitálva, Erasmusról a tényeknek homlokegyenest ellentmondó kijelentések sorát állították. Íme néhány a sok közül: Erasmus langyos, kételkedő filozófus; fáradt pesszimizmusa méreg; őt kell felelőssé tenni mindazért a romboló, cinikus magatartásért, ami a budai udvarban lábra kapott és a mohácsi tragédiához vezetett; szelleme, mint a „nemzetromlás virága” hajtott ki a magyar műveltség talajából”; pacifizmusa éppen akkor bénította meg a hazai közvéleményt, amikor fegyvert kellett volna ragadnia mindenkinek a török ellen! Ne feledjük: 1526-ot írunk! A sort Thienemann Tivadar kezdte, de ugyanebben a szellemben nyilatkozik Erasmusról Horváth János, Szekfű Gyula is.

Vajon hogyan történhetett mindez, és honnét vették az ötletet ezek a különben megbízható, nagyhírű tudósok? A fő okra Trencsényi-Waldapfel Imre mutatott rá, aki egyedül „mert” szembe szállni az igaztalan vádaskodókkal. 1941-ben nyíltan kijelentette, hogy akik így eltorzítják és lerombolják Európa legnagyobb szellemi formálójának tekintélyét, azok nem ismerik műveit és nem olvassák Allen 1906 óta közreadott köteteit, amelyek Erasmus több ezer levelét tartalmazzák. „A magyar Erasmus-kutatás legnagyobb mulasztása az, hogy Erasmus publicisztikai munkásságát úgyszólván teljesen figyelmen kívül hagyták”. Az *Erasmus és magyar barátai* című könyvének ez a kijelentése azonban nem volt elegendő ahhoz, hogy az említett tudósok korrigálják tévedésüket. Ők ugyanis valóban nem a Nyugaton megindult új kutatások eredményei nyomán haladtak, hanem – a jelek szerint – a német protestáns szakirodalom Erasmus-ellenességét építették bele saját szemléletükbe. A kezdeményező az a Thienemann Tivadar volt, aki éveken át vizsgálta a 16. századi német–magyar szellemi kapcsolatok elemeit, különös tekintettel Luther óriási hatására. Itt csak utalok Luther Mártonnak latinul és németül megjelent *De servo arbitrio* című, Erasmus ellen írt művére, amely – mint köztudott – végleg eldöntötte a kettejük közti szellemi párvialal sorsát. Nos, aki bővebben kíván foglalkozni a témával, és elolvassa azokat a kifejezéseket, amelyekkel Luther illeti Erasmust, az rátalál az imént felsorolt szellemtörténészek tollából származó vádak forrására. A polémia elkerülése végett elegendő utalnom Luther említett könyvének 1996 végén megjelent magyar fordítására, a soproni Berzsényi Dániel Liceum kiadásában.² A tudományos szempontból is kiváló fordítás százsámra közli egyértelmű magyar kifejezésekkel a Thienemann–Horváth–Szekfű által megfogalmazott elmarasztaló jelzőket. („Szeptikus... szofista... semleges megalkuvó... kitalációk álarca mögé búvó... újabb mesterkedést kieszelő... tapasztalatlan népet megtévesztő... semmitmondó szóvirágokat gyártó... elvetemült... szívében Epikuros disznóólját eltűrő...” stb.)

A világnézeti indíttatású torzítás újabb fejezetet nyitott a hazai Erasmus-kutatásban. A kérdésel azért kell hangsúlyozottan foglalkozni, mert ez a torzítás napjainkig tovább él, és megtéveszti a mai olvasóközönséget is.

A sors iróniájának nevezhetnénk, hogy ez épp annak a T. Waldapfel Imrének a nevéhez fűződik, akiről az imént azt állítottuk, hogy egyedül ő ismerte a nyugati szakirodalom kutatási eredményeit, és a fiatal generáció tőle várta Erasmus rehabilitációját. 1948 után azonban – amint köztudott – egyik vezetője lett a marxista ateizmusnak. Ez többek között – és éppen az Erasmus-kutatás terén – azt jelentette, hogy nem lett szószólója a nyugati tudósok egyöntetű megállapításának: Erasmus az újkori Európa legműveltebb teológusainak egyik vezéregyénisége. Ezt Nyuga-

² LUTHER: *A szolgálai akarata*. – Luther Márton *De servo arbitrio* című teológiai vitairata. 1525. Latin eredetiből és németből magyarra fordították: JAKABNÉ CSIZMAZIA Eszter, WELTLER Ödön és WELTLER Sándor. Sopron, 1996.

ton 1950 óta minden német, angol, francia, amerikai irodalomtörténész így tudja, igazolja és megszámlálhatatlan tudományos könyvben, tanulmányban, konferencián terjeszti, s mindmáig újabb adattal hitelesíti. Közben ugyanis nemcsak leveleinek összkiadása készült el (*Opus Epistolarum Des. Erasmi Roterodami. Oxonii. Rö. v.: OE*), hanem műveinek egy nemzetközi bizottság által irányított új összkiadása is (*Opera omnia Desiderii Roterodami. Amsterdam.*) Éppen ezért a hazai Erasmus-kutatás felmérhetetlen kárt szenvedett azáltal, hogy az ab ovo teológia-ellenes ateista materializmus ellenakcióba kezdett; sőt Waldapfel még azt is átírta, amit 1941-ben oly bátran vallott, és a *Humanizmus és nemzeti irodalom* c. tanulmánykötetében, a „javított” kiadásban már Engels és Zsirmunskij okfejtéseivel bizonygatja, hogy Erasmus legnagyobb érdeme, hogy „segítette a feudalizmust és a vele szövetséges egyházat leleplezni” (sic!)³. Ezek után nem lehet csodálkozni, hogy a számtalan kötetet kitevő életműből épp a legbizarrabb könyvet, a *Colloquia familiaria*t szemelte ki a magyar olvasóközönség számára. De a sok félreértésre okot adó műből is csak néhány fejezetet fordított le Komor Ilonával együtt *Nyájas Beszélgetések*, illetve később az újabb kiadásoknál *Beszélgetések* címmel. „A Beszélgetések olvasóihoz” és a jegyzetek híven tükrözik a marxista tudós szemléletét.

Kardos Tibor tevékenysége is felelős a hiteles Erasmus-kép torzulásáért. A *Balgaság dicsérete* címen fordította le magyarrá az *Encomium moriae sive laus stultitiae* (1509) c. híres művet. A siker mindmáig nem maradt el, hiszen ebben Erasmus – saját vallomása szerint – az udvari bolondok sapkáját véve magára, mindenkit ironikusan mutat be egy olyan világban, ahol az ostoba szenvedély diadalmaskodik. Erasmusnak emiatt gyült meg a baja, mert ellenfelei nem értették meg, hogy – saját szavai szerint – „okítani akartunk, nem sebezni, segíteni, nem sérteni, az emberi erkölcsöket megjobbítani, nem pedig összekuszálni. A Balgaságban sincs egyébről szó, mint a Keresztény harcosban, csak a tréfa leple alatt⁴. Sokan nem értették meg ezt a ferde tükörben ábrázolt, visszájára bemutatott komédiát, és komolyan vették, sőt messzemenő következtetéseket vontak le, mondván az udvari bolond szerepeltetése csak ürügy –, a főszereplő maga a cinikus Erasmus. Nem értette meg Kardos Tibor sem, sőt, a valóságtól teljesen elrugaszkodva hosszan elemzi Erasmusnak, a térvénytelen származása miatt meghasonlott humanistának – szerinte – mindent és mindenkit kigúnyoló cinizmusát, saját egyházát is pellengérré állító kiábrándult kereszténységét. A szomorú tragikomédia abban rejlik, hogy Kardos hosszú fejtegetéseiben saját, hasonló sorsát is beépítette a fordításhoz fűzött tanulmányába, amelyet a kiadók mindmáig rendszeres időközben változatlan formában a könyvnapok egyik szellemi csemegéjeként jelentetnek meg. Kardos tudatosan, vagy akarattal nem vette tudomásul, hogy mi a *Balgaság dicsérete* „zárának” kulcsa. Pedig ezt maga Erasmus adja olvasói kezébe, és a külföldi szakirodalom is félreérthetetlenül igazolta mindmáig. Erasmus ugyanis a XXIX. fejezetben (a *Balgaság* magának követeli az igazi eszélyességet címmel) beszél arról a görög mitológiában ismert Szilénosz-szekerénykéről, amelyet csak ki kell nyitni, és „belül azonnal mindent fordítva találás”⁵. Ez a nyitja az egész *Encomium moriae*-nak. Ha valaki ezt nem veszi tudomásul, szükségképpen arra a következtetésre jut, hogy a műben „nem Balgaság úrnő szól, hanem maga Erasmus” (Erasmus saját szavai!). És ebbe a megbocsáthatatlan tévedésbe esett Kardos is, megmásítva ezzel a zseniális szerzőnek, Erasmusnak eredeti szándékát. Ahelyett, hogy ezt a „kulcsot” használta volna, olyan teóriát gyártott, amelyet 40 oldalon keresztül sulykol a védtelen és hiszékeny olvasó agyába, aki természetesen mindezt elhiszi.

³ T. WALDAPFEL I.: i. m. 53.

⁴ OE II. 93. 337.

⁵ Kardos Tibor fordításában ERASMUS: *Balgaság dicsérete*. Bp. 1958. A mű keletkezéséről, értékeléséről: 7–44; Jegyzetek: 161–184; Utószó: 185–186. – 2. kiadás: 1960; 3. kiadás: 1977; újabb kiadás: 1987. – A Szilénosz-szekerénykéről. I. KARDOS, XXIX. fejezet: 79–81. – Szilénosz központi szerepéről vö.: MESMARD, Pierre: *Erasme ou le Christianisme critique*. Párizs, 1969.

A baj nemcsak az, hogy saját téveszméinek labirintusába kényszeríti a *Balgaság* magyar olvasóit, hanem főleg az, hogy ezek az eszmék teljesen idegenek a mű alkotójától.

Aligha kell bővebb kommentárt fűznünk Kardos marxista ihletésű itt következő mondatához: fordításával választ akart adni „a történeti kritika egy fontos kérdésére, mely egyúttal a szovjet történetírás határozott és egyértelmű válasza is.” (186.)

Ha már kénytelenek voltunk eme „balgaságot” idézni, hadd mutassak rá arra az érthetetlen – enyhén szólva – melléfogásra, hogy miközben a két marxista magyar professzor szolgálai módon a szovjet irodalomtörténetírás százíze szerint manipulálta a *Philosophia Christi* megalkotójának életművét, addig Moszkvában a bakui születésű, magyar származású (1931) Markis Simon előbb orosz nyelven(!) 1971-ben(!), majd magyarul is a nyugati Erasmus-kutatás teljes ismeretével felvértezve remek monográfiával ajándékozta meg a hazai olvasóközönséget. (Gondolat Kiadó, 1976)⁶ Ebben a tudományos apparátussal megírt könyvben éppen az ellenkezőjét olvashatjuk annak, amit Waldapfel és Kardos professzorok állítanak. Markis Simont aligha lehet az ismert egykori kifejezéssel „nyugati elhajlónak” bélyegezni, hiszen az egyetem klasszika-filológia szakát Moszkvában végezte. Ennek ellenére azzal kezdi „Erasmus hagyatéka” című fejezetét, hogy kötelesek vagyunk tudomásul venni: Erasmus teológus volt; és meg kell érteni, hogy félvállról venni, megvetően lenézni minden teológiát („mire ma nekünk a teológia?”) nemcsak ostoba, hanem egyenesen káros dolog” (29.). Kifejti, hogy Erasmushoz és a többi korabeli humanistához, világnézeti alapjaik megismeréséhez csakis teológiai nézeteiken keresztül férközhetünk. Zseniális alkotásaikat nem dobhatjuk „a reménytelenül kivénhedt eszmék és munkák temetőjébe” csak azért, mert a mai korszellem ellenszenvvel viseltetik a teológiával szemben.

Ugyancsak Markis hívja fel a figyelmet, hogy már az is torzításnak minősül, ha Erasmus sok száz alkotása közül mindössze a *Balgaság dicséretét* vagy a *Beszélgetések* néhány fejezetét emeljük ki, és ezeken keresztül akarnánk hiteles képet nyújtani az akkori Európa szellemi fejedelmének és életművének egészéről. Hiszen, ha összehasonlítjuk az *Encomium moriae* című mindössze száz kisalakú oldalon megjelent művét Erasmusnak másfél ezer ívet kitevő hagyatékával, máris kiderül a megtévesztő aránytalanság. Hiába kísérelték meg egyes tudósok Erasmust ún. „egykönyves szerzőnek” (homo unius libri) feltüntetni csak azért, hogy ne kelljen róla mint teológusról értekezniök.

Összegezve az eddig felsorolt torzítási kísérleteket, azt kell mondanunk, hogy amíg a harmincas években Erasmus jellembeli fogyatékosságait akarták elhítni a szellemtörténészek, addig a marxista tudósok „fégyvertársuknak” tekintették őt „a feudalizmus és a vele szövetséges egyház leleplezésében”. – Mindkét kísérlet eleve kudarcra volt ítélve, hiszen a tények makacsul ellenálltak, és a fentiek ellenkezőjét igazolták.

A hazai Erasmus-kutatás új feladatai – az elmondottak után – adottak. Senki nem vitatja, hogy az elmúlt évtizedekben is számos kiváló tanulmány, értekezés látott napvilágot Erasmus magyarországi kapcsolatairól. De bármennyire igazolják is ezek a cikkek műveinek hazai recepcióját, vagy az iránta érzett tisztelet és barátság tényét, mindig csak részleteket tárnak fel, de nem alkotnak róla teljes képet. Éppen ennek szükségességére szeretnénk felhívni a figyelmet, mert évtizedekkel maradtunk le a nyugati szakirodalom eredményeitől. Tudnunk kell azt is, hogy az egyre nehezebbé vált latin nyelvű oktatás és ismeretszerzés miatt Erasmus műveit franciára, angolra is lefordították. A jellegzetesen erasmusi latinságot itthon is csupán egy egyre szűkebb kör képes elsajátítani. Márpedig Erasmus életművét a maga teljességében csak műveinek olvasásával, a latinul írt leveleiben található megszámlálhatatlan adat ismeretével lehet megközelíteni. Ez pedig szükségképpen azt jelenti, hogy az említett torzításokat megszüntetni és Erasmusról hiteles képet alkotni csak műveinek szó szerinti ismerete alapján lehet.

⁶ MARKIS Simon: *Rotterdam Erasmus*. Bp. 1976.

Tíz évvel ezelőtt ez a cél vezetett Erasmus egyik legismertebb művének, az európai fejedelmek felelősségét elemző ún. „királytükörnek”, az *Institutio principis christiani* c. könyvének magyarra fordításával.⁷ Kettős célt tűztem magam elé. Egyrészt rá akartam mutatni, hogy mily szoros szálak fűzték a budai udvart és a hazai humanistákat Európa szellemi irányítójához, Erasmushoz –, másrészt be akartam mutatni Erasmus másik arcát, a *Respublica Christiana* egységéért küzdőét aki a *Philosophia Christi* újkori megfogalmazója és a devotio moderna, a világi híveket is megmozgató vallási mozgalom legműveltebb apostola volt. Minthogy Győrött, a Székesegyházi Könyvtárban őrzik XII.II.15 bejegyzés alatt a bázeli kiadású és a világhírű Frobeniusnál nyomtatott („apud Jo. Frobenium Mense Maio An.M.D.XVI.”) *Institutio* ama példányát, amely minden bizonnyal a budai királyi könyvtár tulajdonában volt, érthető, hogy az Európa Kiadó segítségével ezt a példányt vettük a kezünkbe, hogy a kiváló klasszika-filológus, Csonka Ferenc fordításában magyar nyelven közkinccsé tegyék. A könyvészeti ritkaság nemcsak azért keltett feltűnést, mert az előzéklapról, Frobenius nyomdai jelvényéről készült klisé másolatát is tartalmazza, hanem mindenekelőtt azért, mert a királyi possessor bejegyzését is közli. Tudniillik a győri példány első lapján ez olvasható: „Sum Johannis Regis Electi Hungariae”. Feltételezéseink szerint ez a könyv – amelynek szintén megvan a maga külön története – a királyi nevelőnek, Piso Jakabnak éppúgy kezében volt, mint a Szapolyai család bármelyik tagjának. Kortársak feljegyzéséből tudjuk, hogy míg Budán, majd Gyulafehérvárott Szapolyai János és fia, János Zsigmond lapozta ezt a különben is nagy becsben tartott könyvet, addig Bécsben Ferdinánd királynak is egyik kedvelt olvasmánya volt. Mindez azonban nem zárta ki, hogy Erasmus tanácsa ellenére, ne támadja meg az amúgyis ezer sebből vérző Magyarországot.

Mindenesetre a már második kiadást megért és az „év legszebb könyveinek” lajstromára került *Institutio principis christiani* magyar fordítása áttörést jelentett a hazai Erasmus-kutatás területén. Rávilágított ugyanis Erasmus egyéniségének legmarkánsabb vonására, a teológuséra, aki az Evangélium mérlegére helyez mindent és mindenkit, legyen az maga a császár, vagy Európa bármelyik – jelenleg éppen egymás ellen hadakozó – uralkodója. *A keresztény fejedelem neveltetése* c. mű lényegét tekintve bemutatja azt az Erasmust, akit mindenki Európa, vagyis a *Respublica Christiana* élő lelkiismeretének tartott.

A következő feladat Erasmus legkedveltebb, legtöbb nyelvre lefordított teológiai ihletettségu „zsebkönyvének”, az *Enchiridion militis christianiani* magyar kiadása lesz. „A keresztény lovag kézikönyve” 1504-től bejárta egész Európát, bizonyára azért mert ez az új hangvételű lelki-olvasmányoknak szánt, kis formátumú könyvecske a modern jámborságnak, a devotio moderna lelki mozgalomnak olyan írása, amely elsősorban nem a papoknak, hanem a világiak számára készült. *A Bibliotheca Belgica* adatai szerint már a 16. században 133 kiadást ért meg, és már Erasmus életében nyolc nyelvre fordították.

Jellemző különben, hogy az *Enchiridion*nak 1627-ben – tehát 123 évvel az első latin nyelvű kiadása után – magyarul is megjelent fordításáról T. Waldapfel sem, Kardos sem tud.⁸ Pedig Rákóczi György famulusának, a református Salánki Györgynek „az keresztény vitézséget tanító kézben viselő könyvecskéje” irodalmi szenzációnak minősül, mert református létére a „pápista” teológusnak, Erasmusnak a katolikus papnak művét adja a protestáns magyarok kezébe: „mellyet mostan újonnan deákbul Magyarra fordított, és hazájához való szeretetibül közönséggé tött...”

⁷ ROTTERDAMI ERASMUS: *A keresztény fejedelem neveltetése*. Bp. 1987. Fordította: CSONKA Ferenc. Az utószót írta: BARLAY Ö. Szabolcs.

⁸ Vö.: KLANICZAY Tibor: *Un épisode de la postérité d'Érasme: l'„Enchiridion” hongrois (1627)*. = *Revue de Littérature Comparée*. Paris, (52.) 1978, 185–193., – és Uő: *Egy epizód Erasmus utókoráról: A magyar Enchiridion*. In: *Pallas magyar ivadékai*. Bp. 1985. 129–137, 305–306.

A fordítást Rákóczi György szorgalmazta, amint ezt a bevezetésben Salánki György külön megemlíti. Érdekessége még az is, hogy az Erasmus nevet Rézmánnak fordítja és a magyar szöveget „Lugdunom-ban nyomtatta Wourdain János”.

A készülő fordításnak tehát fontos üzenete van; egyrészt 370 évvel ezelőtt már küszködött egy magyar atyánkfia ezzel a szöveggel –, másrészt újabb bizonyíték birtokába jut a magyar olvasóközönség az Erasmus-kép hitelesítésével kapcsolatban. Hiszen aki ezt az erasmusi *Imitatio Christit* a kezébe veszi, igazolva látja, hogy írója valóban teológus, méghozzá az újkor nyelvét, lelkületét értő „modern” gondolkodó, ugyanakkor a görög-latin kultúra és klasszika-filológia legműveltebb teológusa. Valósággal forradalmasította a hívek lelki életét.⁹ Szerinte ugyanis a jámborság nem foglalkozás, hanem minden keresztény számára természetes és kötelező életforma, nem igényel külön épületet (kolostort, zárdát), vagy bárminemű külsőséget, külön ruhát. Mindenki lehet „miles christi”, vagyis keresztény lovag. Ennek a laikus krisztológiának volt utolérhetetlen szószólója és teológusa Rotterdami Erasmus.

BARLAY Ö. SZABOLCS

A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1995/96. évi új külföldi beszerzései
(Könyvészet, könyvtári szakirodalom)

- ABY, Stephen H.: *Sociology. A guide to reference and information sources.* Littleton/Colorado, Libraries Unlimited, 1987. XV, 281 p. (Reference sources in the social sciences series.)
- Alternative publications. A guide to directories, indexes, bibliographies and other sources. Ed. by Cathy Seitz WHITAKER. Jefferson/N. C. – London, McFarland, (1990). 90 p. Bibliogr.: p. 67–69.
- BAUM, Christina D.: *Feminist thought in American librarianship.* Jefferson/N. C. – London, McFarland, (1992). XII, 180 p. Bibliogr.: p. 165–173.
- Bibliographie der deutschen Sprach- und Literaturwissenschaft 1991. Bd 31. Bearb. von Doris MAREK–Susanne PRÖGER–Wilhelm R. SCHMIDT. Frankfurt am Main, Klostermann, (1993). XXXII, 826 p.
- Bibliographie der deutschen Sprach- und Literaturwissenschaft 1992. Bd 32. Bearb. von D. MAREK–S. PRÖGER–W. R. SCHMIDT. Frankfurt am Main, Klostermann, (1994). XXXI, 775 p.
- Bibliographie der deutschen Sprach- und Literaturwissenschaft 1993. Bd 33. Bearb. von D. MAREK–S. PRÖGER. Frankfurt am Main, Klostermann, (1994). XXXI, 765 p.
- Bibliographie der deutschen Sprach- und Literaturwissenschaft 1994. Bd 34. Bearb. von D. MAREK–S. PRÖGER. Frankfurt am Main, Klostermann, (1995). XXXI, 820 p.
- British national bibliography 1994. (Boston Spa, Wetherby), The British Library, (1995). Vol. 1. Classified sequence. [6], 1519 p. Vol. 2. Indexes. V, 1522–3504 p.
- British national bibliography 1995. (Boston Spa, Wetherby), The British Library, (1996). Vol. 1. Classified sequence. V, 1310 p. Vol. 2. Indexes. [2], 1312–2990 p.
- CLARKE, Peter B.: *Finding out in education. A guide to sources of information.* 2. ed. Harlow, Longman, 1993. IX, 228 p.
- Cumulative book index. A world list of books in the English language 1995. Ed. by Nancy C. WONG. Assoc. ed. Donald M. CANNON. New York, The H. W. Wilson Co., 1996.

⁹ KOHLS, E. Wilhelm: *Die Theologie des Erasmus.* I–II. Basel, 1966. – BOROS László: *Rotterdami Erasmus.* = Műhely 1991. 34–40. – VIDA István: *Erasmus helye és a humanizmus esélyei.* = Katolikus Szemle (Róma) 1972. 414–424.

- Vol. 1. A–K. [6], 2145 p. Vol. 2. L–Z. [8], 2147–4371 p.
- DAY, A. Colin: *Roget's thesaurus of the Bible*. San Francisco, Harper, (1992). [6], 927 p.
- EISENSTEIN, Elizabeth L.: *The printing revolution in early modern Europe*. Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1993. XIV, 300 p. Bibliogr.: p. 279–292.
- FRIEDRICH, Jürgen: *Sozialwissenschaftliche Dissertationen und Habilitationen in der DDR 1951–1991. Eine Dokumentation*. Unter Mitarb. von Vera SPARSCHUH–Iris WREDE. Berlin etc., Walter de Gruyter, 1993. XII, 475 p. (Gesellschaften im Wandel.)
- The future of librarianship. Proceedings of the 2. International Budapest Symposium, Jan. 1994. Ed. by Renzo VERWER–Jelke NIJBEER–Ruud BRUZNS. Amsterdam, Hogeschool van Amsterdam, 1994. 188 p.
- GIFFORD, Denis: *Books and plays in films, 1896–1915. Literary, theatrical and artistic sources of the first twenty years of motion pictures*. London–New York, McFarland–Mansel, (1991). IX, 206 p.
- HALÁSZ László: *Dem Leser auf der Spur. Literarisches Lesen als forschen und entdecken. (Az olvasás; nyomozás és felfedezés.) Zur Sozialpsychologie des literarischen Verstehens*. Deutsche Ausg. hrsg. von Reinhold VIEHOFF. (Übers. von K. CZURI–H. KOLBE.) Braunschweig etc., Vieweg, (1993). [6], 241 p. (Konzeption empirische Literaturwissenschaft 8.) Bibliogr.: p. 231–241.
- HALL, Donald: *To read literature. Fiction, poetry, drama*. (1981.) 3. ed. Fort Worth–Chicago etc., Harcourt Brace Jovanovich, (1992). XXVI, 1340 p. Bibliogr.: p. 1305–1316.
- HERRMANN, Wolfgang: *Der neue Nationalismus und seine Literatur. Ein besprechendes Auswahlverzeichnis*. 2. überarb. Aufl. hrsg. von Markus Josef KLEIN. Limburg a. d. Lahn, San Casciano Verl., 1994. 78 p. (Schriftenreihe zur konservativen Revolution 1.)
- Index translationum 39 (1986). Répertoire international des traductions. (Paris), Unesco, (1992). XII, 1323 p.
- Informations- und Wissensverarbeitung in den Sozialwissenschaften. Beiträge zur Umsetzung neuer Informationstechnologien. Hrsg. von Heinrich BEST et al. Opladen, Westdeutscher Verl., 1994. 623 p. Bibliogr.: tanulmányonként
- KNAPP, Sara D.: *The contemporary thesaurus of social science terms and synonyms. A guide for natural language computer searching*. Compil. and ed. by – –. (Phoenix/Arizona), Oryx Press, 1993. XXI, 400 p. Bibliogr.: p. 399–400.
- Learning library. (Ed. in chief: Robert O. Zeleeny.) Chicago, World Book, (1986). Vol. 1. Study skills. 126 p. Vol. 2. Reading skills. 127 p. Vol. 3. Memory skills. 128 p. Vol. 4. Test skills. 127 p. Vol. 5. Reports and term papers. 127 p. Vol. 6. Projects and presentations. 127 p. Vol. 7. Grammar and usage guide. 128 p.
- Libraries and environmental information centers in Central Eastern Europe. A locator. Dir. Czesław Jan GRYZC et al. [Publ. by the] World Wildlife Fund and the Władisław Poniecki Foundation. El Cerrito, 1994. XX, 331, [9] p.
- Library of Congress, (Washington). *Annual report of the Librarian of Congress. For the fiscal year ending 30. Sept. 1994*. (Ed. by Sara DAY.) Washington, 1995. IX, 96 p.
- Library of Congress, [Washington]. *Subject headings*. Prep. by the Cataloging Policy and Support Office, Collections Services. 18. ed. Washington/D. C., 1995. Vol. 1. A–C. XXXVII, 1333 p. Vol. 2. D–J. [4], 1335–2729 p. Vol. 3. K–P. [4], 2731–4270 p. Vol. 4. Q–Z. [4], 4271–5796 p. – 19. ed. 1996. Vol. 1. A–C. XXXII, 1379 p. Vol. 2. D–J. [4], 1381–2825 p. Vol. 3. K–P. [4], 2827–4408 p. Vol. 4. Q–Z. [4], 4409–5979 p.
- MAY, Frank B.: *Reading as communication. An interactive approach*. (1982.) 3. ed. New York–Toronto etc., Merrill–Macmillan etc., (1990). XIV, 590 p. Bibliogr.: fejezetenként
- MENDELSON, Henry Neil: *A guide to information sources for social work and the human*

- services. Phoenix–New York, Oryx Press, 1987. VIII, 136 p.
- Multimedia and videodisc compendium Vol. 8. 1996. ed. (The most complete guide in the industry for education and training. Ed. Rubyanna R. POLLAK.) St. Paul, Emerging Technology Consultants Inc., 1995. 206 p., illustr.
- Online and CD-ROM databases in school libraries. Readings. Compil. by Ann LATHROP. Englewood/Colorado, Libraries Unlimited, 1989. XX, 375 p. (Database searching series 2.)
Bibliogr.: fejezetenként és p. 361–366.
- PERRIN, Robert G.: Herbert Spencer. A primary and secondary bibliography. New York etc., Garland, 1993. XIV, 1005 p. (Garland reference library of the humanities 1061.)
- Publisher's international ISBN directory. (Ed.: Sabine BEHLE.) [Publ. by the] International ISBN Agency.) 21. ed. 1994/95. München etc., Saur; Berlin, International ISBN Agency; New Providence/[N. J.], Bowker, 1994. (Handbook of international documentation and information Vol. 7.) Vol. 1. Geographical section. XXXVII, 1418 p. Vol. 2. Numerical ISBN section. [6], 1429 p. Vol. 3. Alphabetical index. [6], 1000 p.
- Revue Européenne des Sciences Sociales. Index de la – – (Tomes XXVI–XXXII, 1988–1994). Établi par Ruth FIVAZ-SILBERMAN. Genève–Paris, Droz, 1995. 233, [7] p. (Cahiers Vilfredo Pareto Tome 33. No 100.)
- RIEGE, Udo: Gesellschaften im Umbruch. Ein Überblick über aktuelle Forschung und Literatur aus sozialwissenschaftlicher Perspektive. Auszüge aus Datenbanken FORIS und SOLIS des Informationszentrums Sozialwissenschaften. Bearb. von – –. Bonn, IZ, 1995. 69 p. (Gesellschaft im FOKUS der Sozialwissenschaften.)
- ROBERTSON, Nan: The girls in the balcony. Women, men, and the New York Times. New York, Random House, (1992). XI, 274, [4] p. Bibliogr.: p. 255–256.
- ROOSENS, Laurent–SALU, Luc: History of photography. A bibliography of books. London etc., Mansell. Vol. 1. Reprint. 1995. [12], 446 p. Vol. 2. 1994. [10], 389 p.
- RUDESTAM, Kjell Erik–NEWTON, Rae R.: Surviving your dissertation. A comprehensive guide to content and process. Newbury Park–London–New Delhi, Sage, (1992). XI, 221, [5] p.
Bibliogr.: p. 206–210.
- RÜTZ, Jutta: Text im Bild. Funktion und Bedeutung der Beischriften in den Miniaturen des Uta-Evangelistars. Frankfurt/M.–Bern etc., Lang, (1991). 215 p., illustr. (Europäische Hochschulschriften, Reihe 28. Bd. 119.)
Bibliogr.: p. 171–188.
- SAJDAK, Bruce T.: Shakespeare index. An annotated bibliography of critical articles on the plays 1959–1983. Ed. by – –. Millwood/N. Y., Kraus International Publ., (1992). Vol. 1. Citations and author index. XXII, 801 p. Vol. 2. Character, scene, and subject indexes. VII, 802–1765 p.
- Sociologia Ruralis. Index. Vol. I–XXX. 1960–1990. Ed.: G. P. HIRSCH–H. MENDRAS et al. Assen, Van Gorcum, (1991). 24 p.
- Sociologica. Leseliste der Sektionen und Arbeitsgruppen. (Hrsg.: Bernhard SCHÄFERS.) Opladen, Verl. Leske und Budrich, 1993. 175 p. (Soziologie. Mitteilungsblatt der Deutschen Gesellschaft für Soziologie. Sonderheft 1993.)
- Die Verwaltung des politischen Systems. Neuere systemtheoretische Zugriffe auf ein altes Thema. Mit einem Gesamtverzeichnis der Veröffentlichungen Niklas Luhmanns, 1958–1992. Hrsg.: Klaus DAMMANN–Dieter GRUNOW–Klaus P. JAPP. Opladen, Westdeutscher Verl., 1994. 411 p.
Bibliogr.: p. 247–281.
- WEEKLY, James K.–CARY, Mary K.: Information for international marketing. An annotated guide to sources. Compil. by – –. New York–Westport etc., Greenwood Press, (1986). XI, 170, [2] p. (Bibliographies and indexes in economics and economic history 3.)

- WERESCH, Katharina: Bibliografie zur Architektursoziologie mit ausgewählten Beiträgen. Frankfurt/M. etc., Lang, 1993. 165 p. illustr. (Europäische Hochschulschriften. Reihe 37. Architektur Bd 12.)
- Women in sociology. A bio-bibliographical sourcebook. Ed. by Mary Jo DEEGAN. New York–Westport/Conn.–London, Greenwood Press, (1991). XV, 468 p.
Bibliogr.: fejezetenként

KLINDA MÁRIA

SZEMLE

Magyar egyháztörténeti bibliográfia 1980–1990. Szerk. VÁRSZEGI Asztrik és ZOMBORI István. Bev. KOSÁRY Domokos. Bp. 1997. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 221 l.

A fenti címmel megjelent összeállítás szerzői a magyar egyháztörténeti irodalom egy évtizednyi termését gyűjtötték egybe és tették közzé. Ez az évtized a pártállami diktatúra fellazulásának a kora volt, amikor a hatalom egyre többet volt kénytelen engedni oly témával kapcsolatban, amelyről korábban vagy egyáltalán nem, vagy pedig csak nagyon egyoldalúan lehetett írni. Jellemző, hogy 1980-ban még csak 167, 1985-ben 336, 1990-ben pedig már 613 tétel szerepel a bibliográfiában. (Itt jegyzem meg, hogy mindezek ellenére folyóiratunkat, a *Magyar Könyvszemlét* még a nyolcvanas évek folyamán is azzal „vádolták”, az utólagos cenzúrát gyakorló és a lapokat időről-időre revízió alá vevő párthatóságok, hogy túl sok benne az „egyháztörténeti” vonatkozású tanulmány.) Annyiban persze igazuk volt, hogy a magyar könyvtörténet – és általában szellemi életünk múltja – századokon keresztül szoros kapcsolatban volt az egyházakkal: akik ezt ki szerették volna törölni a történelmi tudatunkból azok a magyar művelődéstörténet jelentős részét is negligálni akarták.

Természetes, a fentiekből az is következik, hogy a magyar egyházak történetének kutatása egyszersmind a magyar művelődés történetének a teljesebb feltárásához vezet. Fokozottabban érvényes ez a megállapítás azért is, mert e vállalkozás és ennek ezen egyik első kísérleti kiadványa valamennyi hazai történelmi egyház múltjá-

ról kíván teljesebb képet adni, sőt számba veszi a Magyarország határain kívül élő magyar kisebbségi csoportok egyházi tevékenységének irodalmi visszhangját is. Ez azért is jelentős, mert – miként a kötet előszavában Kosáry Domokos megállapítja – „a magyar emigráns csoportok esetében az egyházak rendszerint a szigorúan vett vallási, lelki gondozási tevékenységen túlmenően egyfajta általános közösségi kulturális funkciót is elláttak.”

A szerkesztők által az utószóban felvázolt egyháztörténeti vállalkozás imponáló méretűnek ígérkezik, hiszen visszamenőleg 1100 év egyháztörténetére kíván kitekinteni. Ezen bibliográfiát a nagy munka egyik első, szerény lépésének, mintegy kísérleti vállalkozásnak tekintik, és tiszteletre méltó módon egyenesen igénylik a történészek és a bibliográfusok kritikai megjegyzéseit.

A tanulságok összegyűjtéséhez néhány megjegyzéssel mi is hozzá kívánunk járulni. A bibliográfiai összeállítás szerkezetét az évek szerinti tagolás és az éveken belül a szerzői betűrend határozza meg. Használatát egy tárgyszavak szerint összeállított és egy szerzői betűrendes mutató segíti elő. A kötet végén még egy periodika-mutató is található.

Véleményünk szerint – szerencsére – tíz esztendő egyháztörténeti szakirodalmának termése már jóval terjedelmesebb annál, hogy az évek szerinti bontása még indokolt lehetne. Az éveken belül alkalmazott, legmechanikusabb rendezésnél, a szerzői betűrend szerinti csoportosításnál pedig talán hasznosabb lett volna a teljes anyagot alapul vevő, szakrend szerinti szerkesztés. A kötet használóját ugyanis többnyire valamilyen tárgykör érdekli, függetlenül a megjelenés évétől és szerzőjétől. A szerzők iránti keresést a szerzői betűren-

des mutató úgysis lehetővé teszi, a tárgymutató viszont csak nagyon hiányosan tudja pótolni a szakrend szerinti csoportosítást. Különösen így van ez akkor, ha következetlenségek és hiányok gátolják meg a tájékozódást. Pl. a „kéziratkatalógus”-tárgyszó esetében csak két tételre történik hivatkozás (114, 1732). Hiányzik ugyanakkor a 334. tétel: (Szabó Flóris: *A Pannonhalmi Főapátság Könyvtár kéziratkatalógusa*. Bp. 1981.) és a 2692. leírás említése ugyanitt: (Boros István: *A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár kéziratkatalógusa*. Bp. 1989.) Ez utóbbi két mű pedig ugyanannak az egyházi kéziratkatalógus-sorozatnak a két tagja mint a tárgyszavak közé felvett másik két kiadvány. – A „Felvilágosodás” – tárgyszónál csak a 886. tételre történik utalás két ízben is, de a 885.-re nem. Pedig ez utóbbinál a szerző és a téma teljesen, a cím pedig részben szintén azonos.

Véleményünk szerint a tárgyszó szerinti vizsgálódás akkor sem pótolhatja a szak szerinti csoportosítást, ha hiánytalan, kiegészítésül viszont sok további segítséget adhat. A számítógép alkalmazásának számos előnye mellett ajánlatos figyelembe venni annak korlátait is: a túlzottan mechanizált gyakorlatot nem árt alávetni az emberi kritikai gondolkodás ellenőrzésének.

Egyébként csak örülni lehet e nagy vállalkozás megindulásának, mégpedig részben azért, mert – miként a bevezetőben említettük – általa az egész magyar művelődéstörténet gazdagítását reméljük, de azért is, mert valamennyi hazai történelmi egyházra kiterjed és – talán először a tudományág történetében – a kezdeményezést nem a konfrontáció hanem a kooperáció szelleme hatja át.

KÓKAY GYÖRGY

Fehér Erzsébet: Magyar nyelvű tankönyvek 1777–1848. Bp. 1995. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 246 l.

Sem a magyar könyvtörténeti sem pedig a neveléstörténeti kutatások nem foglalkoztak érdemüknek megfelelően az elmúlt századok Magyarországon kiadott tankönyveinek vizsgá-

latával. Ritkaságszámba megy egy-egy, a hazai tankönyvtörténet egyes korszakaival, kérdéseivel foglalkozó tanulmány megjelenése. Éppen ezért nagyjelentőségű Fehér Erzsébet kötete, aki hozzátételeivel teljességgel gyűjtötte össze az 1777 és 1848 közötti időszak magyar nyelvű tankönyveit, amelyeket az alsó és középszintű iskolákban használtak a felvilágosodás idején és a reformkorban. (A kötet csakis a magyar nyelvű tankönyveket tartalmazza, nem foglalkozik sem a latin, sem pedig a hazai nemzetiségek nyelvén megjelent tankönyvekkel. Ugyanígy nem foglalkozik a szerző a korszak magyar nyelvű népiskolai ábécés- és olvasókönyveivel, valamint a vallásoktatással kapcsolatos tankönyvekkel sem.) A könyv három fő részből áll. Az első részben a szerző a tankönyvtörténet és iskolatörténet összefüggéseit világítja meg. Meghatározza a tankönyvtörténetet mint neveléstörténeti műfajt, szól annak általános problémáiról és elemzi az 1777 előtt megjelent magyar nyelvű tankönyveket. A továbbiakban részletes és pontos képet kaphatunk a tárgyalt korszak hazai alsó- és középszintű iskolatípusairól és az oktatott tantárgyakról. A kötet második része tartalmazza a tankönyvek leírását. Minden tankönyv sorszámot kapott. A leírásban szerepel a szerző neve (ha ismert), a tankönyv rövidített címe, a kiadás helye és éve. Ezt követi a könyv címlapjának betűhív leírása, majd a terjedelem és a méret közlése. Ha több kiadás van, a szerző azokat is felsorolja. Ezután a kötet tartalmának rövid ismertetése, és annak meghatározása következik, hogy a könyvet melyik iskolatípusban használták. Nagy segítséget nyújt a kutatóknak annak a jelzése, hogy az adott kötet mely hazai könyvtárakban lelhető fel. Az 1777 és 1848 között megjelent tankönyvek adatait a szerző a következő csoportosításban adja meg: 1. Latin nyelvi tankönyvek. 2. Magyar nyelvi tankönyvek. 3. Más nyelvi tankönyvek (görög, német, francia, angol, olasz). 4. Történelem tankönyvek. 5. Földrajz tankönyvek. 6. Természettudomány tankönyvek. 7. Egészségtan tankönyvek. 8. Fizika tankönyvek. 9. Matematika tankönyvek. 10. Logika tankönyvek. 11. Több tantárgy anyagát tartal-

mazó tankönyvek. 13. Egyéb tankönyvek (épitészeti, mezőgazdasági, rajzolás, selyemhernyótenyésztési, gyorsírási, jogi, állatorvosi ismereteket tartalmazó tankönyvek). A felsorolásból is jól látható, hogy az egyes tantárgyak történetének kutatói, a korszak könyvtörténetével általában foglalkozó szakemberek, a helytörténészek és iskolatörténészek és más tudományterületek művelői is haszonnal forgathatják Fehér Erzsébet kötetének bibliográfiai részét. Érdemes kiemelni például a magyar nyelvi tankönyvek közül Révai Miklós *Magyar grammatika* című, 1781-ben megjelent tankönyvét, amely a népiskolák számára készült és számos kiadása jelent meg. Ebben a magyar nyelvi tudnivalókon kívül a levélírás módjait ismertető fejezet is helyet kapott, sőt a toldalékban Révai „az egészségnek fenntartásáról való versek”-et is közölt. A földrajzi tankönyvek között különlegességnek számít az 1796-ban Éder József tollából Kolozsváron megjelent *Erdély földrajza*, mely Erdély hegyei, vizei, növényei, állatai, időjárása ismertetése mellett kitér Erdély korabeli népességének statisztikai elemzésére, és a lakosság nyelvi összetételének részletezésére is. A tankönyv második része közli „az erdélyi helységek lajstromát”. A népiskolák számára készült Gáti István verses, kérdések és feleletek formájában megírt természetrajz könyve, mely 1792-ben jelent meg Máramaroszigeten. Ebben az ásványok, plánták és állatok világának ismertetésén túl helyet kapott „az okos állatról, az emberről” című fejezet, mely az ember testi-lelki tulajdonságait mutatja be. A matematika tankönyvek hosszú sorában feltűnik Bolyai Farkas *Az aritmetika eleje kezdőknek* című munkája, mely 1829-ben jelent meg Marosvásárhelyen, és 56 paragrafusban tárgyalja a népiskolai tanulók számára szükséges matematikai tudnivalókat. A gimnáziumok számára készült és 1808-ban jelent meg Nagyváradon Varga Márton tankönyve, *A gyönyörű természet tudománya* amely a szokásos tankönyvi ismereteken túl olyan kérdésekkel is foglalkozik, mint a „mennykő matéria”, és „a látás tudománya”. Szintén egyedülálló korabeli tankönyvirodalmunkban Sárvári Pál *A*

rajzolás mesterségének kezdete című Debrecenben két kötetben 1804-ben és 1807-ben megjelent műve, amelyből az alapvető rajzolás tudnivalók mellett a tanulók művészettörténeti és esztétikai ismereteket is szerezhettek „Az emberi legfelsőbb szépség példái” és „A régi képek szépségének vizsgálása” című tankönyvfejezetekből. Mindezek a példák jól mutatják, hogy milyen sokoldalú és érdekes a felvilágosodás és a reformkor hazai tankönyvirodalma, és hogy Fehér Erzsébet rövid leírásai mennyi hasznos információval szolgálnak a különböző tudományterületek kutatói számára a tankönyvek tartalmára vonatkozóan. Hézagpótló jellegű a könyv harmadik része, melyben a szerző a korszak tankönyveinek összehasonlító tartalmi-fejlődéstörténeti elemzését adja. Kitér a tankönyvkészítés elvi kérdéseire, a tankönyvek tartalmi, nyelvi sőt még külső kiállításbeli problémáira is. A kötetet gazdag tankönyvtörténeti bibliográfia, névmutató és a kiadási helyek mutatója egészíti ki.

FEHÉR KATALIN

Eötvös József könyvtára. Szerk., bev. GÁNGÓ Gábor. Bp. 1996. Argumentum Kiadó, 326 l.

Kevés olyan értékes irodalomtörténeti forrásanyag van – a saját műveken és a levelezésen kívül – mint egy-egy író könyvtárának a leírása. Sajnos ma viszonylag nem nagy a száma azon szerzőknek, akiknek könyvgyűjteményéről pontos leírás maradt volna fenn, de még kevesebb esetben maradt ránk maga a teljes könyvgyűjtemény. Amikor pedig ez megtörtént, hála bizonyos, nagyon vitatható könyvtári gyakorlatnak, sokszor e gyűjteményeket sem hagyták meg együtt, hanem szétszórva került be az illető nagy könyvtár raktárába, esetleg szakok szerint vagy más módon (pl. méretei alapján) süllyesztve el az állomány óceánjába. (Ez történt pl. az Országos Széchényi Könyvtárban többek között Batsányi János könyvtárával.)

Szerencsére Eötvös József könyvhagyatékának nem ez lett a sorsa. Hogy a nagy író és

kultúrpolitikus könyvhagyatékának túlnyomó többsége mindmáig egyben van és az Eötvös Könyvtárban hozzáférhető, főleg két intézmény érdeme. Eötvös Loránd ugyanis apja könyveinek egy – kisebb – részét a Budapesti Műszaki Egyetem Könyvtárának, nagyobbik felét pedig az akkor szerveződő Eötvös Collegiumnak adományozta, amelynek 1953-ban történt feloszlása után az MTA Irodalomtudományi Intézetének tulajdonába került. Ennek vezetője kérésére 1965-ben a Műszaki Egyetem Eötvös gyűjteményét a könyvtár igazgatója átengedte az Eötvös Könyvtárnak és így egyesülhetett a hagyaték két része. Ezt követően sor kerülhetett az értékes könyvhagyaték sok szempontú elemzésére és feldolgozására, ami főleg Bényei Miklós nevéhez fűződik, aki éppen a *Magyar Könyvszemlé*ben publikálta először az Eötvös könyvtárával kapcsolatos kutatásainak eredményét. (MKsz 1970. 180–192.)

Gángó Gábor munkája ezeknek a kutatásoknak nemcsak értékes kiegészítője, hanem a további kutatás számára is alapvető fontosságú összeállítás. Eötvös József könyvtára leíró katalógusának elkészítése során a teljes állományt vette alapul. A nyomtatott katalógusban szereplő mind a 950 kötetről részletes címléírás készült, amelynek Megjegyzés-rovatában az összeállító a bejegyzéseknek is helyet adott, megkülönböztetve az Eötvös Józseftől származókat mások bejegyzéseiről. Az egyes kötetek leírása végén – talán nem egészen indokoltan, kiemelt szedéssel – a könyvtári jelzet olvasható. Ebből kitűnik, hogy a mű az MTA Irodalomtudományi Intézet Eötvös Könyvtára állományának egy részében, az együtt tartott hagyatékban, vagy a könyvtár más részében található.

A magyar és a német nyelvű bevezető Eötvös József könyvtárának történetét és irodalmát tekinti át. Itt értesülünk arról is, hogy ez az összeállítás nem tartalmazza Eötvös valamennyi könyvét, hiszen egyes darabok magánszemélyekhez kerültek. Sajnálatos, hogy elveszett a kéziratos katalógus, amelynek alapján kideríthetőek lettek volna az elveszett, illetve az Eötvös Könyvtár állományában rejtőző kötetek is.

A tudományos alapossággal készült katalógus használatát több mutató is megkönnyíti. Így áttekintést kaphatunk az Eötvös Könyvtár bemutatása alapján a művekről a szak szerinti csoportosításban is. A tételszámokra utaló névmutatóban a leírásokban található nevek kapnak helyet. Külön összeállítás készült – noha e tételek szerepeltek már a betűrendes névsorban is – a szerző feltüntetése nélkül kiadott könyvekről is, sőt külön jegyzékben tekinthetők át azok a dokumentumok, amelyek a kötetek lapjai között fennmaradtak. A kötet végén rövidítésjegyzék is található.

A bevezetésben említett korábbi kutatások megállapítása szerint Eötvös József könyvtárának túlnyomó többségét – mintegy 80–85 százalékat maga az író tudatosan gyarapította, vásárlások, árverések és aukciók által. Így különösen érthető Sötér István azon megállapítása, hogy Eötvös könyvtára elsősorban munkakönyvtár volt, állományának tagjait saját munkáiban gyakorta említi és idézi.

Ezért is, de számos egyéb okból és a kutatások folytatása érdekében is, indokolt volt – a gyűjteménnyel kapcsolatos eddigi elemzések mellett – az egész könyvtár katalógusát elkészíteni és nyomtatásban megjelentetni. E feladatot Gángó Gábor színvonalasan oldotta meg; a sok aszkézist kívánó munkája nyomán bizonyára újabb kutatók kapnak ösztönzést az Eötvös-kutatások folytatásához és általában a XIX. század uralkodó eszméinek további tanulmányozásához.

KÓKAY GYÖRGY

Gyuris György: A Tiszatáj fél évszázada 1947–1997. Szeged, 1997. 219 l.

Felemelő és egyúttal lesújtóan szomorú is a *Tiszatáj* fél évszázados története, melynek feldolgozására a szerző vállalkozott. Könyvének elején áttekintést ad azokról a szegedi folyóiratokról, melyek valamiképpen – legtöbbször csak a szegediség ürügyén – a *Tiszatáj* előzményeinek tekinthetők. Ez a fejezet amolyan

kis szegedi sajtótörténet, ami nem minden tanulság nélkül való. Megtudható belőle, hogy a szegedi sajtó születése 1849-re esik, amikor is előbb a *Tiszavidéki Újság*, majd ennek megszűnte után a *Szegedi Hírlap* látott napvilágot. Mindkettő tiszavirág-életű volt. Az idők folyamán több tucatnyi folyóirat jelent ugyan meg, de közvetlen elődöt, csak a *Délvidéki Szemle* (1942–1944) jelentett, amelynek szellemi arculatát igyekezett átvenni a meginduló *Tiszatáj*. Erre 1946 őszén érett meg az idő. Az akkori koalíciós viszonyoknak megfelelően Szeged thj. város Szabadművelődési Tanácsa saját kiadásában megjelenő magyarságismereti, művészeti és társadalmi folyóirat megindítását határozta el a szegedi irodalmi társaságok, az egyetem és a szabadművelődési felügyelőség bevonásával. A szerkesztőbizottságban nagy nevek (Bibó István, Bálint Sándor) szerepeltek. A szellemi erő meg lett volna, annál kevésbé az anyagi. Ám az akkor pályakezdő fiatalok (Péter László, Seres József, Ertsey Péter, Lőkös Zoltán) szívóssága, ötletessége ezt is megteremtette s 1947. március 8-án megjelent az első szám. A szépirodalmi rész bizony vékonyra sikerült, hiszen tíz versen és egy elbeszélésen kívül a terjedelem zömét tudományos és kritikai írások töltik ki. A „Hajnali vita” című novella irodalmi különlegesség, annak a Nagy Sándornak talán első írása, aki később Kossuth- és Sztálin-díjat kapott. (Jellemző, hogy az illegális kommunisztát 1964-ben bebörtönözték, ahonnan elméjének részbeni elborulásával került ki.) Figyelembe véve a gyors megjelenést, a kéziratok kevés voltát, viszonylag kiegyensúlyozott, érdeklődésre számot tartó, színvonalas folyóirat került ki a nyomdából.

Alig egy év múlva az orosz fogságból hazatért Erdődi József vette át Madácsy Lászlótól a szerkesztést s ezzel gyökeresen megváltozott a folyóirat. „Vonalas” lett: Titó ifjúságáról lelkendezett, a 70 esztendő Sztálinnak szentelt számot, a marxizmus-leninizmus államelméletét fejti ki – mindezt a *Tiszatáj* hasábjain. Tartozunk azonban az igazságnak azzal, hogy két értékes tanulmány is foglalkozott 1848-cal (Kemény G. Gábor, Martony János) a cente-

nárium évében. A *Délmagyarország* ennek ellenére alaposan megbírálta a *Tiszatáj*at és leszögezte „A lap legközelebbi számát az íróknak maguknak kell megszerkeszteniük, mégpedig a párt kultúrpolitikai vonalának és a kritika-önkritika fegyverének segítségével és következetes alkalmazásával, mert minden igaz művész önkéntelenül is az élet központja felé, a történések ütőere felé vonzódik, s ma ez az ütőér a Magyar Dolgozók Pártja”. Ilyen elvárásokkal nem lehetett színvonalas lapot szerkeszteni. A szocialista monopólium elszurkította, a szerkesztőség teljes leváltása majdnem megszüntette a folyóiratot. Sztálin halálával (1953. március 5.) azonban a magyar politikai életben is erőteljes változások következtek. Az olvadás évei (1953–1954) azonban nem tartottak soká, hiszen 1955 márciusában újra felülkerekedett a Rákosi Mátyást támogató csoport. Megindult a „jobboldali elhajlás” elleni közdelem, ami – talán mondanunk sem kell – kissé megkésvé ugyan, de kihatott a *Tiszatáj* arculatára. Megváltozott a szerkesztőbizottság is. Az 1950-től 1956-ig terjedő hét évfolyamban tíz szerkesztő váltotta egymást.

A forradalom erőszakos leverése után sietve hozzáfogtak az általuk elképzelt élet újjáindításához, amelybe beletartozott a Kádár-kormány szája íze szerinti irodalom is. A folyóirat a Hazafias Népfront égisze alatt indult újra és szélsőségesen balos irányzatú volt. A sűrűn váltakozó szerkesztők mellett 1963 decemberében feltűnik Ilia Mihály a szerkesztőbizottságban. Ő és Kovács Sándor Iván vette át mindinkább a szerkesztést. Munkájuk tette a *Tiszatáj*at a vidéki szellemi élet központjává. Egy egész ország figyel fel a marosvásárhelyi *Igaz Szó* bemutatására, Illyés Gyulának Babits méltatására, egyszóval a valóság szélesebb, rétegzettebb, árnyaltabb bemutatására. (A megváltozott belső tartalmat tükrözte a külső is.) Szűk szemhatáru, vidéki lapból, mely alig tekintett túl a Móra Ferenc által oly sokszor emlegetett szegedi körtöltésen, a magyar kultúra teljességét felvállaló folyóirat született a hatvanas évek második felében. Ha az írók és költők névsorát nézzük szépen megfigyelhető az el-

mozdulás. Lassan, szembetűnés nélkül a kevésbé tehetséges helyi szerzők visszaszorulnak, vagy kimaradnak a folyóirat hasábjairól. Helyüket tehetséges fiatalok foglalják el. Ilia Miskának (mindenki csak így hívta gránicon innen és túl) volt szeme a kezdők felfedezésére, s merse a tévedést is felvállalni, hiszen nem egyszer néhány vers alapján kellett ítélnie. Kiváló irodalmi érzékét bizonyítja, hogy az akkor huszonévesek túlnyomó többsége ma már írónk derékhadához tartozik. A táguló szemhatárnak (1965–1975) a puhuló diktatúra szabadabbá vált légköre is kedvezett. A magyarságtudat kiszélesítésének szándéka rejlett abban a törekvésben, hogy az erdélyi, vajdasági, felvidéki és kárpátaljai írókat is igyekezett bekapcsolni a magyar irodalom vérkeringésébe. Ez – nyugodtan mondhatjuk – forradalmi tett volt, hiszen 1944 után Trianonról és az ennek következményeként létrejött kisebbségi magyarságról nem illett beszélni s jaj volt annak, aki ezt megszegte. A *Tiszatáj* meg merete ezt tenni. Így vált a Szegeden szerkesztett folyóirat országos lappá. A magyar irodalom egységének felismerése és tudatos ápolása tette azzá.

Átalakult a szerkesztőbizottság is. Ilia Mihály főszerkesztő lett (1972–1974). Időközben azonban a politikai viszonyok megváltoztak. Az új gazdasági mechanizmusnak nevezett folyamatot, mely a szellemi életbe bizonyos enyhülést hozott, Breznyev aggályai, majd ellenintézkedései megállították. Ürügyet kellett keresni a főszerkesztő menesztésére. A rutinos pártmunkásoknak ez nem jelentett nehézséget: 1974 decemberében menesztették Iliát. Csak-hogy ekkorra már a *Tiszatáj* arculata oly mértékben kiformálódott, hogy azt nehéz volt megváltoztatni. Ráadásul az új főszerkesztő (Vörös László) ezt nem is akarta s töretlenül ott folytatta, ahol Ilia Mihály abbahagyta. Meg is lett a jutalma. Gyakran kapott „felelős személyektől” fejmosást, kioktatást, prémium megvonást. Egyre sűrűbben emlegettek „közléspolitikai hibákat”. Nagy Gáspárnak az 1986 júniusi számában jelent meg „A fiú naplójából” című verse, melyben bizonyos júdásfát emleget félre nem érthető más szimbólumokkal együtt. A támadás

magától Kádár Jánostól indult el, mert valaki elhitette vele, hogy ő a versben szereplő Júdás. Az MSZMP KB Titkársága fél évre betiltotta a lapot. Ekkor azonban már más szelek fújtak, melyet az ország politikai vezetése nem akart tudomásul venni. A betiltást országos felzúdulás követte. Az Írószövetség választmányja tiltakozott „a magyar irodalmat ért súlyos sérelem” miatt. Később az írók egy része is csatlakozott ehhez, s nem küldött kéziratot a más kezekbe adott *Tiszatáj*nak, sőt az ott lévőeket is visszakérte. Nem volt kétséges, hogy 1987-re túlhaladta az idő a merev pártszemléletet. A mindig ellenőrizhetetlen szájhagyomány (durvábban pletyka) szerint, amikor Kádár Jánost figyelmeztették, hogy a szerkesztők eltávolítása miatt az íróársadalom bojkottálni fogja a lapot, a pártvezér azt felelte: eddig az övök volt, most majd a miénk lesz. Jóslata bevált, ám az 1988–89-es években nehezen jött össze a folyóirat. A *Tiszatáj*át sújtó rendelkezés miatt 55 neves közéleti személy, akik párttagok voltak, levélben fordult a megyei pártbizottsághoz, melyben a szerkesztőgárda rehabilitálását kérték. A megyei bizottság – jellemző módon – nem mert állást foglalni e kérdésben s a levelet felküldte a Politikai Bizottsághoz, ahonnan dodonai választ kapott. Ebben leszögezték, hogy az ügy rendezése a Csongrád megyei Pártbizottság illetékességi körébe tartozik. Ennek elsőtitkára immáron nem kerülhetette meg a nyílt színvállást. A megyei pártértekezlet előtt levonta a tanulságot: „Keresnünk kell a közmegegyezést a *Tiszatáj* ügyben.” Hosszú és keserves egyezkedés kezdődött, amelynek végeredményeként visszahelyezték a régi szerkesztőséget, akik igyekeztek mihamarabb feledni a sérelmeket, hogy a régi medrébe terelhessék vissza az országosan ismert és közkedvelt folyóiratot.

Gyuris György a szegedi Somogyi Könyvtár jelenlegi igazgatója. Tanult mesterségét meg nem tagadva könyve végén közli a *Tiszatáj* bibliográfiai adatait, a tematikus számokat, a *Tiszatáj* füzetei és a *Tiszatáj* irodalmi kiskönyvtár sorozatának megjelent számait. A könnyebb eligazodást a kötetben szereplő névmutatató könnyíti meg. A felvázolt kép szükségsze-

rűen (és éppen a kritikus részeknél) hézagos, hiszen egyes ügyek „rendezése” sokszor szóban történt, nincs írásbeli nyoma. Sürgősen meg kellene örökíteni, magnóra venni a még élők vallomást. Ezt a szerző a legérintettebbekkel megtette ugyan, de a mellékszereplők bizonyára értékes megjegyzésekkel töltenék ki a még meglévő hézagokat. Reméljük, hogy a fiatalabb nemzedék között akad erre vállalkozó. A *Tiszatáj* fél évszázados történetének alappillérei, éppen e könyv jóvoltából, rendelkezésünkre állanak.

KÖHEGYI MIHÁLY

Raabe, Mechthild: Die Fürstliche Bibliothek zu Wolfenbüttel und ihre Leser. Zur Geschichte des institutionellen Lesens in einer norddeutschen Residenz 1664–1806. [Wolfenbüttel, 1997, Magánkiadás], 232 l.

A wolfenbütteli Herzog August Könyvtár 1997-ben ünnepli fennállásának 425. évfordulóját, a könyvtárat egyetemi rangú nemzetközi központtá tevő volt igazgató, Paul Raabe pedig ebben az évben volt 70 éves. A kettős ünnep a létrehozója annak az alkalmi – ám tudományos – kiadványnak, amely Mechthild Raabe két tanulmányát közli a hercegi könyvtár olvasóinak történetéről.

Mechthild Raabe többéves kutatása eredményeképpen két hatalmas adattárral zárta le azt a vizsgálatot, amelynek során a wolfenbütteli könyvtár olvasói szokásait dolgozta fel. A két adattár a müncheni Saur kiadó gondozásában jelent meg (*Leser und Lektüre. Die Ausleihbücher der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel 1714–1799.* 1–4. köt. München [stb.] 1989; *Leser und Lektüre vom 17. und 19. Jahrhundert. Die Ausleihbücher der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel 1664–1806.* 1–4. köt. München [stb.] 1997), és a kiadó nagyvonalúsága tette lehetővé, hogy a bevezető tanulmányok ünnepi gesztusként és a szélesebb közönség számára is hozzáférhetővé váljanak.

A wolfenbütteli Herzog August Könyvtár az ifjabb August herceg halála után, 1666-ban

vált nyilvános könyvtárrá és ebből az időből maradtak fenn az első kölcsönző könyvek. A szorgos könyvtárörök vezette hatalmas kéziratos köteteket Mechthild Raabe sokéves munkával dolgozta fel és állította össze azokat a statisztikai táblázatokat, amelyek az olvasók foglalkozását, társadalmi helyzetét, az olvasmányok szerzőit, témáját, nyelvét dokumentálják. A két dokumentum-gyűjtemény bevezető tanulmányai – azaz a mostani kötet –, a vizsgálat eredményét, a statisztikák tanulságait foglalják össze, felrajzolva a könyvtár, annak munkatársai és olvasói történetét is. A tanulmányok bemutatják a könyvtár egyes korszakait, különbséget téve a tulajdonos hercegek könyvgyűjtési szokásai között. Az alapító Julius herceg, majd a névadó August herceg a barokk főúri reprezentáció megtestesítőjének tartották a könyvtárat. Ugyanezt a felfogást képviselték az íróként is ismert Anton Ulrich herceg és leszármazottai. I. Károly és fiai a felvilágosodott abszolútizmus és a reformtörekvések megvalósítása jegyében fejlesztették tovább a könyvtárat és tették lehetővé a szélesebb körű használatot.

A könyvgyűjtő, ám mégis amatőr tudós hercegek mellett azonban jelentős szerepet játszottak a könyvtár életében a vezetes könyvtárörök is. Amíg az egyik kiváló személyiség, a londoni Royal Society és a Philipp von Zesen neve által fémjelzett Deutschgesinnte Gesellschaft tagja, David Hanisius tizenöt éves könyvtárvezetői működésének szinte semmi kimutatható nyoma nincs, addig a másik kiválóság, Gottfried Leibniz nevéhez számtalan szakszerű intézkedés, a katalogizálás továbbfejlesztése, az épületek kibővítése fűződik. A kevéssé ismert Lorenz Hertel és Jakob Burkhard után ki kell emelni a könyvtár legnevezetesebb irányítóját, Gotthold Ephraim Lessinget, aki számos művét, többek között az *Emilia Galottit* és a *Bölcs Náthánt* is Wolfenbüttelben írta. Tehette ezt annak fényében, hogy könyvtárosi munkája mellett munkaadója, Karl Wilhelm Ferdinand herceg lehetővé tette, hogy „ő használja a könyvtárat és kevéssé a könyvtár őt”.

A nevezett könyvtárörök között meg kell még említeni Michael Ritthaler, aki a felsőma-

gyarországi Modorról származott, és mint exuláns lutheránus volt kénytelen német földön munkát keresni. Kéziratai a Herzog August Bibliothek kézirtárában található, munkásságát Borsa Gedeon dolgozta fel (MKsz 1986. 272–282).

Mechthild Raabe tanulmányának jelentősebb része a hercegi könyvtár olvasóival foglalkozik. A későbarokk 1664-től 1713-ig vizsgált periódusában 933 személy kölcsönzött a könyvtárból, közülük 23 olvasó több, mint 100 kötetet olvasott. Az olvasók foglalkozás szerinti csoportosításánál kiderül, a legtöbbet olvasók természetesen a könyvtárosok voltak, ami Mechthild Raabe szerint „alátámasztja ugyan azt az előítéletet, hogy a könyvtáros munkaidejében olvas, de mutatja azt is, hogy a könyvtáros a gyűjtemény első használója”. Mivel Leibniz és Lessing, tevékenységükhöz képest kevés könyv kölcsönzőjeként szerepelnek, feltehető, hogy a két kivételes személyiség a könyvtárhasználati szabályok, a kölcsönzőkönyv aláírása alól is kivonták magukat. A tudós könyvtárhasználók mellett feltűnő a Ritterakademie hallgatóinak nagy száma. A jelzett időszakban 338 akadémista szerepel a főúri nemesifjak képzésére létrehozott nemzetközi intézmény matrikuláiban, és mintegy fele az ifjú főnemeseknek (főleg angolok) élt a lehetőséggel, hogy műveltségét az egyedülálló gyűjteményben gyarapítsa. Külön csoportban vizsgálja a tanulmány az udvari társaság és a hercegi udvartárhoz tartozó hivatalnokréteg és intelligencia olvasási szokásait.

A 18. században megváltozott a wolfenbütteli könyvtár helyzete, ennek következtében olvasói táborának összetétele is. A raritásokat megőrző „bibliotheca illustris” mellett megmaradt ugyan a „tudóskönyvtár” jelleg, azonban a század második felében, miután az udvartartás Wolfenbüttelből Braunschweigbe költözött, a gyűjtemény átalakult polgári könyvtárrá. Az 1799-ig tartó 85 év alatt 1648 olvasó neve ismert, a kölcsönzött könyvek száma 21 848 (Az imponáló adatok elemzése érdekes összefüggésekre is rávilágít: a könyvhasználat a század folyamán radikális mértékben csökkent: amíg a

könyvtár első periódusában évente 301 könyvet kölcsönöztek ki, addig az utolsó vizsgált évek átlaga 117 kötet. A könyvtár megnyitása-kor egy olvasóra átlagosan 16 könyv jutott, a 19. század elején ez a szám 6,5 kötetre csökkent.) Az olvasók foglalkozási megoszlása az idő múlásával jobban részletezhető; a korábban említett, az udvarhoz tartozó csoportok mellett jelentős számban szerepelnek a kölcsönzőkönyvekben a jól elkülöníthető polgári rétegek. A tudós könyvtár olvasói között egyetemi professzorok, tanárok, magántudósok, egyházi személyiségek, orvosok, természettudósok, gyűjtők, könyvtárosok találhatóak, a polgári könyvtár olvasói katonatisztek, diákok, egyetemisták, művészek, kereskedők, kézművesek. A korábbi korszakban elvéve találkozhattunk női olvasókkal, a 18. században már külön vizsgálható csoport az olvasó nő és megjelenik a társasági olvasás fogalma is.

Az olvasói összetétel vizsgálata mellett még érdekesebb az olvasmányok feltárása. Mechthild Raabe erre a kérdésre számokkal és címekkel dokumentált, sokrétű választ ad. A vizsgált témakörök összesítése szerint a három vezető terület a történelem (20,2%), teológia (17,5%) és az irodalom (16,1%). Egészen mást mutat azonban a két jelzett korszak egyenkénti vizsgálata: míg a kezdetektől az 1713-ig terjedő periódus olvasmányainak százalékos megoszlása: teológia (23%), történelem (20,3%), szépirodalom (10,8%), addig a 18. század nagyobbik felében ez a szám jelentős szépirodalmi érdeklődést reprezentál: teológia (13,8%), történelem (19,8%), szépirodalom (20,1%). Nagy szerepet játszott ebben az elmozdulásban a női olvasótábor megjelenése. A hölgyek olvasmányainak 55%-a tartozott a szépirodalom körébe, kedvenc könyveiket pedig főleg (47%) francia nyelven olvasták. A rendkívül érdekes vizsgálat eredményeinek részletezésére egy recenzió korlátozott terjedelme nem ad lehetőséget, csupán arra utalunk, hogy a könyvtár olvasói érdeklődéssel forgatták a magyar történelmet tárgyaló munkákat, kortárs beszámolókat, röpiratokat, de magyar nyelvű művet Szenci Molnár Albert latin–magyar szótárán kívül senki

nem olvasott (azt is csupán egy könyvtári titkár használta).

Mechthild Raabe kutatásainak megismerése két szubjektív megjegyzésre is lehetőséget ad: irigylésre méltó az a könyvtári tradíció, amely 300 év távolából is lehetőséget ad olvasásszociológiai vizsgálatokra, ugyanakkor sajnálható, hogy a modern jogrendszer erre az utánunk következőknek már nem ad lehetőséget; ugyanis

adatvédelmi okokból korunk könyvkölcsönzési dokumentumait meg kell semmisíteni.

A wolfenbütteli magánkiadvány jelentősége messze túlmutat egy könyvtár magántörténelmén és a 17–18. századi európai művelődéstörténet és történeti olvasásszociológia számára szolgál fontos és összehasonlítási alapot képező adatokkal.

NÉMETH S. KATALIN

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Megjelent 8,93 A/5 iv terjedelemben
HU ISSN 0025-0171
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme
Felelős vezető: Roznai Zoltán

TARTALOM

<i>reczky Anna</i> : Mikor és hol készült Lossai Péter kódexe?	249
<i>técs Zoltánné</i> : Neves possessorok újabban felismert kötetei II.	266
<i>app Éva</i> : Egy XVII. századi népszerű imádságoskönyv: az Officium Rákócziánium története II.	282
<i>rga Imre</i> : Avancinus drámáinak nyomában	299

ÖZLEMÉNYEK

<i>or Péter</i> : Ki lehetett az első olmtúzi magyar diák?	312
<i>Frivaldszky János</i> : Petrus Petschius, protestáns hitvitázó	317
<i>zmér Miklós</i> : Köleséri Sámuelnek szóló ajánlás J. J. Scheuchzer svájci orvos könyvében	318
<i>íaki Rita</i> : Czvittinger Dávid levele 1735-ből	320
<i>rényi-Metzger Gábor</i> : A Beleznay család tagjairól megjelent sírversek és temetési gyászbeszéddek	322

GYELŐ

<i>ozi Eszter</i> : Timkó Imre emlékezete	327
<i>rlay Ö. Szabolcs</i> : A hazai Erasmus-kutatás múltja és jelene	327
<i>nda Mária</i> : A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1995/96. évi új külföldi beszerzései	333

EMLE

Magyar egyháztörténeti bibliográfia 1980-1990. Szerk. Várszegi Asztrik és Zombori István. Bp. 1997. (<i>Kókay György</i>)	337
ér Erzsébet: Magyar nyelvű tankönyvek 1777-1848. Bp. 1995. (<i>Fehér Katalin</i>)	338
tvös József könyvtára. Szerk., bev. Gángó Gábor. Bp. 1996. (<i>Kókay György</i>)	339
uris György: A Tiszatáj fél évszázada 1947-1997. Szeged, 1997. (<i>Kőhegyi Mihály</i>)	340
abe, Mechthild: Die Fürstliche Bibliothek zu Wolfenbüttel und ihre Leser. Wolfenbüttel, 1997. (<i>Németh S. Katalin</i>)	343

SOMMAIRE

<i>Boreczky, Anna</i> : Quand et où s'est préparé le codex de Péter Lossai?	249
<i>Soltész, Mme Zoltán</i> : Les volumes récemment découverts des possesseurs célèbres II.	266
<i>Knapp, Éva</i> : Un livre d'heures populaire du XVII ^e siècle: l'histoire de l'Officium Rákóc- czianum II.	282
<i>Varga, Imre</i> : Sur les traces des drames d'Avancinus	299

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Tusor, Péter</i> : Qui pouvait être le premier étudiant d'Olmütz?	312
<i>Frivaldszky, János aîné</i> : Le controversiste protestant, Petrus Petschius	317
<i>Kázmér, Miklós</i> : Une dédicace à Samuel Köleséri dans le livre du médecin suisse J. J. Scheuchzer	318
<i>Bajáki, Rita</i> : Une lettre de Dávid Czwittinger de l'année 1735	320
<i>Merényi-Metzger, Gábor</i> : Épitaphes en vers et oraisons funèbres parus sur les membres de la famille Belezny	322

CHRONIQUE

<i>Ojtozi, Eszter</i> : La mémoire d'Imre Timkó	327
<i>Barlay, Ö. Szabolcs</i> : Le passé et le présent de la recherche d'Érasme en Hongrie	327
<i>Blinda, Mária</i> : Les acquisitions nouvelles de l'étranger de la Bibliothèque Ervin Szabó de la Capitale aux années 1995-1996	333

REVUE

Une bibliographie hongroise de l'histoire de l'Église 1980-1990. Réd. par Asztrik Várszegi et István Zombori. Bp. 1997. (<i>Kókay, György</i>)	337
Fehér, Elisabeth: Des manuels d'école de langue hongroise 1777-1848. Bp. 1995. (<i>Fehér, Katalin</i>)	338
La bibliothèque de József Eötvös. Réd. et intr. par Gábor Gángó. Bp. 1996. (<i>Kókay, György</i>)	339
Gyuris, György: Le premier demi-siècle de la revue Tiszatáj 1947-1997. Szeged, 1997. (<i>Kőhegyi, Mihály</i>)	340
Raabe, Mechtild: Die Fürstliche Bibliothek zu Wolfenbüttel und ihre Leser. Wolfenbüttel, 1997. (<i>Németh, S. Katalin</i>)	343